

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

ONOMASTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

məqalələr toplusu

Bakı - 2023

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu Elmi Şurasının 06 mart 2023-cü il tarixli iclasının
(protokol №2) qərarı ilə
çap olunmuşdur.*

Baş redaktor:

Nadir Məmmədli
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Elmi redaktorlar:

Nərgiz Hacıyeva
*filologiya elmləri doktoru,
dosent*

Təhminə İsmayılova
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Rəyçilər:

İsmayıl Məmmədli
*filologiya elmləri doktoru,
professor*

Elçin Məmmədov
*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent*

Onomastika məsələləri (məqalələr toplusu). Bakı: “Elm və təhsil”,
2023. - 292 səh.

Kitabda Azərbaycan dilində işlədilən şəxs adları, ləqəblər, təxəllüslər, toponimlər, hidronimlər, kosmonimlər, mifonimlər təhlil olunur, onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Azərbaycan yazıçılarının əsərləri üzrə onomastik vahidlər qeyd olunur, tarixi onomastika məsələlərindən danışılır, toponimlərin orfoepiya və orfoqrafiyası izah olunur.

ÖN SÖZ

Hər bir xalqın tarixi, dili, etnogenezi, tarixi coğrafiyası, təfəkkürü, həyat və məşğuliyyəti haqqında dəyərli bilgiler verən onomastik vahidlər sırasında toponimlər öz zənginliyi və tarixiliyi ilə seçilir. Onomastik vahidlər Azərbaycan Respublikasının uzaq və yaxın keçmişi, müstəqillik illəri ilə bağlı olan adlardır.

Onomastik vahidlərin toplanması, qorunma, nəşri işi ilə məşğul olmaq, bunları həyata keçirmək olduqca çətin və şərəfli bir vəzifədir. Toponimlərin tədqiqi, onların dərinəndən araşdırılması həmişə öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu mənada Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Müasir Azərbaycan dili şöbəsinin hazırlayıb çapa təqdim etdiyi “Onomastika məsələləri” (məqalələr toplusu) xüsusi elmi və tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalələr toplusu “Azərbaycan antroponimləri” (2 məqalə: Elçin İsmayılov, Elnurə Hüseynova), “Ləqəblər” (2 məqalə: Nərgiz Hacıyeva, Aytən Bəylərova), “Azərbaycan toponimləri” (5 məqalə: Zülfüyyə Quliyeva, Təranə Şükürova, Gülşən Axundova, Ayşən İsmayıllı, Nərgiz Hacıyeva), (4 məqalə: “Azərbaycan dilində kosmonimlər” (Nərgiz Hacıyeva, Kübra Quliyeva, Tünzalə Baxşiyeva, Elçin İsmayılov), (3 məqalə: Nərgiz Hacıyeva, Tünzalə Baxşiyeva, Elçin İsmayılov), “Onomastik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri” (2 məqalə: Nərgiz Hacıyeva), “Tarixi onomastika” (4 məqalə: İsmayıl Kazımov, Pərviz Xaspoladlı, Sədət Şıxıyeva, Elnurə Hüseynova) “Müasir Azərbaycan dilində onomastik normalar” (1 məqalə: Təhminə İsmayılova) adlı 9 bölmədən ibarətdir.

“Onomastika məsələləri” toplusuna müəlliflərin öz tədqiqatları ilə yanaşı, Azərbaycanın bir çox görkəmli dilçi alimlərinin, türkoloqların, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların, toponimistlərin, etnoqrafların əsərləri də nəzərdən keçirilmiş, mövzu ilə bağlı müxtəlif lüğətlərə, toplulara, inzibati ərazi bölgülərinə müraciətlər olunmuş, müqayisələr aparılmışdır. Biz inanırıq ki, bu topludan gələcək tədqiqatçılar düzgün istiqamət götürəcək və faydalanacaqlar.

İsmayıl Məmmədli
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin müdiri,
filologiya elmlər doktoru, professor

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİ

Elçin İSMAYILOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru , dosent

ŞƏXS ADLARINDAN YARANAN TOPONİMLƏR

Onomastika, xüsusən toponimika dilçiliyimizin, tariximizin, coğrafiyamızın, ədəbiyyatımızın bir hissəsi olduğu kimi, həm də mədəniyyətimizin tərkib hissəsidir.

Toponimlərlə bağlı ölkəmizdə çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Bu sahədə A.Qurbanovun, Q.Məşədiyevin, M.Çobanovun, Ə.Tanrıverdinin, G.Axundovanın, E.Abişovun, R.Əliyevanın, T.Baxşiyevanın, P.Xaspoladovun diqqətə şayan tədqiqatları vardır. Rus dilçilərindən B.K.Xarçenkunun, T.A.Çesnikovanın, E.M.Muravyevanın, B.A.Nikinovanın, N.A.Petrovskinin, M.Foemerin, dünya dilçilərindən U.Ottoshonun, N.G.Ştaren, A.Nurlander, Novitskayanın və başqalarının da bu sahəyə həsr olunmuş dəyərli əsərləri mövcuddur.

Dilimizin leksik fondunun çox böyük bir bölməsini onomastik vahidlər təşkil edir. Onomastik vahidlər elə dil vahidləridir ki, onların arasında həmişə qarşılıqlı əlaqələr, bağlılıqlar, keçidlər – transfer baş verir. Məsələn, bir qayda olaraq, antroponim, etnonimə və toponimə, oronim və hidronimə çevrilə bilər.

Maraqlıdır ki, zoonimlərin də antroponimə, hidronimlərin hətta toponimə çevrilməsini müşahidə edirik. Zoonimlərin antroponimlərə keçidi daha yaygındır. Demək olar ki, dünyanın bütün xalqlarında müşahidə olunmaqdadır. Məsələn Buğac, Bəbir, Şahpələng, Əsəd, Qəzənfər, Aslan kişi adlarının, Ceyran, Maral, Turac, Göyərçin, Kəbutər, Qalina, Tuti və s. qadın adları bu qəbildəndir.

Quş adları ilə bağlı şəxs adları. Dilimizdə qız-qadın adları yaradılarkən quş anlayışı bildirən sözlərdən də geniş istifadə olunmuşdur. Hazırda Qumru, Kəklik, Turac, Durna, Laçın, Tovuz, Tutu, Ququş, Göyərçin bir çox qızın, qadının adıdır. Bu sözlər,

göründüyü kimi, çöl quşlarından ən gözəllərini bildirir¹. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində çöl heyvanlarından zərif və qəşəngləri Maral, Ceyran, Ahu, Mərcañ qadın adları kimi işlənməkdədir².

Hidronimlərin də toponim, antropnim və etnonimə çevrilməsi baş verir. Bu tip hidronimlərə Ceyrankeçməz, Camışlıbulaq, Atbulaq sözlərini, antropnimlərdən Yenisey, Araz adlarını, zoetnonimlərə isə məşhur Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Keçili, Dəvəçi etnonimlərini misal göstərə bilərik.

Misallara baxaq: Murad xan – Muradxan, Əfşar – Əfşar, Cəfər – Cəfərli, Qacar – Qacar, Kolanı tərəsi, Xanbulaq çayı, Baba dağı, Pirsaat çayı, Əli bulağı və s.

Azərbaycan dilində meyvə adlarından ancaq qadın adları əmələ gəlmişdir. Burada əsas prinsip ətirli, yaraşılıq meyvə adlarının qadın adları üçün seçilməsidir.

Müasir dilimizdə Badam, Püstə, Şamama, Gilas, Narınc, Xurma adları geniş yayılmaqdadır³.

Bitki adları ilə bağlı şəxs adları. Azərbaycan dilində bitki anlayışlarını ifadə edən sözlər əsasında onlarca şəxs adı yaradılıb istifadə olunur. Məsələn, Qərənfil, Yasəmən, Bənövşə, Lalə, Nərgiz, Çiçək, Gülşən və s.⁴

Bəzən isə etnonim, toponim, oronim, hidronimlər şəxs adına, təxəllüsə, yəni antropnimə çevrilirlər. Məsələn, Dağıstan, Quba, Təbriz, Şəkili, Yenisey, Araz, Qoşqar, Savalan, Kəpəz, Kür (Əlisəmid Kür), Məmməd Araz. İnsanların adlarının yaşayış məntəqələrinə çevrilməsi isə tarixən həmişə yayqın olmuşdur.

Bundan başqa, qədim Roma, İsgəndəriyyə, Aleksandropol, Peterburq, Vaşinqton, Sabirabad və s. şəhərlərin mövcudluğu hamıya yaxşı məlumdur.

Hələ qədim dünyada insan, hətta Allah adlarının da şəhərlərə verildiyi tarixdən bilirik. Məsələn Afina şəhərinin adı da ilahə Afinanın adı ilə bağlıdır. Yaxud Hind adlı ilahənin adı ərəziyə hətta xalqa verilmişdi. Eyni zamanda, bəzən bir dövlətin hətta

---

¹ Qurbanov A. Azərbaycan şəxs adları ensiklopediyası, Bakı, 2019, s. 22

² Yəni orada, səh.47

³ Yəni orada, səh.50

⁴ Yəni orada, səh.23

bir xalqın adı belə, bir şəhərin adı ilə bağlı olurdu. Məsələn, Roma şəhəri – Roma dövlət, Romalı xalq. Karfagen – şəhər, Karfagen dövlət, Karfagenli xalq. Osman – Osmanlı dövləti – Osmanlı xalqı, hətta Osmanlı dili

Ta XX əsrin iyirminci illərinə qədər mənbələrdə osmanlı dili kəlməsinə rast gəlinir.

Üzərində dayanmaq istədiyimiz mövzu isə qadın adları ümumən qadınlarla bağlı toponimik vahidlərdir. Məqsədimiz az miqdar, nadir müşahidə olunan, məntiqi baxımdan az anlaşılan bu halın tədqiqi, araşdırılmalıdır. Hələlik bu qəbildən olan aşağıdakı toponimik vahidləri müəyyən etmişik:

1.Fatmayı k. Abşeron rayonu, 2. Xatınlı k. Tovuz rayonu, 3.Qaraməryəm k. Göyçay rayonu, 4.Cavahirli k. Ağdam rayonu, 5.Pərioglular k. Ağdam rayonu, 6.Siyəzən ş. Siyəzən rayonu (Qara qadın deməkdir), 7.Qaraqız d.st. Saatlı rayonu, 8.Hürüüşağı k. Yevlax rayonu, 9.Gülöyşə k. Yevlax rayonu, 10.Pəriuşağı k.Ağcabədi rayonu, 11.Tükəzbanlı k. Ağdam rayonu, 12.Bibiheybət q. Bakı şəhəri, 13. Xatınbəyli k. Ağdam rayonu, 14.Gövhər k.Yevlax rayonu, 15.Bənövşələr q.Ağdam rayonu, 16.Baharlı k.Ağdam rayonu, 17.Gülbaharlı k.Ağdam rayonu, 18.Bəyimli k.Ağsu, 19.Güloğlular k.Bərdə, 20.Mərcanlı k.Cəbrayıl, 21.Xırdaqay k.Kürdəmir, 22.Sədəfli k. Qobustan, 23.Mehrili k. Qubadlı rayonu, 24.Bibiyani k.Lerik, 25.Aygünlü k.Şabran, 26.Qızmeydan k. Şamaxı

Bundan başqa, Göygöl, Kürdəmir və bir sıra bölgələrdə məhəllələr, eyni zamanda, oronimlər hidronimlər vardır. Məsələn, Pəriçinqıllı dağı, Qırxqız yaylağı, Bənövşə bulağı və s.

Şumerin ən qədim şəhərlərindən biri və Tufandan sonra onun ilk paytaxtı Kiş şəhərində çarlardan biri Quba adlı bir qadın olub. Quba sözü qədim türk dilində “ağ” mənasını bildirir ¹.

Göründüyü kimi kişi adları ilə əlaqədar olan toponimlərlə müqayisədə qadın adları ilə bağlı olanlar çox azdırlar ki, bu da təbiiidir. Çünki dünyanın, demək olar ki, bütün xalqlarında, toplumda kişinin rolu, həmişə əsas və aparıcı olmuşdur.

---

¹ Sadıq İ. “Şumer tanrılarının adı ilə bağlı Azərbaycan toponimləri”, “Xalq cəbhəsi” qəzeti, 2014, 30 may, s.14

Fikrimizcə, qadın adı komponentli toponimlərin az olmasının məntiqi səbəbləri məlumdur. Amma eyni zamanda onların mövcudluğunun özü belə maraqlıdır. Qadın adının hər hansı bir yerə verilməsi istər kənd (toponim), istər dağ (oronim), istərsə də başqa yerlərə olsun, özünün arxasında ya konkret bir hadisə, ya da bir nüfuzlu, sayılıb-seçilən qadın dayanır.

Əgər yuxarıda verdiyimiz toponimlərə baxsaq bunun belə olduğunu şahidi olarıq.

Toponimlərin etimoloji təhlillərinə gəldikdə isə əksəriyyətinin semantikasi dərhal aydın olur.

Fikrimizcə, onların bir neçəsinin mənasının izahına ehtiyac duyulmaqdadır. Buna görə də bu sözlərin mənasına bir nəzər salaq.

Siyəzən. Siyəzən rayonu və şəhəri Bakı Quba yolunun 80-ci kilometrində yerləşir. Xəzər dənizinin sahilindədir. Ətrafda yaşayan tat mənşəli əhəlinin leksikonuna uyğun olaraq siyə - tatca qara, zən isə ərəbcə qadın deməkdir.

Siyahıda verilmiş “Xırdapay” toponimi isə Kürdəmir rayonunda yerləşir. Rayon mərkəzinə bitişikdir. Xırda adlı qadının adı ilə bağlıdır. Bu torpaqların sahibi olan bir nəfər öz torpaqlarını oğlanlarının arasında bölərkən qızı Xırdaya da pay ayırmışdır. Bu gün də həmin yerin – kəndin adı Xırdapay adlandırılmaqdadır.

Fikrimizcə, ümumilikdə yuxarıda diqqətinizə çatdırılan toponimlərin yerdə qalanlarının mənası aydın olduğu üçün başqa izahlara və şərhlərə ehtiyac duymadıq.

Adını yuxarıda verdiyimiz, siyahıya salmadığımız, lakin qadın adı ilə bağlı olduğuna böyük şübhəmiz olan Ağcabədi toponimi ilə bağlı bir neçə söz demək fikrindəyik.

Mənbələrdə bu toponimin ağca və bədiyə - yəni ağ düzənlik, şoran yer kimi təqdim olunduğunun şahidi oluruq, ancaq bu fikir bizdə böyük şübhələr doğurur, düzü, bu, bizə inandırıcı gəlmir.

Birincisi, ona görə ki, adı sonradan rayona şamil edilən Ağcabədi kəndi şoran yox, əksinə qara torpaq və münbit ərəzidə yerləşir. İkincisi, ağca sözü bizim dilimizdə heç vaxt mənfi mənada işləmir, həm də yalnız qadın cinsi ilə bağlı olur. Məsələn, Sarı,

Göyüş adlı həm qadın, həm kişi adına rast gəldiyimiz halda, Ağca adlı kişi adına rast gəlinmir. Hətta dəvənin dışısına belə, “ağca maya” deyildiyi halda heç vaxt “ağca nər” söylənməz. Üçüncüsü, abad bir kəndə niyə ağ, şoran düzənlik adı verilsin ki? Buna görə də biz hesab edirik ki, Ağcabədi toponiminin birinci tərəfi Ağca, ikinci komponenti isə ya bədi, ya da badi (külək gətirən) mənasındadır və qadın adı ilə bağlıdır.

Tarixən yaxşı məlumdur ki, qadın adları ilə bağlı olan şəhər və yaxud şəhər-dövlətlər, əsasən, bir qədər dini-mifik xarakter daşımışdır. Məsələn, Afina şəhər-dövləti ilahə Afinanın, Artemida şəhərciyi Artemidanın adını daşıyırdı.

Müasir Türkiyə ərazisində bu gün xarabalıqları yerləşən Ani şəhəri (əslində Ana, Anahid adlı ilahənin adı ilə bağlıdır), Anahid bu gün mənfur ermənilərin sahib çıxdığı qədim şərq məhsuldarlıq ilahəsinin adı idi. Başlanğıcda Ana adlı ilahənin adı olan və ümumilikdə məhsuldarlığı təmsil edən bu ilahə “Ana” kultunun daşıyıcısı olmuşdur. Zərdüştlük dininin ölkəmizdə yaygın olduğu dövrdə Azərbaycanın bir çox guşəsində Məhrənsə deyilən məbədlər mövcud olmuşdur. Belə bağ-məbədlərin qalıqları bu gün də Gəncə, Bakı, Təbriz, Ərdəbil kimi şəhərlərin də mövcudluğunu qorumaqdadır. Bu məbədlərdə həyatlarını Ay ilahəsinə həsr etmiş bakirə qızlar yaşayırdılar. Məhrənsə, yəni Maha həsr olunmuş “Ay qadınları” burada yaşayırdılar (bəlkə də Məhrəsti - yəni Ay bağı, ay pöhrəsi mənasında). İnsanlar buraya qurbanlar gətirir, müxtəlif dini bayramlarda burada rituallar keçirilirdi.

Qadın adının konkret olaraq İslam peyğəmbərinin qızı xanım Fatimənin adı isə hətta, İslam, şiə təriqəti ilə əlaqədardır. Bir maraqlı dilçilik faktı isə, əlbəttə ki, şəxs adlarının mədəniyyət saraylarına, küçələrə verildiyi kimi, məscidlərə də verilməyidir. Son vaxtlar ölkəmizdə İmam Hüseyn məscidi, Əjdər bəy məscidi, Heydər məscidi ilə yanaşı, xanım Fatiməyi-Zəhra məscidinin olması da diqqətimizi çəkmişdir.

Misirdə yaranmış bu təriqət əvvəlcə Misirdə dövlət qurmuş, sonra isə ətraf əraziləri də özünə tabe etmişdir. Həmin dövrdə İslam xəlifələri belə onların arasından seçilirdi. Bundan başqa,

bu dövlət Monqollara tabe olmamış və onları bir neçə döyüşdə məğlub etmiş yeganə müsəlman dövləti idi. Səlcuq dövlətinin bərpası və tam dağılmaqdan xilas olmasında da Fatimi dövlətinin rolu olmuşdur.

Göründüyü kimi, qadın adları ilə bağlı olan onomastik vahidlər az olsalar da, hər halda yox da deyillər. Bundan başqa, qadın adları ilə bağlı vahidlərin, demək olar ki, hamısında müəyyən bir tarixi fakt ifadə olunur. Yəni onlar heç vaxt təsadüfi xarakter daşmır. Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir qadın adı ilə bağlı onomastik vahidin arxasında bir güclü şəxsiyyət olan qadın dayanır.

Elnurə HÜSEYNOVA
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi,
elmi işçi

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ZONİM MƏNŞƏLİ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Onomastika böyük anlayış spektrini əhatə etməklə *xüsusi adlar haqqında elmdir*. *Onomastika* sözü yunan mənşəli olmaqla Azərbaycan dilinə *advermə elmi* olaraq tərcümə olunur. Əgər qrammatikada *xüsusi, ümumi* terminlərindən geniş istifadə olunursa, onomastikada *xüsusi ad* sözü əvəzinə *onim /onom, ümumi ad* əvəzinə *apelyativ* terminləri işlənir¹. *Onomastika* elmi özündə *antroponimika, toponimika, etnonimika* və s. kimi adları tədqiq edən dilçilik sahələrini birləşdirir. Onomastikanın bu cür çox spektorlu olması dilçilərimiz tərəfindən bu elmin fərqli aspektlərdən bölgüsünə rəvac vermişdir. Belə ki, A.Axundov onomastikanın: 1) *ümumi onomastika*; 2) *tarixi onomastika* və 3) *təsviri onomastika* olmaqla üç sahəsini fərqləndirir². A.Qurbanov onomastikaya dair ondan artıq dilçilik terminin elmi izahını gətirmişdir. Ümumiyyətlə qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan dilində yer alan onomastik vahidlərin müfəssəl tədqiqi ilə bağlı kitab və monoqrafiyaların çapı son on illərdə daha geniş

---

¹ Adilov M., Paşayev A. "Azərbaycan onomastikası". Bakı, "Elm", 2019, s. 6

² Axundov A. "Ümumi dilçilik". Bakı, "Şərq-Qərb", 2006. s. 19

vüsət almışdır. Belə ki, ötən əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan dilinin onomastikası, onomalogiyası, antroponimiyası, toponimikası ilə bağlı müxtəlif dilçilərin xeyli sayda monoqrafiya və tədqiqatlarını misal göstərə bilərik. Azərbaycan dilində yer alan onomastik vahidlərlə bağlı Həsən Əliyev “*Ümumi antroponimika problemləri*”, Bəhrüz Abdullayev “*Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti*”, Mədəd Çobanov “*Azərbaycan antroponimiyasının əsasları*”, Osman Mirzəyev “*Adlarımız*”, Məmmədəğa Şirəliyev “*Azərbaycan şəxs adları*”, Rəxşəndə İsrailova, Qara Məşədiyev, Qüdrət Cəfərov “*Azərbaycan dilinin onomastikası*”, Musa Adilov, Aydın Paşayev “*Azərbaycan onomastikası*”, Əzizxan Tanrıverdiyev “*Türk mənşəli Azərbaycan antroponimləri*”, Aydın Abi Aydının “*Şəxs adları lüğəti*”, Allahverdi Hacıyev “*Azərbaycan dilinin onomastik sistemi*”, Əbdülzəl Dəmirçizadə “*50 söz*”, Əbülfəz Quliyev “*Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi*”, Fikrət Xalıqov “*Folklor onomastikası*” (I və II hissə), Nadir Məmmədov “*Azərbaycan oronimiyası*”, Sevinc Əliyeva “*Orxon-Yenisey abidələrində toponimlər*”, Tofiq Əhmədov “*Azərbaycan toponimikasının əsasları*”, Yunis Məmmədov “*Orxon-Yenisey abidələrində adlar*”, Q.Mustafayeva “*Лингвистические особенности антропонимов в азербайджанской литературе*” və s. kimi müəlliflərin əsərlərini qeyd edə bilərik. Bununla yanaşı, qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycanda (o cümlədən, türkologiya elmində) onomastikanın elmi tədqiqi ilə ilk dəfə A.Bakıxanov və M.F.Axundzadə məşğul olmuşlar. A.Bakıxanovun “*Gülüstani-İrəm*” əsərində bir sıra toponimlərin elmi izahı verilmiş, eyni adlı müəllifin “*Əsərləri, risalələri, məktubları*” kitabında isə ilk dəfə titul və fəxri adlar fərqləndirilmiş, onların funksiyaları müəyyənləşdirilmişdir¹.

Azərbaycan onomastikasının türkoloji dilçilikdə öyrənilməsində bir sıra əcnəbi linqvistlərin böyük xidmətləri olmuşdur. V.Radlov, V.Bartold, V.Qordlevski, A.Samoyloviç və digər dilçilər türk dillərinin onomastikasını tədqiq edərkən Azərbaycan

---

¹Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, “Elm”, 2019. s. 7

dilini də nəzərdən kənarda buraxmamışlar. Adları çəkilən dilçilərin tədqiqatlarının çox spektrli olması onomastik vahidlərin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Türkoloq V.Radlovun *türkdilli və monqol mənşəli onomastik vahidlərin* öyrənilməsində böyük xidmətləri olmuşdur. O, Şimali Altay və Sibirdə rast gəlinən xeyli sayda *türk mənşəli toponim və hidronimləri toplanmış, onların etimoloji təhlilini* aparmışdır. V.Bartoldun *Azərbaycan toponimləri* ilə bağlı əsərləri böyük önəm arz edir. Belə ki, V.Bartoldun Azərbaycan onomastikasına dair bir sıra tədqiqatlar aparmış, dilimizdə mövcud olan *paleotoponimlərini tədqiq etmiş və onlar haqqında dil, dilin tarixi, etnogenezi* ilə bağlı fikirlər irəli sürmüşdür. Rus şərqşünası V.Qordlevskinin “*Клучной ономастике Османцев*” adlı əsərində bir sıra *etnoqrafik tədqiqatlar* aparılmış, nəticədə xeyli sayda onomastik vahidlər müxtəlif aspektlərdən şərh edilmişdir.

Azərbaycan dilində yer alan şəxs adları müxtəlif aspektlərdən qruplaşdırılır.Belə ki, dilçilikdə *antroponimlərin* (buraya: əsl şəxs adları, soyad, ləqəb, təxəllüs, titul, fəxri ad, əzizləmə və kiçiltmə bildirən adlar daxildir) *tədqiqi, onların əmələ gəlməsi qanunauyğunluqları, inkişafı, dəyişilməsi, adlar sistemində yeri, leksik-semantik, qrammatik və s. aspektlərdən* tədqiqi ilə **antroponimika** elmi məşğul olur. Antroponimlərdən təşkil olunmuş izahlı və ya izahsız lüğətlər *antroponimikon* adlanır¹.

M.Adilov və A.Paşayevin müəllifi olduqları “Azərbaycan onomastikası” əsərində **əsil şəxs adları** leksik-semantik cəhətdən 7 qrupa:

- 1) *digər antroponimlərdən (titul, ləqəb, təxəllüs və s.) düzələn*lər;
- 2) *toponimlərdən düzələn*lər;
- 3) *zoonimlərdən düzələn*lər;
- 4) *fitonimlərdən düzələn*lər;
- 5) *astronimlərdən düzələn*lər;
- 6) *mifonimlərdən düzələn*lər;

---

¹Adilov M.,Verdiyeva Z.,Ağayeva F.İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı,“Elm və təhsil”, 2020, s. 37

7) *xoronimlərdən düzəllər* olaraq təsnif edilir¹.

A. Qurbanov isə **şəxs adlarını** müxtəlif əlamətlər baxımından qruplaşdırmaqla onların 22 növünü fərqləndirir:

- 1) *xalq, nəsil adları ilə bağlı şəxs adları*;
- 2) *qohumluq ilə bağlı şəxs adları*;
- 3) *ailənin istək və münasibəti ilə bağlı şəxs adları*;
- 4) *yer adları ilə bağlı şəxs adları*;
- 5) *su obyektləri ilə bağlı şəxs adları*;
- 6) *göy cisimləri ilə bağlı şəxs adları*;
- 7) *ümumi coğrafi anlayışla bağlı şəxs adları*;
- 8) *heyvan adları ilə bağlı şəxs adları*;
- 9) *quş adları ilə bağlı şəxs adları*;
- 10) *bitki adları ilə bağlı şəxs adları*;
- 11) *meyvə adları ilə bağlı şəxs adları*;
- 12) *əşya və bərk cisimlər ilə bağlı şəxs adları*;
- 13) *qiymətli daş-qaş ilə bağlı şəxs adları*;
- 14) *hərb və sülh ilə bağlı şəxs adları*;
- 15) *inam və ülfət ilə bağlı şəxs adları*;
- 16) *əlamət və keyfiyyət ilə bağlı şəxs adları*;
- 17) *miqdar və sıra ilə bağlı şəxs adları*;
- 18) *təbiət hadisələri ilə bağlı şəxs adları*;
- 19) *ictimai hadisələr ilə bağlı şəxs adları*;
- 20) *dini anlayış ilə bağlı şəxs adları*;
- 21) *əfsanəvi anlayış ilə bağlı şəxs adları*;
- 22) *vaxt anlayışı ilə bağlı şəxs adları*².

Müəllif əsərində meyvə adlarından əmələ gələn şəxs adları içərisində kişi adlarının olmaması fonunda, ancaq qadın adlarının mövcud leksik-semantik qrup əsasında təşəkkül etdiyini qeyd edir. Buludxan Xəlilov isə tədqiqatlarında **şəxs adlarını** mənalarına görə 15 başlıqda qruplaşdırır:

- 1) *ənənəvi adlar*;
- 2) *görkəmli və məşhur tarixi şəxsiyyətlərin adları*;
- 3) *yer adları ilə bağlı şəxs adları*;
- 4) *su obyektlərinin adları ilə bağlı şəxs adları*;

---

¹ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, "Elm", 2019, s. 18

² Qurbanov A. Ad və insan. Bakı, "Gənclik", 2002, s. 12.

- 5) qiymətli daş-qaş adları ilə bağlı şəxs adları;
- 6) bitki adları ilə bağlı şəxs adları;
- 7) göy cisimlərinin adları ilə bağlı şəxs adları;
- 8) quş və heyvan adları ilə bağlı şəxs adları;
- 9) dini-mifoloji anlayışla bağlı şəxs adları;
- 10) qohumluq münasibətləri ilə bağlı şəxs adları;
- 11) güclülük, qüvvətlilik, mübarizlik, dönməzlik, yenilməzlik və s. keyfiyyətlərlə bağlı şəxs adları;
- 12) arzu, istəklə bağlı şəxs adları;
- 13) vaxtı ilə titul bildirmiş sözlərlə bağlı şəxs adları;
- 14) elə, obaya, yurda bağlılıq ilə bağlı şəxs adları;
- 15) apelyativ sözlərlə bağlı şəxs adları¹.

Tədqiqatımızda isə Azərbaycan dilində *zoonimlərdən əmələ gələn onomastik vahidləri* iki başlıq altında: *antroponimlər* və *toponimlər* olmaqla müxtəlif aspektlərdən təhlil etməyə çalışacağıq. Belə ki, mövcud tədqiqat nəticəsində Azərbaycan dilində *zoonimlərdən əmələ gələn 153 kişi və 123 qadın şəxs adı* olmaqla, toplam 276 *şəxs adını* aşkarladıq ki, onları da müxtəlif aspektlər əsasında müfəssəl təhlilə cəlb edəcəyik. Belə ki, mövcud *zoonimlərdən əmələ gəlmiş şəxs adları qrammatik quruluş, dildə ikili, üçlü, nadir hallarda isə dördlü variantla malik olan bənzər adlar, kişi və qadın antroponimlərinin əvvəlinə və sonuna artırılan fərqli söz və morfemlər, eyni zamanda, etimoloji nöqteyi-nəzərindən dilimizdə aktiv və ya passiv formada işlənən fauna leksikasından təşəkkül tapmış antroponimlərin mənşəyi də tədqiq ediləcəkdir. Həmçinin, tədqiqatımız yalnız əsil şəxs adları ilə yekunlaşmayaraq *təxəllüs, ləqəb və ayamalarda* yer alan *zoonimlərdən əmələ gələn onomastik vahidlərin* də təhlilini əhatə edir. *Zoonimlərdən əmələ gələn toponimlərimiz* isə qrammatik quruluş baxımından *sadə, düzəltmə, mürəkkəb*, həmçinin *söz birləşməsi və eyni anda bir neçə bölgədə olan yer adları* kimi qruplaşdırılmışdır.*

Azərbaycan dilində *zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adlarını qrammatik quruluş baxımından sadə, düzəltmə və mürəkkəb* ol-

¹ Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, "Nurlan", 2008, 213 s.

maqla qruplaşdırıla bilər. Onların da öz növbəsində *kişi* və *qadın* yarımbaşlıqları altında vermişik. Azərbaycan dilində *zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adlarını qrammatik baxımdan* aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) **Sadə quruluşlu zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adları:**

a) **Kişi adları:**

Əsəd, Aslan, Tərən, Toğrul, Asena, Aşina, Aqşin, Buğa, Pə-ləng, Bariş, Bəbir, Qartal, Qaplan, Laçın, Şahin, Babur, Hey-dər, Bəkir, Qəzənfər, Samur, Zeyqəm, Səməndər, Məstan, Yunis, Yunus, Balaban, Bamsı, Çayan, Əjdər, Fəris, Qənbər/Qəmbər, Həməl, Marağa, Minas, Simurq/Simurğ, Boris, Toğan, Arslan;

b) **Qadın adları:**

Kəklik, Asena, Maral, Durna, Turac, Ceyran, Ahu, Qumru, Laçın, Tovuz, Tutu/Tuti, Tutay, Əbabil/Ababil, Kabutər/ Kəbu-tər, Sona, Fimarə, Məstan, Humay/Hümay, Hüma, Umay/ Xu-may, Lianora, Sincab, Şamama, Tavuz, Torəğay, Turac;

2) **Düzəltmə quruluşlu zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adları:**

a) **Kişi adları:**

Əsədulla, Şirazi, Şiri, Şirzad, Quşu, Curulla, Cura, Curtəkin, Curu /Cürü, Curuş, Kəlbi, Atlan, Buğac, Buğra;

b) **Qadın adları:**

Şirənə, Şirmahı, Şirmayə, Şirmayı, Ceyranə, Qumriyyə, Tuta-yı, Tutayuq, Şahinə, Bəkirə, Sonası, Məstanə, Fərisə, Humaya/ Humayə/Hümayə, Humayı, Umayə, Şuriyyə, Tairə, Tavuzə/ Tau-zə;

3) **Mürəkkəb quruluşlu zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adları:**

a) **Kişi adları:**

Əsədağa, Əsədali/Əsədəli, Əsədbəy, Əsədxan, Mirəsədulla, Abdulşir, Abişir, Ağaşir, Balaşir, Cavanşir, Şirazxan, Şirbaba, Şirbala, Şirbəy, Şirdaməd, Şirəddin, Şirəhməd, Şirəli, Şirhəsən, Şirhüseyn, Şirxan, Şiribəy, Şirixan, Şirixuda, Aslanəğa, Aslan-bəy, Aslanxan, Aslanpaşa, Bəyaslan, Əmiraslan, Əraslan, Gül-aslan, Məlikaslan, Miraslan, Səraslan/ Saraslan, Şiraslan, Qa-raquş, Quşdan, Quşubəy, Quşuxan, Mərquş, Toqquş, Qoçalı/

Qoçali, Qoçər, Cürübəy, Cürüxan, Ərtoğrul, Elarslan/İlarslan, Türkarslan, Alparslan, Bülbül, Bülbülcan, Qarabuğa, Şahpələng, Elbars, Mirşahin, Şahinbəy, Şahbaz, Ağaheydər, Əlheydər/Əliheydər, Heydərالی/Heydərəli, Heydərخان, Heydərqulu, Məlikheydər, Mirheydər, Zeyqəmşah, Kəlbalı/Kəlbəli, Kəlbixan, Ağayunis, Yunisəli/Yunisalı/Yunusəli, Ağayunus, Dağyunus, Yunusağa, Atbaşı, Atlıxan, Atlıbəy, Burxan, Buğraxan, Çayanbəy, Çayanxan, Əjdərخان, Güzəmalı/Güzəməli, Həməlخان, Həməlşah, Humayxan;

b) Qadın adları:

Şirnaz, Şirnurə, Şirvanə, Çalıquşu, Curuxanım/Cürüxanım, Curunisə/Cürünisə, Curubəyim/Cürübəyim, Curugül, Tərlanə, Maralxanım, Maralbəyim, Durnaxatın/Durnaxatun, Durnabəyim, Durnaxanım, Turacxanım, Ceyrangül, Ceyranxanım, Ceyrannaz, Gülceyran, Ahubəyim, Ahubikə, Ahuxanım, Ahunaz, Ahunisə, Ahunur, Ahuzər, Qumrubəyim, Qumruxanım, Qumrunisə, Tovuzxanım, Tutubəyim/Tutibəyim, Tutubikə/Tutibikə, Tutuxanım/Tutixanım, Tutuxatın/Tutixatın/ Tutixatun, Tutunar, Tutinaz, Tutunisə/ Tutinisə, Tutunur, Tutuzər, Göyərçin, Bildirçin, Nursona, Sonabacı, Sonabəyim, Sonabikə, Sonagül, Sonaxanım, Sonanisə, Sonanur, Zərsona, Aysona, Elsona, Gülsona, Sarıköynək, Gülhumay /Gülhümay, Humaybəyim, Humayxanım, Humaynisə, Turacxanım.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində mövcud olan zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adlarının böyük qismi mürəkkəb quruluşlu isimlərdən təşəkkül etmişdir. Bu adları təhlil edərkən bir qisim şəxs adlarının *ikili, üçlü, bəzən isə dördlü yazılışlarının* olduğunu görə bilərik:

İkili variantda işlənən zoonimlərdən təşəkkül tapmış şəxs adları:

Saraslan/Səraslan, Simurq/Simurğ, Asena/Aşına, Tovuz/ Tavuz, Tavuzə/Tauzə, Əbabil/Ababil, Kəbutər/Kabutər, Yunis / Yunus;

Üçlü variantda işlənən zoonimlərdən təşəkkül tapmış şəxs adları:

Cura / Curu / Cürü, Tutu / Tuti / Tutay;

Dördlü variantda işlənən zoonimlərdən təşəkkül tapmış şəxs adları:

Humay / Hümay / Umay / Xumay.

Bundan başqa, dilimizdə fauna leksikasından əmələ gələn şəxs adlarının bir qismi həm kişi, həm də qadın adı olmaqla hər iki cinsin nümayəndələrinə də verildiyini görmək olar. Azərbaycan dilində ***həm kişi, həm də qadın antroponimi qismində işlənən zoonimlərdən təşəkkül tapmış şəxs adları*** olaraq: *Tərlan, Məstan, Laçın, Turac* adları misal göstərilə bilər.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində mövcud olan zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adlarını müvafiq olaraq əvvələ və ya sona bir sıra sözlər və şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn olmaqla da təsnif etmək olar.

Azərbaycan kişi şəxs adlarının əmələ gəlməsində iştirak edən başlıca leksik şəkilçi və vahidlər:

- 1) ***Ağa*** – Ağaşir, Ağaheydər, Ağayunis/Ağayunus;
- 2) ***Bəy*** – Əsədbəy, Şirbəy/Şiribəy, Aslanbəy, Bəyaslan, Quşubəy, Cürübəy, Şahinbəy, Atlıbəy, Çayanbəy;
- 3) ***Əli*** – Əsədəli, Şirəli, Qoçəli, Əliheydər, Heydərəli, Kəlbəli, Yunisəli / Yunusəli, Güzəməli;
- 4) ***Ali*** – Əsədali, Qoçalı, Heydərəli, Kəlbəli, Yunisəli / Yunusəli, Güzəməli;
- 5) ***Xan*** – Əsədxan, Şirxan/Şirixan, Aslanxan, Quşuxan, Cürüxan, Heydərşan, Kəlbixan, Atlıxan, Burxan, Buğraxan, Çayanxan, Əjdərşan, Həməlxan, Humayxan;
- 6) ***Paşa*** – Aslanpaşa;
- 7) – ***ulla*** – Əsədulla, Mirəsədulla, Curulla;
- 8) ***Qulu*** – Heydərqulu;
- 9) ***Şah*** – Şahpələng, Şahbaz.

Azərbaycan qadın şəxs adlarının əmələ gəlməsində iştirak edən başlıca leksik vahidlər:

- 1) ***Xanım*** – Curuxanım/Cürüxanım, Maralxanım, Durnaxanım, Turacxanım, Ceyranxanım, Ahuxanım, Qumruxanım, Tovuzxanım, Tutuxanım/Tutixanım, Sonaxanım, Humayxanım;
- 2) ***Xatın*** – Durnaxatın, Tutuxatın/Tutixatın;
- 3) ***Xatun*** – Durnaxatun, Tutixatun;

4) **Bəyim** – Cürübəyim/Curubəyim, Maralbəyim, Durnabəyim, Ahubəyim, Qumrubəyim, Tutubəyim/Tutibəyim, Sonabəyim, Humaybəyim;

5) **Nisə** – Curunisə/Cürünisə, Ahunisə, Qumrunisə, Tutunisə/Tutinisə, Sonanisə, Humaynisə;

6) **Nur** – Şirnurə, Ahunur, Tutunur, Nursona, Sonanur;

7) **Nar** – Tutunar;

8) **Zər** – Ahuzər, Tutuzər, Zərsona;

9) **Bikə** – Ahubikə, Tutubikə/Tutibikə, Sonabikə;

10) **Naz** – Şirnaz, Ceyrannaz, Ahunaz;

11) **Bacı** – Sonabacı;

12) **Gül** – Curugül, Ceyrangül, Sonagül, Gülsona, Gülhumay/Gülhumay.

Azərbaycan antroponimlərinə nəzər yetirdikdə **şir** mənasını bildirən kifayət qədər çox şəxs adına rast gəlinir. Bu adların etimoloji təhlili onların *türk*, *ərəb* və *fars* dillərində işlənən leksik vahidlər olmaqla zoonimik leksikadan antroponimikaya keçdiyini göstərir. Dilimizdə **şir** mənasını bildirən şəxs adlarını təşəkkül tapdıqları sözlərdən qaynaqlanaraq aşağıdakı şəkildə təsnif edə bilərik:

1) **Əsəd** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Əsəd, Əsədağa, Əsədali/Əsədəli, Əsədbəy, Əsədخان, Əsədulla, Mirəsədulla;

2) **Aslan** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Aslan, Aslanəğa, Aslanbəy, Aslanخان, Aslanpaşa, Bəyaslan, Əmiraslan, Əraslan, Gülaslan, Məlikaslan, Miraslan, Saraslan/Səraslan, Şiraslan;

3) **Arslan** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Arslan, Elarslan, İlarslan, Türkarslan, Alparslan;

4) **Cura** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Cur/Curu/Cürü, Curulla, Curtəkin, Curuş, Cürüxan, Cürübəy;

5) **Heydər** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Heydər, Heydəralı/Heydərəli, Ağaheydər, Əlheydər, Əliheydər, Heydərxan, Heydərqulu, Məlikheydər, Mirheydər;

6) **Qəzənfər** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adı: Qəzənfər.

Bununla yanaşı, *yunus/yunis*, *çayan*, *həməl* kimi başqa zoonimik leksika vahidlərinin kişi şəxs adlarının əvvəlinə əlavə edilməsi ilə də kifayət qədər xüsusi isimlər dilin lüğət bazasında qarşımıza çıxır:

1) ***Yunus/Yunis*** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Yunis/Yunus, Yunisalı, Yunusəli/Yunusalı, Yunusağa, Ağayunis, Ağayunus, Dağyunus;

2) ***Çayan*** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Çayan, Çayanbəy, Çayanxan;

3) ***Həməl*** adından təşəkkül tapan kişi şəxs adları:

Həməl, Həməlخان, Həməlşah.

Qadın şəxs adlarının da əmələ gəlməsində də zoonimik leksika vahidlərinin iştirak etdiyini görə bilərik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kişi şəxs adlarının əvvəlinə fauna leksikası vahidlərinin əlavə edilməsi halı qadın xüsusi isimlərində də rast gəlinir. Zoonimik leksika vahidlərinin qadın şəxs adlarının əmələ gəlməsində iştirakına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıla bilərik:

1) ***Şir*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Şiranə, Şirmahı, Şirmayə, Şirmayı, Şirnaz, Şirnurə, Şirvanə, Şuriyyə;

2) ***Curu/Cürü*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Curuxanım/Cürüxanım, Curunisə/Cürünisə, Curubəyim/ Cürübəyim, Curugül;

3) ***Maral*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Maral, Maralbəyim, Maralxanım;

4) ***Durna*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Durna, Durnaxatın/Durnaxatun, Durnabəyim, Durnaxanım;

5) ***Ceyran*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Ceyran, Ceyranə, Ceyrangül, Ceyranxanım, Ceyrannaz, Gülceyrən;

6) ***Ahu*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Ahu, Ahubəyim, Ahubikə, Ahuxanım, Ahunaz, Ahunisə, Ahunur, Ahuzər;

7) ***Qumru*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Qumru, Qumriyyə, Qumrubəyim, Qumruxanım, Qumrunisə;

8) ***Tutu/Tuti*** adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Tutu/Tuti, Tutubəyim/Tutibəyim, Tutubikə/Tutibikə, Tutuxanım/Tutixanım, Tutuxatın/Tutixatın/Tutixatun, Tutunisə, , Tutunisə, Tutunur, Tutuzər, Tutinaz;

9) *Sona* adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Sona, Nursona, Sonabacı, Sonabəyim, Sonabikə, Sonagül, Sonaxanım, Sonanisə, Sonanur, Sonası, Zərsona, Aysona, Elsona, Gülsona;

10) *Humay/Umay* adından təşəkkül tapan qadın şəxs adları:

Humay/Umay/Xumay/Hümay, Gülhumay/Gülhümay, Humaya/Humayə/Hümayə/Umayə, Humayı, Hüma, Humaybəyim, Humayxanım, Humaynisə.

Zoonimlərdən əmələ gələn antroponimləri müvafiq canlıların mənsub olduqları sinfə görə də qruplaşdırma bilərik. Beləliklə, ***Azərbaycan dilində kişi və qadın şəxs adlarının əmələ gəlməsində iştirak edən zoonimləri: ornitonimlər, vəhşi heyvanlar, əfsanəvi canlılar, digər canlılar*** və daşdığı məna baxımından insana qoyulması arzu olunmaz isimlər olaraq qruplaşdırma bilərik:

1) *Ornitonimlərdən əmələ gələn kişi şəxs adları:*

Mərquş, Toqquş, Qaraquş, Quşdan, Tərən, Toğrul, Şahin, Şahbaz, Toğan, Tair;

2) *Vəhşi heyvan adlarından əmələ gələn kişi şəxs adları:*

Aqşin, Buğa, Pələng, Babur, Samur, Minas, Boris;

3) *Əfsanəvi canlılardan əmələ gələn kişi şəxs adı:*

Əjdər;

4) *Digər canlıların adından əmələ gələn kişi şəxs adları:*

Faris, Bəkir;

5) *Qoyulması arzu olunmaz kişi şəxs adları:*

Marağa, Fimar.

Qadın şəxs adlarının əmələ gəlməsində iştirak edən fauna leksikası vahidlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırma bilərik:

1) *Ornitonimlərdən əmələ gələn qadın şəxs adları:*

Çalıquşu, Kəklik, Tərənə, Laçın, Tovuz, Göyərçin, Şahinə, Bildirçin, Tairə, Torağay;

2) *Vəhşi heyvan adlarından əmələ gələn qadın şəxs adları:*

Bəkirə, Lianora;

3) *Əfsanəvi canlılardan əmələ gələn qadın şəxs adı:*

Asena, Əbabil/Ababil;

4) *Digər canlıların adından əmələ gələn qadın şəxs adları:*

Məstan, Fərisə, Sincab;

5) *Qoyulması arzu olunmaz qadın şəxs adları:*

Kabutər/Kəbutər, Fimarə.

Göründüyü kimi, şəxs adlarını müxtəlif prinsiplər əsasında qruplaşdırmaq olar.

Azərbaycan dilində zoonimlərdən təşəkkül edən kişi və qadın şəxs adlarını *etimoloji aspektdən* də təsnif edə bilərik. Belə ki, dilimizdə aktiv və ya passiv fonda zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adlarının *böyük qismi türk mənşəli olsa da, ərəb və fars dillərində* yer alıb dilimizə daxil olan zoonim leksikası da kifayət qədər çoxdur. Belə ki, ilk baxışda dilimizdə yer edinmiş bu sözlər yerli kimi görünsələr də, etimoloji lüğətlərə nəzər yetirdikdə onların ərəb və fars mənşəli olduqlarını görə bilərik. Həmçinin dilimizdə az da olsa *Avropa, monqol, rus mənşəli* zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adları da vardır. Bunları nəzərə alaraq *Azərbaycan dilində zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adlarını etimoloji nöqtəyi nəzərindən aşağıdakı şəkildə bölgüsünü verə bilərik:*

1) **Zoonimlərdən yaranmış türk mənşəli antroponimlər:**

Kişi adları:

Aslan – 576-cı ilə aid Bizans mənbələrində türk kişi adı olaraq *Arsilas* forması yer alır, bununla yanaşı arslan sözünün də tarixi kökü eyni mənbəyə dayanır. Qədim türk dillərində yirtici canlıları bildirmək üçün işlədilən – *lan* sözdüzəldici şəkilçisi ilə *ars* sözünün birləşməsi ilə *ars+lan (güclü ilan)* və ya *arsıl+an (vəhşi heyvan)* formasından təşəkkül tapdığı dilçilər arasında qəbul olunur;

Arslan – bax. Aslan;

Qaraquş – quş sözünə İrqi Bitik və Kodeks Kumanikus kimi ilkin yazılı qaynaqlarda *kuş* formasında rast gəlinməklə hazırki anlamını ifadə edir;

Qoçar – qoç sözü “Divani-Lügətät Türk”də *koçğar/koçnar* formasında *erkək qoyun* mənasında yer alır;

Tərlan – B. Əhmədovun qənaətinə söz *turalan* şəklində olmaqla (*tura – dağ keçisi*)nə *hücum edən*) mənasını bildirir;

Buğa – ən qədim qaynaq kimi *buka – erkək sığır* mənasında Orxon-Yenisey abidələrində yer alır;

Qartal – İbni Mühənnə lügətində yer alaraq *yırtıcı quşun* adını bildirir;

Atbaşı – *at* sözü Orxon-Yenisey abidələrində yer almaqla bilinən ilk *minilən canlı* olaraq qeyd olunur;

Balaban – Kodeks Kumanikusda yer alıb *yırtıcı quş, qartalın bir növü* kimi təsvir edilir;

Buğra – qədim türk dillərində yer alan *buğur/puğur* formasından əmələ gəlməklə *erkək dəvə, dəvə ayğırı* mənalarını bildirir¹;

Çayan – türk mənşəli olmaqla türk xalqlarının folklorunda, dialektlərində, ədəbiyyatlarında *əqrəb, ilan, qırxayaq kimi zəhərli sürünənləri* bildirir²;

Minas – türk mənşəli *binas* etnonimindəndir, *güclü, qüdrətli, min aslan gücü olan* deməkdir;

Qaplan – qədim türk dilində *kap – tutmaq / yaxalamaq və lan – yırtıcı heyvan* hissəciklərinin birləşməsi ilə *yırtıcı heyvan, bəbir* formasında qədim uyğur mətnlərində, *kaplan* şəklində İbni Mühənnə lügətində qarşımıza çıxır.

Qadın adları:

Çalıquşu – *sərçəyə bənzər bir quşun* adıdır;

Kəklik – mənbələrdə *kəkəlik* kimi verilib, kəkliyin oxuması *kəkələməyə* bənzədiyindən bu cür adlandırılmışdır;

Durna – *boz (quş)* mənasını daşıyır, quşun rəngindən dolayı bu cür adlandırılmışdır;

Tərlanə – bax. *Tərlan*;

¹www.lugatim.com/s/bu%C4%9Fra#:~:text=bu%C4%9Fra%3B%20eski%20s%C3%B6z%20B6z1%C3%BCklerde%20bu%C4%9Fur%20(pu%C4%9Fur,(Dede%20Korkut%20E2%80%93%20T.S.).

²www.mynet.com/cayan-ne-demek-cayan-kelimesinin-tdk-sozluk-anlami-nedir-170100098894#:~:text=%C3%A7ayan%20kelimesinin%20k%C3%B6keni%20T%C3%BCrk%C3%A7e%20dildir.

Laçın – Mahmud Kaşğarlının lüğətində *laçın* kimi yer alaraq *göyərçin*, *bildirçin* kimi mənalar bildirir, eyni zamanda *sıldırım qayalara* da *yalçın* deyildiyindən – *çin quş* kimi anlaşılrsa, bu sözün *sıldırım qayalardan şığıyan quş* kimi də anlamaq olar;

Göyərçin – hərfi mənada *göy quş* deməkdir.

2) Zoonimlərdən yaranmış ərəb mənşəli antroponimlər:

Kişi adları:

Əsəd – **أسد** [əsəd] adından təşəkkül tapmış, *şir*, *aslan* deməkdir;

Bülbül – **بلبُل** [bulbul] adından təşəkkül edərək, *oxuyan quş*, *bülbül* mənasını bildirir, quşun bənzər şəkildə adlandırılması *çıxardığı səslə* bağlıdır;

Heydər – **حيدر** [haydar] adından təşəkkül edərək, *aslan*, *şir* mənalarını bildirir;

Bəkir – **بكير** [bəkir] adından təşəkkül edərək, *tez*, *erkən*, *təmiz*, *saf*, *subay oğlan/qız* məhfumu ilə bərabər cavan *dəvə*¹, *dəvə balası*² mənalarını da bildirir;

Qəzənfər – **غزنفَر** [ğəzənfər] adından təşəkkül edərək, *iri aslan*, *cəsur*, *qüvvətli*, *ürəkli adam*, *şir* mənalarını bildirir;

Samur – **سمور** [sammur] adından təşəkkül edərək, *qunduz* deməkdir;

Kəlbəli/Kəlbəli – **كلب** [kəlb] adından təşəkkül edərək, *it* məhfumunu bildirir, qoyulması arzuolunmaz adlardan olmaqla *Əlinin iti* (*Sufilik təsəvvürlə ilə bağlı*) mənasını bildirir;

Yunis – **يونس** [yunus] adından təşəkkül edərək, *ilıq və isti dənizlərdə yaşayan məməli canlı*ni bildirir. Həmçinin qeyd edilməlidir ki, bu ad Yunus peyğəmbərlə də (ə.s.) bağlı olaraq Qurani Kərimdə də həm ayrıca surə kimi, həm də ad olaraq ayələrdə dörd yerdə bəhsi keçir. “Azərbaycan kişi adlarının izahlı lüğəti”ndə isə Yunus adı qədim *yunan İones* adının ərəbləşmiş forması olaraq göstərilir və ərəb dilindəki qarşılığından tamam fərqli olaraq *göyərçin* mənasını daşdığı qeyd edilir³. Bununla yanaşı, bu ad Türkiyə türkcəsində də Azərbaycan dilinə paralel

¹ <https://obastan.com/b%C9%99kir/543249/?l=az>

² www.sozcu.com.tr/2012/gundem/bu-isimleri-koymayin-72624/

³ <https://obastan.com/yunus/549403/?l=az>

olaraq yer alır ki, Türk Dil Qurumunun rəsmi saytında yer alan lüğətdə bu adın qarşılığı kimi ərəb dilində olduğu şəkildə *delfin* mənası daşdığı qeyd olunur¹;

Faris – فارس [faris] adından təşəkkül edərək, *atlı, süvari, yaxşı at çapan, anlayışlı, sevgili* kimi fərqli mənalara bildirir;

Qənbər/Qəmbər – قبرة [qubra] adından təşəkkül edərək, *torağay, sağsağan* quşunu bildirir;

Həməl – برج الحمل [burcul haməl] adından təşəkkül edərək, ərəb dilində *qoç bürcünü* bildirir;

Fimar – فيمار [fimar] adından təşəkkül edərək, “Azərbaycan kişi şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə *əsl ilan, əsl kişi, əsl gözəl körpə* kimi bir-birindən fərqli anlamları verilir.

Qadın adları:

Qumru – قمرى [qumri] adından təşəkkül edərək, *ağ göyərçinin bir növünü* bildirir;

Tovuz – طاووس [tavuus] adından təşəkkül edərək, *tovuzquşunu* bildirir;

Tairə – طير [tair] adından təşəkkül edərək, *uçan quş* deməkdir;

Fimarə – bax. Fimar;

Turac – دراج [durrac] adından təşəkkül edərək, *toyuq cinsindən olan ov quşunu* bildirir.

3) Zoonimlərdən yaranmış fars mənşəli antroponimlər:

Kişi adları:

Abdulşir – شير [şir] adından təşəkkül edərək, müvafiq yırtıcı canlıyı *şiri* bildirir;

Bəbir – məməli heyvanların yırtıcılar dəstəsinə mənsub *pələngə oxşar canlıyı* bildirir;²

Şahin – شاهين [şahin] adından təşəkkül edərək, müvafiq olaraq dilimizdə işlənən *yırtıcı quşu* bildirir;

Şahbaz – شه باز [şahbaz] adından təşəkkül edərək, *kral şahin quşu, şahin quşunun bir növünü* bildirir;

Məstan – مستان [məstan] adından təşəkkül edərək, *sərxoş, içkili, xumar göz, pişik, pişiyə qoyulan ad* olaraq yer alır;

¹ <https://sozluk.gov.tr/>

² <https://obastan.com/b%C9%99bir/1000311/?l=az>

Əjdər – اژدر [əjdər] adından təşəkkül edərək, *mifoloji canlı olan əjdahayı* bildirir.

Qadın adları:

Ceyran – جران [caran] adından təşəkkül edərək, *antilop cinsindən olan irigözlü, incəayaqlı, sürətlə qaçan zərif canlı* bildirir;

Ahu – آهو [ahu] fars dilindəki müvafiq *ceyran* sözündən əmələ gəlmiş, keçmiş pəhləvi dilində mövcud olub fars dilinə, oradan da dilimizə *ahu* formasında keçmiş *asuk* sözündən əmələ gəlmişdir ki, mənası *sürətlə qaçan* deməkdir;

Şahinə – bax. Şahin;

Farisə – bax. Fəris;

Humay – همای [humay] sözündən təşəkkül tapmış, *dövlət quşu, zənginlik, bolluq quşu* anlamlarına gələn mifik canlı bildirir;

Sincab – سنجاب [sincab] sözündən təşəkkül edərək, *ağaclarda yaşayan və açıq-kül rəngində qiymətli xəzi olan gəmirici kiçik canlı* bildirir;¹

Torağay – تورآغای [turağai] sözündən təşəkkül edərək, *çəmənlikdə yaşayan və oxuyan gözəl quş növünü* bildirir.

4) Zoonimlərdən yaranmış Avropa mənşəli antroponimlər:

Kişi adları:

Səməndər – σαλαμάνδρα [salamandra] yunan mənşəli olmaqla, *alovda yaşayan, alovla bəslənən əfsanəvi quşu* bildirir, bu söz zamanla qədim yunan dilindən fars dilinə, oradan isə Azərbaycan dilinə keçmişdir.

Qadın adları:

Lianora – λιανόρα [lianora] qədim yunan mənşəli söz olmaqla, zamanla fransız dilinə oradan bir çox Avropa dillərinə, nadir də olsa, Azərbaycan dilinin qadın antroponimləri siyahısına daxil olmaqla, *şir qızı, şirtək qoçaq qız* mənalarında işlənir.

---

¹ <https://obastan.com/sincab/36333/?l=az>

5) Zoonimlərdən yaranmış rus mənşəli antroponimlər:

Kişi adları:

Boris – *Борис* [boris] rus mənşəli olsa da, rus dilinə qədim türk Bolqar xanının *I Boqoris/I Borisdən* gəlmiş ehtimal edilir, belə ki, bu sözün də kökü qədim türk dillərində *bars/barıs* formasında işlənib *qurd, canavar* sözündən təşəkkül tapdığı güman edilir¹.

6) Zoonimlərdən yaranmış monqol mənşəli antroponimlər:

Qadın adları:

Maral – monqol dilində eyni formada işlənən *maral* sözündən öncə fars dilinə, oradan isə eyni ilə dilimizə keçərək, *budaqvari buynuzu olan yaraşlıqlı canlı*ni bildirir.²

Dilimizdə mövcud olan zoonimlərdən əmələ gələn şəxs adlarının eyni zamanda xüsusi isim kimi digər canlılara da verilməsi müşahidə olunur. Belə ki, özlüyündə ümumi isim bildiren bu zoonimik adların bir qismi həm yuxarıda qeyd edildiyi kimi, şəxs adlarının tərkibində, eyni zamanda *inək, at, pişik, it* kimi ev heyvanlarına verilən isimlərdə də qarşımıza çıxır.

Zoonimlərdən təşəkkül taparaq *həm şəxs, həm də inək adı* qismində işlənən adlara:

Ceyran, Maral, Turac, Kəklik, Durna, Cüyür misal ola bilər³.

Zoonimlərdən təşəkkül taparaq *həm şəxs, həm də at adı* qismində işlənən adlara: *Durna, Turac, Ceyran, Göyərçin* misal ola bilər.

Zoonimlərdən təşəkkül taparaq *həm şəxs, həm də pişik adı* qismində işlənən ada: *Məstan* misal ola bilər.

Zoonimlərdən təşəkkül taparaq *həm şəxs, həm də it adı* qismində işlənən adlara: *Qaplan, Pələng, Bəbir* misal ol bilər.

Diqqət çəkən məqam *inək, at, pişik* adlarının *qadın adları* ilə eyni, *it* adlarının isə *kişi xüsusi isimləri* ilə omonim olaraq dildə yer almasıdır.

¹ <https://ru.wikipedia.org/wiki>

² <https://www.etimoloji.az/arama/maral>

³ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası.. Bakı, "Elm", 2019, s. 91

Onomastik vahidlərin bir qismini də *ləqəblər* təşkil edir. Belə ki, əsl adlardan əlavə köməkçi ad kateqoriyalarının ən geniş və maraqlı növlərindən biri də ləqəblərdir. Ərəb mənşəli لقب [laqab] sözündən dilimizə daxil olmaqla *soyad, künyə, nəsil adı* mənalarını bildirir. Dilimizdə ləqəblər şəxsə hər hansı *müsbət və ya mənfi cəhəti, xarici görünüşü, xarakteri, peşəsi və s.* ilə bağlı digər kəslər tərəfindən verilən adları bildirir. Zoonimik leksikaya ləqəblərdə də rast gəlinir. Ləqəblərə həm fərdi şəxslərə, eyni zamanda müxtəlif ədiblərin əsərlərindəki personajlara verilən adlarda və ya şifahi xalq ədəbiyyatında, dastanlarda personajlara verilən adlarda rast gəlmək olar. Ləqəblər əsasən kənddə və ya hər hansı kollektivdə adaş olan şəxsləri fərqləndirmək üçün qoyulur. Belə ki, Kəlbəcər rayonunun Lev kəndində adaş olan Həsən adlı şəxslərin bəzilərinə zoonimik ləqəblər qoyulduğunu görə bilərik: *Mişqa Həsən, Qatır Həsən*.¹ Burada görüldüyü kimi həm milli, həm də əcnəbi mənşəli zoonimik leksika ləqəblərin tərkibində yer alır.

Ləqəblərin bir qisminə də şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlinir. Belə ki, advermə zamanı şəxsin şücaəti, qəhrəmanlığı, hər hansı bir işdə fərqlənməyi ona ad verilməsində əsas meyar rolunu oynayır. Dediklərimizə “Kitabi-Dədə Qorqud”da Bamsı Beyrək ilə Boğaca ad verilməsini misal çəkə bilərik. Belə ki, Qorqud ata Baybörənin oğluna *Bamsı Beyrək*, Dərsi xanın oğluna *Boğac/Buğac* adını verir. Hər iki gəncin bu adı alması göstərdikləri şücaətdən qaynaqlanır:

“Bamsam deyü oxşarsan; bunun adı Boz ayğırlıq Bamsı
Beyrək olsun! Adını bən dedim, yaşını Allah versün!”

"Bayandar xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdür.
Bir buğa öldürmüş sənin oğlın, adı Buğac olsun.
Adını bən verdüm, yaşını Allah versün."²

¹ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, “Elm”, 2019, s.54

²Tanrıverdi Ə. Kitabi-Dədə Qorqudun obrazlı dili. Bakı, “Nurlan”, 2006, s.8

Həmçinin, “Koroğlu” dastanının Durna teli boyunda yer alan aşağıdakı misralarda el qəhrəmanı Koroğluya şücaət və cəsərə-tindən dolayı *qoç* ləqəbinin qoyulduğunu görə bilərik:

Hanı mənim qoç Koroğlum,
Gələ girə bu meydana!
Çəkəndə Misri qılıncı,
Qəbzəsi qana boyana!¹

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində kifayət qədər ayamalara rast gəlinir. Mövcud ayamalara Azərbaycanın demək olar hər bölgəsində rast gəlinir. Qara Məşədiyevin “*Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti (dialekt materialları əsasında)*” kitabında mövcud ayamalar, ləqəblər müxtəlif leksik-semantik bölgülər üzrə qruplaşdırılmış, müfəssəl izahları verilmişdir. Mövcud ayamalar içərisində zoonimlərin yer aldıkları bəzi nümunələri diqqətinizə çatdırırıq:

1) ***Ornitoni***lərdən əmələ gələnələr:

Qarğa Söyün (Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Füzuli), *Cücə* Bayram (Şəmkir, Şamaxı), *Cücəqıran* Bayram (Gədəbəy, Qazax), *Cüllüt* Nəbi (Gədəbəy, Tovuz);

2) ***Zoonim***lərdən əmələ gələnələr:

Qatır Abbas (Gədəbəy, Qazax), *Doşan* Məlik (Qazax, Şəmkir, Gədəbəy, Tovuz, Füzuli), *Şir* Vəli (Bərdə, Qazax);

3) ***Naqis əmalla*** bağlı zoonimlərin iştirakı ilə əmələ gələnələr:

İlangəzdirən Mahmud (Şamaxı, Şəki, Qax), *Siçantutan* Hüm-bət (Gəncə, Füzuli, Tovuz);

4) ***Xarici görünüşlə*** bağlı zoonimlərin iştirakı ilə əmələ gələnələr:

Cücə Nəcəfqulu, *Quzğun* Zeynalabdin (Qazax, Gədəbəy, Gəncə);

5) ***Əşya, müxtəlif mənə çaları*** ilə bağlı zoonimlərin iştirakı ilə əmələ gələnələr:

Quzu Qüdrət, *Leş* Aslan, *Dıvır* Əli.²

¹https://az.wikisource.org/wiki/Koro%C4%9Flu_dastan%C4%B1/Durna_teli

² Məşədiyev Q. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti (dialekt materialları əsasında). Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s.7

Bundan başqa, zoonim leksikasına bədii ədəbiyyatda müxtəlif yazıçıların əsərlərində, şifahi xalq ədəbiyyatında da rast gəlmək olar. Zoonimlər xalq ədəbiyyatının sevilən janrı olan bayatılarda həm həqiqi, həm də məcazi mənalarda yer alır:

Əziziyəm *aslandı*,
Qılınc qından *aslandı*.
*Tülkü*dən *aslan* olmaz,
Aslan elə *aslandı*.

Dağlar *marala* qaldı,
Otu sarala qaldı.
Yaşıl meşə, göy bulaq,
O da *marala* qaldı.

Sayaçı nəğmələrində də zoonim leksikasının xitab qismində yer aldığını görə bilərik:

Nənəm, a narış *qoyun*,
Yunu bir qarış *qoyun*.
Gəlin səndən kəsübdür,
Südün ver, barış, *qoyun*.

Cinas bayatılarda zoonimlərdən əmələ gələn yer adlarına rast gəlmək mümkündür. Burada zoonimik vahidlər gah yer adlarının tərəfi qismində, son bənddə isə müstəqil zoonimik vahid olaraq qarşımıza çıxır:

Əzizim *Maralyana*,
Yol gedər *Maralyana*.
Qorxuram ah-nalədən,
Dağlarda *maral* yana.

Zoonimik vahidlər Azərbaycan dilində yalnız şəxs adlarında deyil, eyni zamanda yuxarıda qeyd etdiyimiz ədəbi nümunədə görüldüyü kimi toponimlərdə də qarşımıza çıxır. Respublikamızda zoonimlərdən təşəkkül tapmış xeyli sayda kənd, qəsəbə və s. Yaşayış məskənləri vardır. Onları da öz növbəsində **sadə, düzəltmə, mürəkkəb, söz birləşməsi və bir neçə bölgədə eyni anda işlənən zoonimik adlardan təşəkkül tapan onomastik vahidlər** olaraq təsnif edə bilərik:

- 1) *Zoonimlərdən təşəkkül tapan **sadə quruluşlu** toponimlər*:
Qurdlar kəndi – Bərdə.

2) *Zoonimlərdən təşəkkül tapan düzəltmə quruluşlu toponimlər:*

Arıçılıq kəndi – Şəki;
Balıqçı qəsəbəsi – Hacıqabul;
Balıqçılar qəsəbəsi – Lənkəran;
Bildirçinli kəndi – Tərtər;
Bülbülə qəsəbə – Bakı;
Canavarlı kənd – Bərdə;
Ceyranlı kəndi – Şabran;
Danaçı kəndi – Zaqatala;
Dəvəçi rayonu;
Dovşanlı kəndi – Kəlbəcər;
Xoruzlu kəndi – Tərtər;
Kəpənəkçi kəndi – Zaqatala;
Qoçulu kəndi – Kürdəmir;
Maralyan kəndi – Tərtər.

1) *Zoonimlərdən təşəkkül tapan mürəkkəb quruluşlu toponimlər:*

Ağcüyür kəndi – İmişli;
Alabaşlı qəsəbə – Samux;
Aslanbəyli kəndi – Qazax;
Aslanoba kəndi – Xaçmaz;
Atlıxan kəndi – Qusar;
Azadqaraqoyunlu kəndi – Tərtər;
Balıqaya kəndi – Goranboy;
Ceyranbatan kəndi – Abşeron;
Ceyrançöl qəsəbə – Ağstafa;
Ceyrankeçməz kəndi – Qobustan;
Çayqaraqoyunlu kəndi – Şəki;
Çölquşlu kəndi – Cəbrayıl;
Dəliquşçu kəndi – Zərdab;
Dəvədaşı kəndi – Kəlbəcər;
Əmiraslanlı kəndi – Gədəbəy;
Hacıbəbir kəndi – Sabirabad;
İnəkboğan kəndi – Gədəbəy;
Keçiliqaya kəndi – Kəlbəcər;

Qaraqurdlu kəndli – Xaçmaz;
Qarğabazar kəndi – Füzuli;
Qazıqurdalı kəndi – Bərdə;
Qoçdərə kəndi – Tovuz;
Qoçəhmədli kəndi – Füzuli;
Qoyunbinəsi kəndi – Yevlax;
Qurdətəpə kəndi – Şamaxı;
Quşçubaba kəndi – Xocalı;
Quşyuvası kəndi – Kəlbəcər;
Lökbatan qəsəbəsi – Bakı;
Özükovtala kəndi – Balakən.

1) *Zoonimlərdən təşəkkül tapan söz birləşməsi şəklində işlənən toponimlər:*

Aşağı Quşçu kəndi – Tovuz;
Aşağı Maralyan kəndi – Cəbrayıl;
Böyük Mərcanlı kəndi – Cəbrayıl;
Göyərçin Veysəlli kəndi – Cəbrayıl;
Qurd Bayram kəndi – Kürdəmir;
Quşçu Ayrım kəndi – Qazax;
Quşçu körpüsü – Daşkəsən;
Mirzəxan-Qaraqoyunlu kəndi – Bərdə.

2) *Zoonimlərdən əmələ gələrək bir neçə bölgədə işlənən toponimlər:*

Keçili kəndi – Şahbuz, Şəmkir;
Qaraqoyunlu kəndi – Ağsu, Bərdə, Goranboy, Qubadlı, Şəmkir;
Quşçu kəndi – Daşkəsən, Laçın, Yevlax / Quşçu qəsəbəsi – Daşkəsən;
Quşçular kəndi – Cəbrayıl, Goranboy, Xocavənd;
Quşlar kəndi – Kürdəmir, Qəbələ.¹

Azərbaycan dilində yer alan zoonimlərdən əmələ gələn onomastik vahidləri bir sıra əlamətlərinə görə təhlil etmək olar. Əvvəla onomastikada böyük yer tutan antroponimlərdə zoonimik leksikanın geniş işlənməsi onları qrammatik quruluş baxımından sadə, dezəltmə, mürəkkəb, eyni zamanda söz birləşmələri for-

---

¹ Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013, s. 774-816.

masında əsasən ayamalarda, ləqəb və təxəllüslərdə yer alan leksik olaraq qruplaşdırmamıza rəvac verir. Bununla yanaşı, zoonimlərdən təşəkkül tapan şəxs adlarının böyük qismi türk mənşəli olmaqla, bərabər, ərəb və fars dillərindən dilimizə daxil olaraq işləklilik qazanmış xeyli sayda antroponimlərin də işləndiyini görə bilərik. Bundan başqa, az da olsa Avropa, rus və monqol mənşəli zoonimlərdən təşəkkül tapmış şəxs adlarına da rast gəlinir. Ləqəb və ayamaların təhlili adaş olanların fiziki görünüş, xarakter və s. nəzərə alınmaqla kiçik kollektivlərdə fərqləndirilməsi məqsədilə verildiyini görə bilərik. Dastan və şifahi xalq ədəbiyyatında da advermə ənənələrinə rast gəlinir. Burada zoonimik leksikadan əmələ gəlmiş adlar müvafiq canlıya personajın qalibiyyəti nəticəsində, xarakter və şəxsi keyfiyyətləri əsas götürülərək verilmişdir. Toponimlərimizdə də xeyli sayda zoonimdən təşəkkül tapmış adlara rast gəlirik. Bu adların çoxluğu onları müxtəlif cür qruplaşdırıb təhlil etmək olar. Sadalanan amillər zoonimlərdən əmələ gələn onomastik vahidlərin etimoloji, qrammatik, məna və bədii obrazlılıq baxımından daha geniş təhlilini tələb edir.

LƏQƏBLƏR

Nərgiz HACIYEVA
filologiya elmləri doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LƏQƏBLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilində antroponimik kateqoriyaların qeyri-rəsmi hissəsini təşkil edən ləqəblər bir çox Azərbaycan dilçiləri tərəfindən müxtəlif cəhətlərdən tədqiq olunmuş, bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin ləqəblərin konseptual izahı, onların koqnitiv-funksional istiqamətdə öyrənilməsi rus dilçiliyində özünü göstərsə də, Azərbaycan dilçiləri tərəfindən tədqiq olunmamışdır.

Azərbaycan antroponimlərinin bir hissəsini ləqəblər təşkil edir. Ləqəblər müxtəlif səbəblərdən meydana gəlir və insana xarakterinə, xarici görünüşünə, vəzifəsinə və s. görə verilir. “Ləqəbin yaradıcısı əsasən xalqdır. Xalq vəzifəpərəst, qarınqulu, acı-dil, xain, el malına xor baxan, pozğun əxlaqlı və bu kimi keyfiyyətlərə malik adamlara ləqəb verir. Eləcə də şəxsin mərdliyi, cəsarəti, xalq üçün çalışması, əməyə, zəhmətə bağlı olması, vətənə namusla xidmət etməsi və bu kimi keyfiyyətləri nəzərə çatdırmaq üçün ləqəbdən istifadə edilir”.¹ Ləqəbin yaranma tarixindən danışandan sonra A.Bağirov yazır: “Ləqəb qeyri-rəsmi adlardan biridir. O, insanın həyatının müxtəlif mərhələsində xalq tərəfindən verilir. Ləqəblər regional xarakter daşıyır, əsasən mövcud olduğu şəhər, kənd, məhəllə daxilindən kənara çıxmır. Ləqəb aid olduğu şəxslə əlaqəli şəkildə yaranır, şəxsin xarakteri barədə əlavə məlumat verir. Ləqəb həmişə ümumi ismin xüsusişdirilməsi yolu ilə yaranır və şəxs adının əvvəlində işlənir.”²

Mürəkkəb dil hadisəsi olan ləqəblərə həm linqvistik, həm də ekstralingvistik cəhətlərdən baxılaraq, onlar periferik zonanı təşkil edən antroponimik kateqoriyanın sahəsində tədqiq olunur.

---

¹ Bağirov A. Onomalogiya problemləri, I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, s.73

² Yəni orada, s.70

Ləqəb adlar şəxs adları içərisində periferik vəziyyətə malikdir. Onlar da şəxs adları kimi əsas funksiyaları yerinə yetirir: iferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə və nominativ identifikləşdirmə. Bunlardan diferensiallaşdırma aparıcıdır. Digər antroponimik vahidlərdən özünün qeyri-rəsmiliyi ilə fərqlənərək onlar şəxsin adı ilə məhdudlaşmır, buna görə də özünün sözdüzəltmə spesifikliyi, milli ənənələrin əksi, semantik quruluşunun xüsusiyyətləri, denotativ və konnotativ komponentlərinin münasibəti ilə, leksik vahidlərin daxili formasının zənginliyi ilə fərqlənilir.¹ Ləqəblər fərdidir və həmişə motivlidir. Öz ad daşıyıcısını adlandıraraq, onlar həmin adam barədə presuppozitiv məlumatı və ya xarakterik xüsusiyyəti saxlayır. Ləqəbin bu xüsusiyyəti onu apelyativlərə yaxınlaşdırır. Belə ki, ləqəblə adlanma prosesi adlanma obyektinin birinci mərhələsini təşkil edir. Motivləşmənin əsasına qoyulan əlamət adlanan realini əks etdirir.

Rus dilində ləqəbləri tədqiq edərkən A.V.Quznova özündən əvvəlki tədqiqatçılara əsaslanaraq ləqəbləri mikroantroponimlərdən yaranan, fərdi və makroantroponimlərdən yaranan, yəni kollektiv ləqəblərə bölür. Müəllif mikroantroponim və makroantroponim arasında ortaq mövqe tutan, məhdud sahədə işlənən ləqəblərə küçə ləqəblərini aid edir. O, mikroantroponim kimi ləqəblərin bir sıra diferensial əlamətlərə malik olduğunu qeyd edir. Bu xüsusiyyətlərə konkretləşdirən, müəyyən edən əlamətləri aid etmək olar: lokallıq, özünəməxsus korporativlik – bir dialektdə, bir mühitdə, bir yerdə funksionallaşma; spesifik semantika, nominativlik, motivləşmə, derivasiya, konnotasiyanın (emosional-ekspressiv çalarlıq) və yaranan assosiasiyaların ləqəbin verdiyi realiya ilə əlaqəsi; apelyativlərə və ya propriəl leksikaya fonetik quruluş və assosiativ cərgəyə görə yaxınlıq; qeyri-təsadüfilik, adlandırılan şəxsin fərqli xüsusiyyətlərinin rolu; mütəhərriklik, insanın ləqəbi onun ailə üzvləri üçün də baza ola bilər, yenisi ilə əvəz oluna bilər; qiyabi işlənmə, insanın arxasınca işlənən müsbət və mənfi mənalı ləqəblər; qeyri uzunmüddətli.

---

¹Швецова Н.Л. Прозвища и их мотивация в русских переселенческих говорах Одесщины.2005,с.17-27.karpenko.in.na>wp_content?>uploads>2013/shvetso, с.17

dətlük, ləqəb daşıyıcısının gedişi ilə onun adlanması da itib gədir; struktur-qrammatik müxtəliflik, ləqəb həm söz, həm söz birləşməsi, həm də sintaqm ola bilər; hüquqi möhkəmsizlik, ləqəb rəsmi adlanma strukturuna daxil deyil, yazıda qeyd olunmur.¹

Fərdin hər gündü həyatında qeyri-rəsmi ünsiyyət prosesində əhəmiyyətli yer tutan adlardan biri ləqəblər – insanın əlavə, qeyri-rəsmi adlarıdır ki, bunlar insanı kollektivdə fərqləndirməyə və onun şəxsiyyətinin daha dəqiq, qiymətləndirici xüsusiyyətinin verilməsinə yönəlir. Bu mənada ləqəblərin universallığı, hər bir dildə dil xüsusiyyətlərinin eyniliyi özünü göstərir. Antroponimik ləqəblərin linqvistik statusu şübhəsizdir, belə ki, o, onomastik və funksional spesifiklikdən yaranır. Buna görə təsadüfi deyil ki, leksikanın bu kateqoriyası bütün dillərdə məlumdur və müasir uzusda yaxın inkişaf formalarına malikdir.² Ləqəblərin universallığını nəzərə alaraq bu xüsusiyyətləri Azərbaycan dilində yaranan ləqəblərə də aid edə bilərik.

Ləqəblər həm nitq, həm də dil vahidlərinə aid olaraq yüksək kommunikativ-praqmatik potensiala malikdir. Ləqəblərin onimik, xarakterizə edən, konkretləşdirən, habelə emosionallıq, ekspressivlik, qiymətləndirmə, motivləşdirmə kimi funksiyaları onların böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bu funksiyalar bədii ədəbiyyatda xüsusi məqsədə xidmət edir.

Bədii əsərlərin dilində yazıçılar müxtəlif üslubi məqsədlərlə ləqəbdən məharətlə istifadə edirlər. Bunlar şəxsin əməlinin xoş məramlı olduğunu göstərmək, zahiri görünüşünü nəzərə çatdırmaq, peşəsini, sənətini, məşğuliyyətini bildirmək, surətin mərdliyini, qorxmazlığını, cəsarətini, xarakterini, daxili eybəcərliyini açmaq və s. üçün verilən köməkçi adlardır. Xarakterin açılması, obrazın daxili aləminin verilməsi üçün surətə verilən adlardan əlavə, ləqəblər də işlədilir ki, bunlar əsərdə surətin əlavə, ikinci adı kimi çıxış edir. Ləqəblərin leksik məzmunu onun surətə nə üçün verildiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir, şəxsin özü ba-

---

¹Гузнова А.В. Прозвищная номинация в арзамасских говорах (части Нижегородских). Канд.дисс., Арзамас, 2016, 291 с. <https://www.twirpx.com>>.....>Авторыфераты и диссертации

²Yenə orada, s.10

rədə təsəvvür yaradır və emosional təsirə malik olur. Bu barədə H.Hüseynova yazır: “Onomovahidlərin üslubi imkanları bədii mətndə o zaman gerçəkləşir ki, onlar müəyyən emosional anlayış ifadə etsinlər”.¹

Bədii əsərlərin komponentlərindən olan şəxs adları onun məzmunu ilə bilavasitə əlaqədardır. Ad və adlanmalar bədii əsərin ayrılmaz hissəsi olub bədii obrazı yaradan vasitələrdəndir. Şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətlərini tədqiq edərək M.V.Sokolova ləqəbəri bir neçə yerə ayırır: a) meliorativlər; b) kvalitativlər; c) ad perifrazlar. Müəllif ləqəbləri meliorativ (müsbət mənalı), peyorativ (mənfi çalarlı), onlar arasında aralıq mövqe tutan yumoristik ləqəblər və neytral ləqəblərə ayırır və qeyd edir ki, neytral ləqəblərdə qiymətləndirmə xüsusiyyəti olmasa da, hər halda onlar qeyri-rəsmi adlar kimi emotivlik və emosionallıqdan məhrum da deyil. Üslubi planda ləqəblərin əksəriyyəti funksionallaşmanın qeyri-rəsmi sferasına aiddir.²

Ləqəblər müxtəlif cəhətlərdən ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən dəfələrlə tədqiq olunsa da, bədii əsərlərdə bir sıra üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Ləqəblərdən həm komiklik yaratmaq məqsədilə, həm də müsbət xüsusiyyətləri açmaq məqsədilə istifadə olunur. Ləqəblərin bir onomovahid kimi tədqiqi üslubiyyatla da əlaqəli olmalıdır. Şəxs adları kimi, ləqəblər də zəngin emosional-ekspressiv xüsusiyyətlərə malikdir.

Bədii əsərlərdə işlədilən ləqəblər zəngin üslubi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bunlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək. Çox vaxt bədii əsərdə ləqəblərin hansı məqsədlə verilməsi açıqlanır. Məsələn: Ona nə üçün **Zəli** ləqəbi veriblər? – Çünki o zəli kimi bir şeydir, qaniçəndir. Kim cənginə düşdü, itaətinə salacaq, var-yoxunu zorla əlindən alacaq;³ Çönüb o səmtə baxan kimi tanıdım onu. O idi, **Tələ Mustafa**. Bu kənddə hamı tanıyırdı onu. İndiyədək sözünün qabağında duran olmamışdı. Arxalı köpək

¹Hüseynova H. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2017, s.54

²Соколова М.В. Функционально-стилистическая нагрузка имени собственного в художественном тексте. Вестник Челябинского государственного университета, 2011. №33(248). Филология. Искусствоведение. вып. 60, с.183. <https://cyberleninka.ru/article/funktsionalno-stilisticheskaya-nagruzka-i-.....>, c.182-184

³Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.49

idi, ağlına nə gəldi, onu da eləyirdi;¹ Dostları arasında “**Core**” ləqəbi daşıyan Georgi Karpovun, doğrudan da, çox gülünc görkəmi var idi. Tarzan kimi o da saçlarını uzadıb boynunun ardını vurdurmur, dar butulka fasonlu şalvar, klounlar kimi abı və sarı zolaqları olan köynək, onun üstündən çiyinləri gen, beli dar pəncək geymişdi. Ayaqlarında həddindən ziyadə qalın padoşları olan qara zamış çəkmə vardı. Onun başı bu maskaradın içindən qaz kimi irəli uzanmışdı. O, Nizami küçəsini “Brodvey” adlandıran, hərəni bir ləqəblə çağırən, danışanda hərdənbir cümlələrinə “okey”, “ol rayt” kimi ingilis sözləri daxil edən avaralardan biri idi;² Koba Bayıl türməsində çox yatıb... Nəzarətçilər ona “**Moloçny**” ləqəbi taxmışdılar, süd çox içirdi, ona görə³; Quldurluğa bir neçə ay bundan əvvəl başlayan bu qəşəng gənci oğrular arasında “**Uzun**” deyə çağırırdılar. Bu ləqəbi ona **Paxanla** Bürsəli vermişdilər. Doğrudan da o, uzun və qəşəng idi⁴; Ay Bürsəli, bəs sənə **Qozbel** niyə çağırırdılar? – Qadası, mən həmişə üzüqoylu yatıram, özü də qozbel kimi qısılıram. Mənə bu ləqəbi koloniyada veriblər⁵; Bax, Laləni verdilər sənə ki, ala... Sən neyniyərsən ona? “**Amerika**” duruxub key-key üzümə baxaraq fikrə getdi, handan-hana: – Ona bir cinslər geydirərəm ki... O gündən Laləni “**Cins**” çağırmağa başladım;⁶ Qaçayın dodaqları qaçdı. **Mirağa Monolitskinin** söhbətindən əməlli-başlı həzz alırdı...o vədə monolitə damına qır basanda kəlləmayallaq gəlmişdim aşağı, amma burnum da qanamamışdı, o vaxtdan mənə məhəllədə kliçka yamamışdılar – **Mirağa Monolitski**⁷; Xıdır **Cingöz Xıdır** deyirdilər, gözlərindən cin çıxırdı, ona görə⁸; **Burunun** əsil adı **Soltanmurad** idi, amma burnu həddən artıq böyük olduğu üçün ləqəbinə çevrilmişdi⁹; Sürücünün adı Ququş idi. Elə birinci gün katib ona dedi ki, Ququş çox

¹ Abbas Ə. Ömrün keçən günləri. “Azərbaycan” jurnal, 2009, №8 (26), s.57

² Müşfiqخان. Tənha canavar. Bakı, “Hədəf”, 2013, s.49

³ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.26

⁴ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.24

⁵ Yənə orada, s.59

⁶ Cəfərli M. Amerika. “Azərbaycan” jurnalı, 2014, №9, s.12

⁷ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.257

⁸ Yənə orada, s.102

⁹ Elçin. Ölüm hökmü. “Azərbaycan”, 1989, №8, s.43

üzündü. **Quş** deyəcəm sənə... O gündən bəri katibin sürücüsünü hamı **Quş** deyə çağırırdı.... **Quş Əbil** çırmayıb hovuzun içinə girmişdi¹; ....İrəvan quberniyasında Namaz bəy adında bir şəhər pristavı varmış... Qoçbuynuz bıqlarına görə ona “**Bıgıbəy**” ləqəbi veriblərmiş.²

Son zamanlar elm və texnikanın inkişafı ilə yeni adlar meydana çıxır ki, bu adlar əsasən alınma sözlərdən ibarətdir. Müstəqillik illərində yazılan bədii detektiv əsərlərdə qoyulan gizli adlar ləqəb kimi göstərilir. Bəzən gizli ləqəbin verildiyi şəxsin kimliyi də açıqlanır. Məsələn:

Axı bu “**Pinqvin**” bizim köhnə tanışımızdır³; Görüşdə **Paparoza** mənə başsağlığı verdi⁴; Məxfi şöbə tərəfindən “**İlayda**” adı altında Kərkükə göndərilmiş həmin qız baş leytenant **Gültən Dəmirli** olmuşdu⁵; **Sato ləqəbli Saday Oğuzu** iş yoldaşları Bakıda qarşılayacaqdı⁶. Onun şəxsən qoyduğu gizli adlar da sahiblərinə dəqiq yaraşır, Əli Mazanov – **Şeytan**, Maqşud Qədirlili – **Paparoza**, Rəmzi Kərimov – **Çolaq**⁷; Zaur “**Kompas**” ləqəbli **Nesin Kaşqarini** tam nəzarətdə saxlayıb əlavə etdi⁸; Axırıncı danışıda da hər şeyin qaydasında olduğunu deyən Tahir “**Rabitəçi kod**” adlı Aqil Ənvərovun hal-hazırda mehmanxanada olduğunu demiş-di.⁹

A.V.Quznova ləqəblərin bir növünün də fraza tərkibli olduğunu qeyd edir. Azərbaycan bədii əsərlərində yeni yaranan ləqəblərin bir hissəsi də fraza tərkibliyədir.¹⁰ Məsələn: Hansı qızın sevgilisi kimdir, hansı bıkardır, hansına nə geyinsə daha çox yaraşar və bu kimi məsələləri yadda saxlamaqda “**Seyv-əz**” Nurəddin ala itdən məşhur idi. Elə fakültənin özündən deyən qızları da

¹ Qoca F. Kələfin ucu. “Azərbaycan” jurnalı, 1989 №10, s.70

² Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.254

³ Zeynalov O. Çağırılmamış qonaq. Bakı, “Letterpres”, 2012, s.312

⁴ Elatlı F. Niyə susursan, polkovnik? Bakı, “Elgün”, 2014, s. 237.

⁵ Elatlı E. Bakıdan gələn xəfiyyə. Bakı, “Nurlar”, 2009, s.246

⁶ Mehdiyev H. Sənsiz keçən günlərim. Bakı, “Yazıçı”, 1985, s.8

⁷ Elatlı E. Niyə susursan, polkovnik? Bakı, “Elgün”, 2014, s. 275.

⁸ Müşfiqخان. Tənha canavar. Bakı, “Hədəf”, 2013, s.115

⁹ Yəni orada, s.238

¹⁰ Guznova A.V. Прозвищная номинация в арзамасских говорах (части Нижегородских). Канд.дисс., Арзамас, 2016, 291 с. <https://www.twirpx.com/.....>Авторефераты и диссертации, с.92>

ona “**Seyv əz**” (**Save as**) (ingiliscə: **olduğu kimi saxla**) ləqəbini buna görə vermişdilər.¹

Ləqəblər kalka yolu ilə dilimizə keçən sözlərlə və alınma sözlərlə işlədilir. Məsələn: Qəribağa da atasının yolunu davam elədi, ləqəbi də vardı – **Zolotoypalçik...**²; Mənə də **pijon Fətəli** deyərlər³; **İzvestni Xudamın** beşbarmağının hesabına tamaşaçı yığılır, yoxsa nə var o filmdə ....⁴; Restoranın birində kampaniya keçirənlər qonşu stulda əyləşən **Mafiya Zaur** və iki dostu ilə savaşırdılar...⁵; Sənin bu ələngə tazın mənə, şəhərli balası “**izvestni Ağarəhim**”ə mırıldaıyır, alə?⁶; Mürşüdoğun bağı haqqında hələ vaxtı ilə **Fantaz Cəbidən** eşitmişdi⁷. Sonra da yapışdım o **şalava Mətişin** yaxasından.⁸

Ləqəblərin işlənmə xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Belə ki, ləqəb qoşulduğu sözün, əsasən, əvvəlində işlənir. Bununla belə, ləqəblərin işlənilməsində bəzi xüsusiyyətlərə də rast gəlinir. Ləqəb aid olduğu addan ayrı işlənir və bu zaman adı əvəz edir⁹. Ləqəbin bəzən şəxs adını əvəz edərək təklidə işlənməsini A.Qurbanov da qeyd edir¹⁰. A.Paşayev ləqəblərdən iki formada istifadə olunduğunu göstərir: 1) Əsl adsız işlənen. Bunlar çox vaxt uydurma adlara bənzəyir; 2) Əsil adla işlənen ləqəb¹¹. Əsl adsız işlənen ləqəblər: Adam öldürmək **Paxan** üçün xoruz başı kəsmək kimi sadə bir iş idi¹²; Sən bu işi düzəltəsən, peşman olmazsan. – Arxayın ol, “**Tapança**”, düzəldərəm; “**Qızılbarmaq**”dan başqa heç kim onun mənzilini tanımır.¹³; Hayıf ki,

¹ Müşfiqyan. Sonuncu hədiyyə. Bakı, “Xan”, s.18

² Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.150

³ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.310

⁴ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.102

⁵ Varis. Bir ovuc torpaq. Bakı, “Vektor”, 2009, s.263

⁶ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.135

⁷ Qənbər N. Başsız meyid. “Azərbaycan “jurnalı”, 1989, № 8, s.104

⁸ Əmirli Ə. Gözəllik imperiyası. “Azərbaycan”, 2018. №11, s.65

⁹ Hacıyev A.Ş., Səfərov M. Bədii əsərlərdə antroponimlərin üslubi imkanları. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 1986, s. 79; Bağırov A. Onomalogiya problemləri, I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, s.75

¹⁰ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, “Maarif”, 1988, s.244

¹¹ Paşa A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı, “Maarif”, 1997, s.118

¹² Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı, “Xan”, 2014, s.20

¹³ Yəne orada, s.50

¹³ Yəne orada, s.30

mən onun nə adını, nə də familiyasını bilirəm. Amma ləqəbini bilirəm – **Pəncəli**¹; Əslində isə onlar **Çolağın** mühafizəçiləri idilər...²; Bizim böyüyümüzə “**Komandır**” deyirlər. Amma əsl adını bilmirəm³. Əslində isə onlar **Çolağın** mühafizəçiləri idilər...⁴; “**Qızılbarmaq**”dan başqa heç kim onun mənzilini tanımır⁵.

Əsl adla işlənən ləqəblər. Ləqəbin verildiyi adamın adı göstərilir. Məsələn: Yaşa etiraz-filan eləmədən **Uzunun** – **Heydərəlinin** yanına düşdü⁶; Az sonra Daşkənddən Bakıya gələn “**Pa-xan**” və “**Zəli**” ləqəbini daşıyan **Sübhanverdi** quldurluq əlində dişi Aslanın sağ əli oldu⁷; Hamının əsil adını çoxdan yadırgayıb “**Cütçü**” çağırdığı Ramazana nəyə görə tanrı nə bir can-cəsəd, nə də bir boy-buxun vermişdi⁸; Qədirə niyə “**qan-qan Qədir**” deyirdilər, Vəliş baş açmırdı⁹; Mənim adım Yəduladır, ləqəbim “**Tapança**”¹⁰; Adı Kostya, ləqəbi isə “**Uzun**” idi. Elə bil zalım oğlu Rüstəm-zalın özüdür ki, var¹¹; Hayıf ki, mən onun nə adını, nə də familiyasını bilirəm. Amma ləqəbini bilirəm – **Pəncəli**¹²; Fevral Əlimusanı sadəcə “**Topal**” çağırırdı.¹³

Bəzən bədii əsərlərdə obrazın adı oxucuya məlum olsa da, yazıçı yalnız ləqəbi işlətməklə şəxs adına məxsus bütün müsbət və mənfi cəhətləri həmin ləqəbdə ümumiləşdirir. Məsələn: Onu da tələbə adından məhrum etdilər. Və bütün bunları **Şeytanın** göstərişi ilə **çolaq Rəmzi** təşkil edibmiş¹⁴.

Bədii əsərlərdə bəzən eyni adamın bir neçə ləqəbinin olması müşahidə edilir. “İnsan bir kollektivə mənsub deyil– qeyri-for-

¹ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.21

² Elatlı E. Niyə susursan, polkovnik? Bakı, “Elgün”, 2014, s. 249.

³ Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, s.75

⁴ Elatlı E. Niyə susursan, polkovnik? Bakı, “Elgün”, 2014, s. 249.

⁵ Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı, “Xan”, 2014, s.304

⁶ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.26

⁷ Yəne orada, s.258

⁸ Əmirov. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.258

⁹ Nəsim V.Kol üstündə sərçə. “Azərbaycan”, 1997, №1-2, s.15

¹⁰ Əşrəföglü K.Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.217

¹¹ Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı, “Xan”, 2014, s.24

¹² Yəne orada, s.386

¹³ Yəne orada, s.38

¹⁴ Yəne orada, s.386

¹⁵ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.21

¹⁶ Əşrəföglü K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.128

¹⁷ Elatlı E. Niyə susursan, polkovnik? Bakı, “Elgün”, 2014, s. 245.

mal kommunikasiya geniş həyat sahələrini əhatə edir. Buna görə şəxsin bir neçə ləqəbi ola bilər.” Bu barədə Ə.Mikayılova yazır: “Hər bir insanın bir neçə fərdi əlaməti – qabarıq görünən cəhəti ola bilər. İnsanda müxtəlif xarakterik əlamətlərin olması çoxləqəbliliyin yaranmasına səbəb olur. Müxtəlif şəraitdən asılı olaraq bu fərdi əlamətlərin biri nəzərə cərpədikdə ləqəb yaranır, ətrafdakıların emosional təsiri nəticəsində çoxləqəblilik yaranır bilər.¹ Məsələn: Həm “**Paxan**”, həm “**Dayı**”, həm “**Qədəş**”, həm də “**Zəli**” ləqəbi daşıyan adam haqqında heç bir məlumat yoxdur.²

Bəzən bir hekayədə bir şəxsin əhval-ruhiyyəsindən asılı olaraq, yazıçı onu bir neçə ləqəblə adlandırır. Məsələn, Vüsal Nuruun ”Qapılar quduranda”³ hekayəsində Ayaz adlı şəxs ”**Yelləncək Ayaz**”, “**Tum Ayaz**”, “**Professor Ayaz**”, “**Dəli Ayaz**” ləqəbləri ilə göstərilir. İş yoldaşları ona **Yelləncək Ayaz** deyirdilər... Küçə onun kimi ziyalılarla doluydu. **Tum Ayaz** axmaq olmaqdan da incimirdi.... Ağillı qapının xofu yayılardan **professor Ayaza** da münasibət dəyişdi.... Qadın eyvana qayıdanda **Dəli Ayaz** uçub getmişdi; ...bəlkə bu illətdən idi ki, çoxları onu köhnə peşəsinə görə “**Dəllək İbad**” çağırırdı. Özündən qat-qat cavan qızla evləndiyindən, birdə simic, zıqqı olduğundan kişiyyə “**Məşədi İbad**” ayaması qoşanlar da var idi⁴; Hə, onu deyirdim axı, bu qəhrəmanın adı Həsəndi. Kəndin montyoru muştuluq Həsən. Soruşa bilərsiniz ki, niyə məhz **Montyor Həsən** yox, **Muştuluq Həsən!** Axı dədə-babadan montyorluq sənəti onun ləqəbi olub⁵; ...neçə ildən bəri mollalıq elədiyinə baxmayaraq, heç kəs ona “**Molla Ələsgər**” demirdi, elə **usta Ələsgər** kimi çağırılırdı⁶.

Azərbaycan dilinə məxsus ləqəblər adətən prepozitiv mövqədə dayanması ilə,yəni əsil adın əvvəlində durması ilə seçilir⁷.

¹Mikayılova Ə. Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonunun materialları əsasında). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.132

²Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.147

³Nuru V. Qapılar quduranda. “Azərbaycan jurnalı”, 2018, №11, s.157

⁴Əşrəfoğlu K. Qış yuxusu. “Ulduz”, 2013 №1, s.37

⁵Aslanoglu Ə. Muştuluq.” “Ulduz” jurnalı”, 2008, №10, s.3

⁶Hacızadə Ə. Dünyanı tanı. Bakı, “Gənclik”, 1990, s.143

⁷Bağirov A. Onomalogiya problemləri, I cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, s.243

Ləqəblər verilən zaman şəxsin müəyyən əlamətini, rəngini bildirmək üçün adların əvvəlinə rəng bildirən sözlər əlavə olunur. Məsələn:

Ləqəbi özünə uyğun olan bu sarı, iri bədənli kişi **Sarı Bədəl** idi¹; Allahverdi, unutmam ki, mən **Sarı Bədələm** ha, məni aldadan hələ anasından olmayıb²; Gördüyüm insanlar mənə tanış idi: **Qara Musa...Sportsmen Akif, Cığal Əli, İlan Aydın.....**³; İndi **Qara Məhəmməd** ət alanda sümüyü çox görəndə ağzına yiyəlik eləmərdi, söylənirdi....⁴; Salam, **Qara Xəfiyyə!** Deməli, yenə özünü güllə qabağına veribsən, hə?⁵; **Abyaşıl İbrahim** üstünə, demək olar ki, bütün Ceyraçöl yığışmışdı⁶; Dostu **Qara Kazım** oğlu Qəhrəman məsləhət gördü⁷; Mənə də **qara Seyid** deyirlər.⁸

Mürəkkəb sözlərlə formalaşan ləqəblərdən danışarkən Ə.Mikayılova yazır: “Bizim dilimizdə söz yaradıcılığının müxtəlif vasitələri vardır. Bunlardan ikisi daha əsasdır: 1. Leksik şəkilçilər vasitəsi ilə yeni sözlərin yaranması; 2. İki sözün birləşməsi ilə yeni sözlərin yaranması. Məhz bu iki vasitədən ləqəblərin bir onomastik vahid kimi yaranması, formalaşması zamanı daha çox istifadə olunmuşdur.”⁹

Leksik şəkilçilərlə düzələn ləqəblər bədii əsərlərdə müəyyən üslubi məqsədlə işlənirlər: Oğlu Əfəndiyə dedi ki, gedib **Qıdırılı Əhməd**i çağırırsın¹⁰; **Cindər Nisə** deyir ki, son zamanlar bu başı batmışın da Qurban ağaya meyli var¹¹. Bizim rayonda yaşlı bir arvad vardı – **Havalı Narxanım** deyirdilər¹²; Mən sözümün üstə duran cayılam, mənə **kubinkalı Güləli** deyirlər¹³. “**Kefli**” aya-

¹ Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, s.51

² Elatlı E. Bakıdan gələn xəfiyyə. Bakı, “Nurlar”, 2009, s.53

³ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.230

⁴ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015s.82

⁵ Elatlı E. Qan ləkəsi. Bakı, “MBM”, 2008, s.257

⁶ Nəsim V. Kəl üstündə sərçə. “Azərbaycan”, 1997, №1-2, s.38

⁷ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.52

⁸ Yenə orada, s.370

⁹ Mikayılova Ə. Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonunun materialları əsasında). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.25

¹⁰ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.34

¹¹ Yenə orada, s.393

¹² Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.11

¹³ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.286

masını Həsənə kim qoşmuşdu, nə vaxt qoşmuşdu. Bilən yox idi... elə bilirdilər pasportda, sənəddə, sübutda da onun adı “**Kefli Həsən**” yazılıb¹; Bu adamın kod adı “**Rabitəçi**”dir, mən bunu bu gün öyrənmişəm².

Bədii əsərlərin dilində mürəkkəb sözlərlə yaradılan ləqəblərlə rastlaşmaq olur. Məsələn:

Dostları arasında “**Qızılbarmaq Rantik**” ləqəbi ilə tanınan Nalbandyan həyatında ilk dəfə belə ələ keçdi³; Dedilər “**vorzakon**” **Ağəlinin** köməkçisi səninlə danışacaq⁴; Dosyeda yazılanla gördüyümüz nəinki uyğun gəlmirdi, hətta bir-birinin tam tərsiydi: “Büllur Mirzəyeva – pedaqoji elmlər namizətidir... Ləqəbi **Küpəgirən qarıdır**”. Büllur xanım haqqında yazılanlarda büllurluqdan əsər-əlamət yox idi⁵.

Ləqəblərin bir hissəsi də peşə, sənət bildirərək şəxs adına qoşulur və şəxsin ləqəbi səsləndirilərək həmin adamın nə işlə məşğul olduğu göstərilir. Məsələn: – Əvəz kişi, belə baxanda sən o xozeynin bədəsil adam deyilmiş, – **cuvar Xıdır** söhbətə qarışdı⁶; Üzünü traktorçu Əliyə tutdu – Ə, **Buldozer Əli**, səndən nə yaxşı?...⁷; Həsənin anası **Qotaz Nisə** gəlini Səringül falçılıqla məşğul olandan bəri keçib kiçik oğlu **Kotan Əkbərgildə** qalırdı⁸; Bu dərdin yarisıdı, ölü üzü də qırxırdı **dəllək Səfər**⁹; **Taxta Bəhramın** adını eşidərsiz yəqin, gedib onun yanında işə düzəldi¹⁰; Elədi, eləmədi, heç kəs bunu mənə bağışlamaz ki, **balta Xanəli** gedib Zəkixanın qızını qaçırır¹¹; Türmə yoldaşları ona ləqəb də vermişdilər – **Dəmir Adam**. Çünki onun əsəbləri dəmir kimi idi, Dəmir adamı özündən çıxarmaq, yoldan çıxarmaq qeyri-mümkün idi¹²; **Zoğal Karapetin** (Karapet meyvə

¹ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.35

² Müşfiqخان. Tənha canavar. Bakı, “Hədəf” nəşrləri, 2013, s.158

³ Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı, “Xan”, 2014, s.15

⁴ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.185

⁵ Yəne orada, s.168

⁶ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.267

⁷ Yəne orada, s.102

⁸ Aslanoglu Ə. Muştuluq. “Ulduz” jurnalı, 2008, №10, s.36

⁹ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.97

¹⁰ Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı, “Xan”, 2014, s.18

¹¹ Elatlı E. Qan ləkəsi. Bakı, “MBM”, 2008, s.367

¹² Nəzirli K. Komada olan adam. Bakı, 2004, s.218

arağının ustasıydı...) qızıydı...¹; **Anbar Hüseyn**, gəl bura görək, bədbəxt!².

İnsanın bədən quruluşuna, daxili aləminə uyğun olan bir çox əlamətlərin ləqəblər kimi verilməsi bədii əsərlərdə müşahidə olunur:

O ayrıca, “**Zorba Səftər**” ləqəbi daşıyan bir dostu ilə işləyirdi³; ...dalınca deyəndə ki, bəs Allah da halalları sevir, yanına aparır, **Vij-Vij Əli** özünü saxlaya bilməmişdi⁴; Babam **Lüt Kərim** dedi, bala, Mirbala, səndən samolyot sürən **çıxmaz**⁵; Üzündəki dərin çapığa görə onu “**Çapıq Şəmsi**” çağırırdılar⁶; İtlərin qəni-mi **Səy Baxış** idi, donuz gülləsiylə vururdu⁷; Qaç, **kar Məhər-rəmi** tap, denən gəlib daş armuddan aşağıda gor qazsın, hüzürümüz düşüb...⁸; Mən **Kişi Pəri** kimi şeyəm⁹; Qabağındakı **çaş Musa** deyil¹⁰; Bu dəfə diqqət kəsildiyindən həmin səsin sahibinin hamının Yafı adlandırdığı **pəltək Rəfi** olduğunu kəsdirdi¹¹; – Bu qazlar kimindi? – Bıçağın ağzını qazın tükünə sürtə-sürtə soruşdu.–**Tərs Alməmmədgin** qazlarıdı¹²; Mansur bəyin Heydərlərdən **Höcət Həsən** adlı bir çobanı vardı¹³; Dünən **Dul Zeynəbin** evinə getmişdim¹⁴; Gördüm **Kal Kamilin** iyidi¹⁵; İndi biz bu **lal Zəkixanın** ailəsi ilə düşmənçilik vəziyyətindəyik¹⁶; Kənddə onu **Vəlayaq Vəliş** çağırırdılar. Qəlbinə toxunmurdu...¹⁷; Axşam **Dördbarmaq Ağaşamilin** bütün ailə üzvləri yenə də onun mənzilinə toplaşmışdılar.¹⁸

¹ Nəzirli K. Komada olan adam. Bakı, 2004, s.12

² Rəhman S.“Aşnalar”.V cild, Bakı,“Yazıçı”, 1978, s.228

³ Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı. “Xan”, 2014, s.16

⁴ Əşrəfoğlu K.Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.83

⁵ Yenə orada, s.354

⁶ Seyidbəyli H.Cəbhədən cəbhəyə. Bakı. “Hədəf” nəşrləri, s.13

⁷ Əşrəfoğlu K.Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.360

⁸ Yenə orada, s.220

⁹ Nəsim V. Kol üstündə sərçə. “Azərbaycan”, 1997, №1-2, s.42

¹⁰ Yenə orada, s.45

¹¹ Yenə orada, s.40

¹² Aslanovlu Ə. Qaz əhvalatı. “Ulduz”. 2008, №10, s.43

¹³ Eyvazlı F.Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.3

¹⁴ Yenə orada, s.218

¹⁵ Yenə orada, s.218

¹⁶ Elatlı E. Qan ləkəsi. Bakı, “MBM”, 2008, s.189

¹⁷ Əşrəfoğlu K.Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.214

¹⁸ Elatlı E. Qan ləkəsi. Bakı, “MBM”, 2008, s.288

Azərbaycan antroponimikasında “ləqəb-əsil ad” formasında olan anaforik ad birləşmələri ilə yanaşı, epiforik birləşmələrin də “real adlar ilə ləqəb” arasında özünü göstərdiyi qeyd olunur¹.

Bədii əsərlərdə yer adı bildirən sadə quruluşlu isimlərdən əmələ gələn ləqəblər əsil adla səs epiforası yaradır. Məsələn: Mən heç kəsi bəyənmirəm. Mənə **Tümen Sənan** deyirlər ...²; Kənddə onu “**Nemes Əvəz**” çağırırdılar³.

Şəxs adı ilə ləqəb alliterasiya təşkil edərək ahəngdarlıq yaradır. Məsələn: **Mərsiyə Müşfiq, Ağıcı Ağanisə, Qırsaqqız Həmid, Zakon İbrahim, Dəftər Ələsgər...** saymaqla qurtaran deyil, ləqəblər hamısı fərqli, orijinal və sahibinin zəhmətinin bəhrəsi⁴; Ağıcı qadınlardan **Balgöz Yetər, Zorba Gözəl**, Telli evinin Sənəmi növbə ilə ağı deyirdilər⁵; **Kaftar Kərimin** dəfi dünəndən dönmüşdü, burnunun yeli saman sovururdu⁶;– Mahmud kişi əvvəl bir şey kəsdirmir, əlini ağzına tutub ucadan soruşur ki, bala, şəhər camaatı yuxudan ayılanda hara gedəcəyini bilmir ki, **Caqqu Cəlilin** oğlu onlara yol göstərir⁷; İndi **Nəzər**–hamının **Nəzarət** adlandırdığı Nəzər, nəhayət gəlmişdi⁸; **Qəssab Qasımla** rastlaşanda isə hirsindən lap odlanır, beynində dolaşan fikirdən rahatlıq tapmırdı⁹.

Şəxs adlarında olduğu kimi, ləqəblərdə də seriya özünü göstərir. Yazıçı “qoçu” sözünü həm ləqəb, həm də “qoç” mənasında işlədir, “qoçu” sözünün “quzu”ya dönməsini çox gözəl ifadə edir. Məsələn: **Qoçu Əbdül** aparıb bir həftə Bayıl türməsində saxlamışdılar... İngilis zabiti demişdi ki, Əbdül, huşunda qalsın, innən belə buranın qoçusu mənəm – **qoçu Tomson...** O gündən qoçu Əbdül dönüb olmuşdu quzu..¹⁰; Dədə-babadan bu yanlarda “kefli” ayamasıynan adam oluyub, şura hökumətindən sonra

---

¹ Mikayılova Ə. Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonunun materialları əsasında). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.198

² Əşrəfoğlu. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.266

³ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.261

⁴ Aslanov Ə. Mustuluq. “Ulduz” jurnalı”, 2008, №10, s.38

⁵ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.50

⁶ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.9

⁷ Hacızadə Ə. Dünyanı tanı. Bakı, “Gənclik”, 1990, s.258

⁸ Yənə orada, s.294

⁹ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.82

¹⁰ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.31

meydana çıxıb: **Kefli Məhəmməd, Kefli Bəşir, Kefli Qasım**¹.

Uydurma ləqəblərdən bədii ədəbiyyatda müəyyən fikir, emosionallıq yaratmaq üçün istifadə olunur və belə adlar adətən ümumi isimlərdən təşkil olunur və seriya yaradır.

İnsan var görən gözü,
Eşidən qulağı var.
Yağlı sözlər deməyə
Dili var, dodağı var,
Ancaq ki, sözlərinin
Min cürə boyacağı var...
Ləqəbləri onların
“**Cib bacı**”,
“**Cib ağadır**”².

L.A.Serqeyeva qeyd edir ki, emosional çalarlarla zəngin olan ləqəbləri o zaman fatik adlar kimi adlandırmaq olar ki, onların mənasında konnotativ-qiyətləndirmə mənası olsun.³ Məsələn, Hacı Qara dedikdə xəsis adam nəzərdə tutulursa, Məşədi İbad dedikdə varlı, xəsis, özündən tez çıxan adam nəzərdə tutulur. Bədii əsərlərdə işlədilən tarixi şəxsiyyətlərin, onlara xas xüsusiyyətlərin bədii əsər qəhrəmanlarının ləqəbi yerində işlədilməsi faktı da özünü göstərir: Qoy onun dediklərinə o maymaq Fomin inansın, bir də özünü komissar Meqre hesab edib Bakıdan bura gələn o **Don Kixot** xəfiyyə⁴. Əlimusa şikəst idi. Sol ayağını çəkirdi, uşaqlar ona ayama yaraşdırmışdılar, **Topal Teymur** çağırırdılar, Fevraldan savayı... Dedi, İvan Petroviç, bəsdir arvadlar üstünüzdə hökmranlıq elədi, qeyrətiniz olsun, evə gedən kimi barmağını bas arvadının – “**Üçüncü Yekaterinanın**” gözüne, denən bəsdir belimə mindin⁵. Sonra təsəvvür edirəm ki, mən də mən deyiləm, **Şakirayam**, nə bilim, **Cenifer Lopezəm**...⁶. İndi ki, sən **Şekspir** olmaq istəyirsən, deməli, səndən heç nə olmay-

¹ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.82

² Dilbazi M. Qar çiçəkləri, Bakı, “Gənclik”, 1984, s.64

³ Сергеева Л.А. Об аксиологической природе прозвищ. 1991.АР канд.дисс. elar/urfu/ru>bitstream>vtop_19_18

⁴ Elatlı E. Bakıdan gələn xəfiyyə. Bakı, “Nurlar”, 2009, s.144

⁵ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.151

⁶ Elatlı E. Niyə susursan, polkovnik? Bakı, Elgün”, 2014, s. 249.

caq¹. Bu qırmızıyanaq, cəsərətli oğlana Teymur zarafatla “Üç müşketyor” romanının baş qəhrəmanı **Dartanyann** adını vermişdi². Qızın yaşıla çalan iri gözləri gülürdü:– Eşitmişəm ki, **Şerlok Holms** bizə qonaq gəlib” – deyə Teymurla İdris Həmzəyevin arxasında dayandı³. Şəkil kimi oğlansan, o boyda Sovet hökuməti hara baxırmış, səni niyə görmüyüb? **Tarzansan e, Tarzan...**⁴.

Ayamalarla ləqəbləri eyni anlayış kimi götürən və bir qədər sonra ayamalarla ləqəblərin fərfini göstərən Q.Məşədiyev yazır: “Başqa sözlə desək, ləqəblərdə həm müsbət, həm də mənfi cəhətlər öz əksini tapdığı halda, ayamalar yalnız mənfi əlamətlərə görə verilir”⁵. Lakin bədii əsərlərdən gətirdiyimiz misallarda ayamaların heç də hamısında mənfi xüsusiyyət görünmür. Surətin gözəlliyini, qəşəngliyini bildirmək üçün də ayamalardan istifadə edilir. Məsələn: Oğlanlar öz aralarında ona “**Ağ balıq**” ayaması yaraşdırmışdılar. Bu ad ona yaraşır, elə bil, doğrudan da ağ balıq idi, dəryadan çıxmışdı, gəlmişdi ki, universitetdə oxusun ...⁶.

Bədii əsərlərdə başqa mənalarda işlənən ayamalara çox rast gəlinir. Məsələn: Ayama qoyublar, kişi. **Nəzarət Nəzər**. Çox vaxt heç **Nəzər** də demirlər, eləcə **Nəzarət** deyirlər, vəssəlam⁷; “Qul bazarı”nda ona tərs bir ayama yarışdırmışdılar... **Qladiator...**⁸

Elə adlandırmalarvar ki, onları ləqəb hesab etmək olmaz. Ləqəb hər hansı bir şəxsə cəmiyyət tərəfindən verilsə, bu cür adlanmalar müəyyən adamlar tərəfindən işlədilir və bunları ləqəb adlandırmaq bizcə, düzgün deyil. Belə adları, müəyyən situativ şəraitə uyğun olaraq verilən adları xüsusi müraciət forması adlandırmaq olar. Məsələn: Nuruş santexnik idi, ona görə də bəzi

¹ Elatlı E. Niyə susursan, polkovnik? Bakı, Elgün”, 2014, s. 258.

² Seyidbəyli H. Cəbhədən cəbhəyə. Bakı. “Hədəf” nəşrləri, s.194

³ Yənə orada, s.166

⁴ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.266

⁵ Məşədiyev Q. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.6

⁶ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, 368 s.127

⁷ Hacızadə Ə. Dünyanı tanı. Bakı, “Gənclik”, 1990, s.303

⁸ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.387

lağlağı kənd ağzıgöyçəkləri ona “**unitaz**” ləqəbi vermişdilər¹; Çox danışmağı xoşladığı üçün Şövkət həm sinif yoldaşları, həm də müəllimlər tərəfindən “**qrammafön**” adlandırılmışdı².

Belə adlar dar çərçivədə, müəyyən şəxslər tərəfindən verilir və bunları ləqəb adlandırmaq mümkün deyil. Məsələn: Qabili adıyla yox, “**Moryak**” deyib çağırırdı...³; Mərtəbədə, mətbəxlə üzbəüzdəki otaq birnəfərlik idi və bu kiçik, danışqal hücrədə tösmərək bir oğlan yaşayırdı, əsl adını bilən yox idi, hamı onu **Ma-maoğlu** çağırırdı...⁴; Atası o qədər əzilmiş, yetimçilik çəkmişdi ki, adını da yaddan çıxartmış, “yetim” demişdilər. Oğlunun da adı “**Yetimoğlu**” qalmışdı. Yəni yetimin yetimi, yetimdən də aşağı, yetimdən də yazıq⁵; Balaca vaxtı qoca nənəsi Kərimi sevərəkdən “**Qoçaq**” çağırırdı.⁶

Ləqəblərin bir hissəsini də heyvan adları ilə düzələn zoolə-qəblər təşkil edir. Zooləqəblərdən danışarkən Ə.Mikayılova yazır: “Zooləqəblərlə verdiyimiz faktlar təsdiqləyir ki, onlarda metaforiklik xüsusiyyəti əsasdır. Elə buna görə də, bədii əsərlərin dilində zooləqəblər digər ləqəb qruplarına nisbətən üstünlük təşkil edir”. O qeyd edir ki, zooləqəblər verilərkən məhz heyvanlara məxsus keyfiyyətlər mənfi xarakterli insanlara uyğunlaşdırılır.⁷ Lakin son dövr detektiv əsərlərin dilində qəhrəmanların cəsurluğunu, igidliyini nəzərə çarpdırmaqdan ötrü kalka yolu ilə Azərbaycan dilinə keçmiş heyvan adlarının ləqəb kimi işlədildiyinin şahidi oluruq. Məsələn:Ən yaxın dostu olan Cəbrayılın avtomobil qəzasına düşərək faciəvi halda rəhmətə getməsindən sonra da onu “**Tənha canavar**” adlandıranlar isə Qüdrətovu sonradan tanıyan uşaqılıq dostları idi...⁸; Bəli, MŞ-nin məşhur “**Leopard**”ı Ələmdar Məlikov da, “**Vaşaq**” ləqəbli Gül-

¹ Abbas Ə. Ömrün keçən günləri. “Qarapapaqlar”, 2009, №8(26, s.45.

² Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.129

³ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala.Bakı, “Nurlar”, 2015, s.176

⁴ Yəne orada, s.129

⁵ Kərimzadə F. Qarlı aşırım.Bakı, “Gənclik”, 1987, s.241

⁶ Əşrəfoğlu K.Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, s.91

⁷ Mikayılova Ə. Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonunun materialları əsasında). Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, s.75

⁸ Müşfiqخان. Tənha canavar. Bakı, “Hədəf”, 2013, s.251

tən Dəmirli də belələrindən idilər¹; **Ələmdar**...Əksər döyüş növlərinin mahir ustası, MŞ-də “X” bölməsinin rəisi, mayor **Məlikov** İndiyədək bir çox çətin dövlət tapşırıqlarını uğurla yerinə yetirmiş **“Leopard”** ləqəbli əks-kəşfiyyatçı...²; Əşrəf Ömərov, Zakir, hətta mamırlı kəşfiyyatçı – **“Pinqvin”** də xırda adamlar idi³; Deməli, general Baratov! **Qoca canavar**...Hələ bir onunla görüşüb başına gələnləri danışmağı tələb edirdi⁴; Bizim şefimiz onu **Qoca qurd** adlandırır⁵; Afərin sənə, **meşə pişiyi!**⁶; Mən də sənənin həm bu gecəki, həm də sabahkı sifarişini qüsursuz yerinə yetirtəcəyinə əminəm, Tinkovun **dişi pələngi!**⁷; Bəli... **“Vaşaq”** ləqəbli Gültən Dəmirli də belələrindən idilər.⁸

Müəyyən üslubi məqsədlə, əsl erməni olan qəhrəmana nifrətini bildirmək üçün yazıçı mənfi konnotasiyalı heyvan növlərindən istifadə edərək onu bu adla adlandırır. Məsələn: O gün, həmin qələbədən sonra Mixail Arturu xeyli təriflədi və ona **“Kobra”** ləqəbini verdi.⁹

Hər bir dildə elə leksik vahidlər vardır ki, müəyyən leksik-semantik yük daşımaqla bərabər, daxil olduğu söz sinifləri arasında müxtəlif konnotativ məna ifadə etdiyi üçün xüsusi semantik dəyər daşıyır.¹⁰ Ləqəblər insan xislətinin ən müxtəlif cəhətlərini, daha çox neqativ xüsusiyyətlərini əks etdirir ki, bu, həm emosional-qiyətləndirmə derivatlarda, həm də metaforik obrazlarda üzə çıxır. Bütünlükdə, ləqəblərin konnotativ mənası dil vahidinin siqnifikat səthində mənasını tamamlayaraq və ya əvəz edərək sözün mənasının pragmatik komponenti kimi okkasionallığı ilə xarakterizə olunur.¹¹

¹ Elatlı O. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, s.25

² Yənə orada, s.28

³ Zeynalov O. Çağırılmamış qonaq. Bakı, “Letterpres”, 2012, s.316

⁴ Elatlı E. Ölüm ağacının kölgəsində. Bakı, “Elgün”, 2017, s.111

⁵ Yənə orada, s.143

⁶ Elatlı E. Ölüm ağacının kölgəsində. Bakı, “Elgün”, 2017, s.191

⁷ Yənə orada, s.155

⁸ Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, s.25

⁹ Elatlı E. Qan ləkəsi. Bakı, “MBM”, 2008, s.12

¹⁰ Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, “Xəzər”, 2006, s.73

¹¹ Цепкова А.В. Национально-культурная специфика прозвищ. (на материале современного англоязычного интернет-дискурса), Иркутск, 2011, АР канд.дисс., с.25
с. <https://www.disserscat.com>>Языкознание>Германские языки

Heyvan adlarının şəxsi qiymətləndirmə konnotasiyası vasitəsilə işlədilərək ifadə edilməsi, bu və ya digər əşyanın əlamətinin digərinə keçməsi istənilən metaforik məcazlaşma ilə baş verir. Bu zaman diferensial sema həmin əlamətdir ki, obyekt həqiqətən həmin motivə malikdir və özünü ləqəbdə ifadə edir, belə ki, konnotativsema milli məna assosiasiyalarından, sözün işlədilməsində əsas olandan asılıdır. Bununla əlaqədar ləqəb-zoosemlər digər metaforik ləqəblər kimi özünü yüksək emosional-qiymətləndirmə gücü ilə mənanın pragmatik aspektini əks etdirir və sememin modal komponenti kimi çıxış edir. İnsanın mənfə xüsusiyyətlərini əks etdirən metaforalar dil universaliləridir. “Ümumiyyətlə, ləqəblər, heyvan obrazlarını ifadə edən ləqəblər universaldır, hər hansı bir insan cəmiyyətinin dil və mədəniyyət kontiumuna bağlı deyil”¹. Ləqəblərin sema, məna quruluşu onların nitq situasiyasında funksionallaşmasından (potensial sемаdan, meydana çıxan assosiasiyalardan) asılıdır, konnotativ və (bəzən) implisit (ehtimali) sema ilə tamamlanır. Quznova A.V. mikroantroponimsema quruluşunu belə izah edir: klassema – “əşyavilik”; leksoqramməmlər – “propriallıq”, “ləqəblik”, “vahidlik”, “canlılıq”; hipersema – “insan”; hiposema (məs.: kişi, qadın, oğlan, qız, keçəl, güclü və s.) və hipeseма kompleksləri adlanan şəxsin xarakter xüsusiyyətlərinin əksi (məs.: uca boy, nəhəng bədən); assosiativ sema; potensial sema; implisit sema; konnotativ sema: emosional-qiymətləndirmə, ekspressiv.²

N.L.Şvetsova yazır ki, heyvan adları ilə yaranan ləqəblər əsasən mənfə semantikaya malik olur. Lakin bəzən müsbət mənalı adlara da rast gəlinir. Ləqəblər assosiativdir və ifadə olunan hissələrin geniş spektrinə malikdir. Bir tərəfdən onlar ardıcıldır və standart cəhətdən modelləşir, qiymətləndirmədə ənənəvidir. Digər tərəfdən məhz ləqəblərdə fərdi, yaradıcı hissələrin üzə çıxması və onların, ləqəblərin konnotativ cəhətdən dolması özünü

---

¹ Швецова Н.Л. Прозвища и их мотивация в русских переселенческих говорах Одесщины. 2005, с. 17-27. karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2013/shvetso

² Гузнова А.В. Прозвищная номинация в арзамасских говорах (части Нижегородских). Канд.дисс., Арзамас, 2016, 291 с. <https://www.twirpx.com/.....>Авторефераты и диссертации>

göstərir¹. Buna görə spesifik ləqəblər var. Ələsgər burada **“Dağ keçisi”** adı aldı²; ...uşaqlarda dərəcə-məktəbə həvəs qalmayıb, olublar sucüllütü. **“Sucüllütü”**. Bu söz ürəyimizi yaralayır, bizi **“Amfibiya adam”** çağırır yox idi...³.

Bəzən müəyyən heyvan adları müraciət məqsədilə işlənərək ləqəblərə yaxınlaşsa da, onları ləqəb hesab etmək düz deyil. Belə adlandırmalar müəyyən situasiya ilə əlaqədar müraciət olunan metaforalardır. Ağzın xeyrə açılmasın heç... **Ala qarğa**...⁴; Bir də belə ayılıq eləsən, özündən küs! Sumaşedşiy, **medved!**⁵; Ay **öküz**, arvadı öldürdün ki.⁶; Burdan elə gedərsən ki, gözüm səni görməz, **tülkü**⁷; Murad. Düşün qabağıma, **qurdlar**... Aşına-aşına, çıxdınız ocaq başına, düşün qabağıma, **qurdlar**⁸; Ofisiant əlində kabab şişləri masaya yaxınlaşır. Başda oturmuş, üzündə dərin çarıq olan oğlan qışqırır: – **Ay Tısağa!** Sənə demirəm, bir az əldən iti ol?!...⁹

Praqmatik cəhətdən qeyd olunan ləqəb və heyvan adlarının reprezentasiyasının semantik vasitələri metaforalardır. Rus tədqiqatçılarından A.A.Paşkeviç 500-dən artıq ləqəb və heyvan adlarını təhlil edərək bu nəticəyə gəlir ki, heyvan adları ilə yaranan ləqəblərin yaranmasında metonimiya və antonimasiyadan daha çox metaforalar mühüm rol oynayır.¹⁰

Bəzən müəyyən etnoslarla müəyyən şəxsləri adlandırırlar. Belə etnofilizmlər “təhqiredici”, “alçaldıcı” mənada işlənərək emosional ifadəli rəngə malikdir və danışıq dilinə məxsusdur.¹¹ Belə xarakterləşdirmənin əsasında öz etnosunu yüksək qiymət-

---

¹ Швецова Н.Л. Прозвища и их мотивация в русских переселенческих говорах Одесщины. 2005, с. 17 www.karpenko.in.ua/wp-content/uploads/2013/shvetso

² Kərimzadə F. Qarlı aşırım. Bakı, “Gənclik”, 1987, s.239

³ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.261

⁴ Mehdiyev H. Sensiz keçən günlərim. Bakı, “Yazıçı”, 1985, s.158

⁵ Yənə orada, s.29

⁶ Kərimzadə F. Qarlı aşırım. Bakı, “Gənclik”, 1987, s.215

⁷ Yənə orada, s.268

⁸ Rəhman S. “Aşınalar”. V cild, Bakı, “Yazıçı”, 1978, s.233

⁹ Varis. Bir ovuc torpaq. Bakı, “Vektor” nəşriyyat evi, 2009, s.264

¹⁰ Пашкевич А.А. Прозвища и клички в системе номинативных средств английского языка. АР канд.дисс., Санкт-Петербург, 2006, 24 с. www.dslub.net>Филологические науки> Германские языки/ <https://www.disscat.com>...> Языкознание > Германские языки

¹¹ Довгопальний Я. Этнофиллизмы как прозвища с эмоциональной-экспрессивной окраской. Cejsh.icm.edu.pl>cejsh>:element>49>57_Dovhopalyy.2006.

ləndirmək və yad etnosu pisləmək dayanır. Bəzən də bu adların verilməsinin səbəbi bilinmir. Məsələn: Yadımda deyil niyə ona “**Amerika**” deyirdilər.¹

Praqmatik mənə sözün semantik strukturunu təşkil edən əlamətlərdən biri kimi ən çox emosional, ekspresiv-üslubi yük daşması ilə səciyyələnilir.² Ləqəblərin qiymətləndirmə potensialının əsasında dayanan praqmatik faktorlar bunlardır: a) etnosentrizm; b) stereotipikləşdirmə; c) ayrı-ayrı sosial qruplara mənfi rəy, mənfi münasibət buna görə yaranır; c) verbal və qeyri-verbal davranışda fərqlənmə (etnik ləqəblər); d) hər hansı bir hadisəyə müsbət münasibət (ailə ləqəbi)³.

Bəzən müəyyən xalqa məxsus adlar, ləqəblər etnonimlərlə adlandırılır. Lakin Azərbaycan dilində işlənən bəzi ləqəbləri bizcə, etnonimlərlə eyniləşdirmək olmaz. E.Əhmədova doğru olaraq yazır: “Etnonim yaradıcılığında ləqəblərin bütün növlərindən deyil, ən çox tayfa, nəsil, ailə ləqəblərindən istifadə edildiği müşahidə olunur. Belə antroetnonimlərin göstərilən növü tayfa başçısının və ya ailə, nəslin ulu babalarının, eləcə də kollektiv qrupların ləqəblərindən, daha doğrusu həm kollektiv, həm də fərdi ləqəblərdən düzəldilir”.⁴ Məsələn, F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” əsərində belə ləqəb-etnonimlər işlədilir: Gülümcanların, Çəndirlinin, Mollazalların, Eyvazlı ocağının, Ağamalıların, Şükürlünün, Xalsaların, Babaxanların, **Arıx evinin**, ...Məmişlinin, **Dəlləklinin**, Qara evinin köç arabaları bir-birinin ardınca düzülüb gəlirdi⁵. Yuxuda görmüşdü ki, dükana iki cavan oğlan gəlib. Biri **Müşələrin Məmmədidi**, biri də **Telli evinin Vəlisi**⁶; **Cılvaqların Camalı** evlənirdi⁷; Nişan verilən yerə çatanda **Yağvalıların Bayramınan** rastlaşdıq⁸.

¹ Cəfərli M. Amerika. “Azərbaycan” jurnalı, 2014, №9, s.24

² Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin semantikasi. Bakı, “Xəzər”, 2006, s.77

³ Пашкевич А.А. Прозвища и клички в системе номинативных средств английского языка. AP канд.дисс., Санкт-Петербург, 2006, 24 с. www.dslub.net>Филологические науки> Германские языки/ <https://www.disscat.com>...> Языкознание > Германские языки

⁴ Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri. Bakı, 2007, s.73

⁵ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.134

⁶ Yenə orada, s.285

⁷ Yenə orada, s.286

¹ Yenə orada, s.321

Bəzən ləqəbləri uşaq folklorunun növlərindən olan cıratmalarla eyniləşdirirlər. T.M.Kolyadiç yazır ki, görünür, məhz ləqəblərin emosional-qiyətləndirmə xüsusiyyəti ləqəbləri yaratmışdır.¹ Uşaq satirik lirika"sını tədqiq edən Q.S.Vinoqradovun göstərdiyi kimi², T.M.Kolyadiç da qeyd edir ki, ləqəblər cıratmalardan fərqli olaraq şəxs adında əlavə epitet kimi işlənir, cıratmalar isə müəyyən situasiyalarda işlənərək şəxs adlarında sabit yerə malik deyil³. N.A.Rodina ləqəb-öcəşmələrdən danışarkən əlamət və assosiasiyalar əsasında yarananlara xarici və davranış əlamətlərini aid edir. O, adla öcəşmə arasında yaranan frazalarda qafiyə olduğunu və antroponimik ləqəblərdə paronimliyi də qeyd edir⁴. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan uşaq folklorunda işlənən cıratmalardakı qafiyəli sözləri ləqəb adlandırmaq düzgün deyil.

Bəzi tədqiqatçılar demunitivləri, əzizləmə-kıçıltma şəxs adlarını da ləqəb hesab edir. Bizim fikrimizcə, onların da müəyyən hissəsi, nitqdə artıq ləqəb kimi sabitləşən demunitiv adlar ləqəb yerində işləyə bilər. A.V.Quznova da artıq müəyyən mərhələdən sonra əzizləmə-kıçıltma adlarının ləqəb yerində işləyə bildiyini qeyd edir⁵.

Göründüyü kimi, bədi əsərlərdə ləqəblər çox müxtəlif üslubi məqsədlərlə işlənərək emosionallığı artırır və əsərdəki adları əlavə çalarlarla zənginləşdirir.

---

¹Капица Ф.С., Колядич Т.М. Русский детский фольклор. М.: Флинта: Наука, 2011, 317 с.<https://rucont.ru>file>

²Виноградов Г.С. Детский фольклор. В. кн: «Русское народное поэтическое творчество», М., «Высшая школа», 1986, с.435-449 (536 с).

³Капица Ф.С., Колядич Т.М. Русский детский фольклор. М.: Флинта: Наука, 2011, 317 с.<https://rucont.ru>file>.

⁴Родина Н.А. Современные детские и молодежные прозвища: структурно-семантические и функционально-динамические аспекты. Смоленск, 2014, 254с. Cheloveknauka.com>Языкознание> Русский язык

⁵Гузнова А.В. Прозвищная номинация в арзамасских говорах (части Нижегородских). Канд.дисс., Арзамас, 2016, 291 с.<https://www.twirpx.com>.....>Авторефераты и диссертации>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ LƏQƏBLƏRİN KONNOTASIYASI

Dünyanın istənilən dilində nominativlik funksiyasını yerinə yetirən antroponimik kateqoriya mövcuddur. Bu kateqoriyalara şəxs adı, soyad, ləqəb, təxəllüs, titul, nisbə daxildir. Əsl şəxs adlarından fərqli olaraq, ləqəblər qeyri-rəsmi adlardır və insanlara xalq tərəfindən verilir. İnsanla onun adı arasında heç bir əlaqə olmadığı halda (qədim türklərdə, o cümlədən azərbaycanlılarda şəxsə anadan olan kimi yox, sonralar verilən və onun bu və ya digər xüsusiyyətini özündə əks etdirən adlar istisnadır), ləqəblərin aid olduğu şəxslə həqiqi və ya məcazi formada bağlılığı olur, ona dair əlavə məlumatlar verir. “Ləqəbin yaradıcısı, əsasən, xalqdır. Xalq vəzifəpərəst, qarınqulu, acıdil, xain, el malına xor baxan, pozğun əxlaqlı və bu kimi keyfiyyətlərə malik adamlara ləqəb verir. Eləcə də şəxsin mərdliyi, cəsarəti, xalq üçün çalışması, əməyə, zəhmətə bağlı olması, vətənə namusla xidmət etməsi və bu kimi keyfiyyətləri nəzərə çatdırmaq üçün ləqəbdən istifadə edilir¹”.

Azərbaycan dilçiliyində ləqəblər müxtəlif aspektlərdən, o cümlədən üslubi baxımdan araşdırılmış², lakin onların konnotativ mənalara dair məlumat verilməmişdir. Xarici dilçilikdə isə

---

¹ A.Ş.Hacıyev, M.Səfərov. Bədii əsərlərdə antroponimlərin üslubi imkanları // Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 1986, s.73.

² M.İ.Adilov, A.M.Paşayev. Azərbaycan onomastikası. Bakı: Elm, 2019, 104 s.; A.M.Paşayev. Azərbaycan təxəllüşünməsinin əsasları (Dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil, 2018; Q.İ.Məşədiyev. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti (dialekt materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2017; A.M.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı: Maarif, 1988; A.M.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı: APİ nəşri, 1986; A.M.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: 2 cildə. Bakı: Nurlan, 2004; M.N.Çobanov. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Tbilisi: Qanatləba, 1993; A.Ş.Hacıyev, M.Səfərov. Bədii əsərlərdə antroponimlərin üslubi imkanları // Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş konfransın materialları. Bakı, 1986, s.73-76; Z.N.Verdıyeva. Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 1990; Ə.N.Mikayılova. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). Bakı: “Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC, 2008; Ə.N.Mikayılova. Azərbaycan dilində ləqəblər (Şamaxı rayonunun materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2018 və b.

ləqəblərin konnotasiyası məsələsinə bir sıra əsərlərdə toxunulmuşdur¹.

Ləqəbləri onomastikanın “ağ ləkəsi” adlandırırlar. Ləqəblər qoşulduğu adın sahibinin müəyyən əlamətlərini özündə əks etdirməklə ona müəyyən xarakteristika vermiş olur. Adlandırılana müsbət və ya mənfi münasibət, onun qiymətləndirilməsi ləqəblərin emosional-ekspressiv mənalarda öz ifadəsini tapır. A.M.Qurbanov bədii əsərlərdə işlənən ləqəblər haqqında yazır: “Azərbaycan ədəbiyyatında istər canlı xalq danışığında işlənən, istərsə də yazıcının fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi meydana gələn külli miqdarda ləqəblərə rast gəlinir²”. Bədii əsərlərdə obrazlara verilən ləqəblər onların daxili, mənəvi keyfiyyətlərini və xarici əlamətlərini açmağa xidmət edir. Ləqəblərin verdiyi bu əlavə məlumatdan satirik və yumoristik əsərlərdə daha geniş istifadə olunur. Onlardakı satiriklik, ekspressivlik oxucuların marağına səbəb olur. “Adların seçilməsi ilə yanaşı, ləqəblərin seçilməsinə də xüsusi diqqət verilir. Gülüş doğura biləcək adlara və ləqəblərə daha çox yer verilir³”.

Həm bədii və publisistik üslub, həm də məişət üslubu çərçivəsində işlənən ləqəblər müvafiq konnotasiyalara malik ola bilər.

Müxtəlif humanitar elmlərdə işlənən konnotasiya anlayışı ilk dəfə məntiq elmində meydana gəlmişdir. Müasir dilçilikdə konnotasiyanın bir çox aspektdən tərifləri vardır: semiotik, psixo-

---

¹ Н.А.Аблова. Стилистический анализ немецких прозвищ // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И.Герцена, 2008, № 70, с.16-21; М.Ю.Стрельцова. Прозвищные именованія в русском языке (денотативные типы и структурно-семантические модели): Автореф. дисс. канд. филол. наук. Владивосток, 2010; А.Н.Попова. Коды литературных прозвищ и перифразов. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013, № 5, ч. 2, с.164-168, <https://www.gramota.net/materials/2/2013/5-2/43.html>; М.В.Ахметова. Функционирование локально-групповых прозвищ: история и современность (на примере тверской области). Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского, 2015, № 3, с.242-252; Ю.Жиркова, Г.Н.Завьялова. Антропонимическая коннотация в прозвищных наименованиях французских и английских политиков // Актуальные проблемы романо-германской филологии и методики преподавания иностранного языка. Материалы научно-практической конференции. Липецк: Издательство: Липецкий государственный педагогический университет имени П.П. Семенова-Тян-Шанского, 2019, с.72-74, https://elibrary.ru/download/elibrary_39380577_85260140.pdf və b.

² А.М.Қurbanov. Poetik onomastika. Bakı: APİ nəşri, 1988, s.19.

³ Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (Oçerklər). Bakı: Elm, 1970, s.34.

lingvistik, lingvistik. Lingvistik baxımdan verilən tərifə görə, konnotasiya dedikdə sözün mənasının əlavə üsürləri — üslubi (emosional-ekspressiv və funksional-üslubi mənalar), pragmatik (subyektiv assosiasiyalar) və milli mədəniyyətlə bağlı (milli-mədəni assosiasiyalar) mənaları nəzərdə tutulur.

“Konnotasiya” iki latın sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: *con* – “birlikdə”, “bərabər” və *notatio* – “ifadə edirəm”. Ənənəvi nöqteyi-nəzərə görə, dil vahidlərinin konnotasiyası dedikdə, əlavə, ikinci dərəcəli mənalar nəzərdə tutulur.

Bütün dil vahidləri konnotasiyaya malik olmur. Nitq obyektinə müəyyən münasibəti ifadə etmək məqsədilə dil vahidləri konnotativ mənada işlədilir. Üslubi funksiyalarının zənginliyi ilə seçilən və əlavə, ikinci ad kimi çıxış edən ləqəblərin də əlavə, ikinci dərəcəli mənaları – konnotasiyaları olur.

Konnotativ mənə bütün ləqəblərdə müşahidə edilmir. Adlandırılan şəxsin peşəsini, məşğuliyyətini və ya yaşayış yerini göstərən ləqəblərin konnotativ mənası olmur: *Qumarbaz Əli, Dəmirçi Rüstəm, Baqqal Kərim, Dəyirmançı Tapdıq, Aşpaz Hüseyin, Qəssab Qasım*¹ və s. Məsələn: *Palçıqçı Bəşir donluğunu almış, borcları ilə tutuşduraraq evə qayıdırdı*². Lakin bəzi peşə adları öz həqiqi mənalarından əlavə, başqa mənalarda da işlənir, konnotasiyaya malik olur, yəni peşəni adlandırmaq yerinə, qoşulduğu adın sahibi haqqında şəxsi xarakteristika verir. Məsələn, hər kəsə öz fikrini zorla qəbul etdirməyə, insanları idarə etməyə çalışan şəxslərə kinayəli şəkildə *direktor, müdir*, hər zaman hamını müdafiə edənlərə *vəkil* ləqəbi verilir və bu ləqəblər çox zaman şəxs adının yerində işlənir.

Əsasən, zoonimlərdən əmələ gələn ləqəblərin konnotativ mənası olur. Bildiyimiz kimi, heyvanlar hər zaman insanların həyatında mühüm yer tutmuşdur. İnsanlar heyvanların davranışlarını, onlardakı mənfi və müsbət cəhətləri müşahidə edərək özləri ilə müqayisə etmişlər. Buna görə heyvanlara aid edilən müəyyən stereotiplər bu və ya digər heyvanı daha emosional formada

---

¹ Q.İ.Məşədiyev. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti (dialekt materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2017, s.8-9.

²C.Cabbarlı. Dilbər. Bakı, 2003, s.3, <http://anl.az/el/emb/C.Cabbarli/pdf/Azf-228507.pdf>

xarakterizə edir və bütün bunlar müxtəlif dillərin leksikasında öz əksini tapır.

İnsanın heyvanla müqayisəsi universal səciyyəli olduğu üçün dünya dillərində zoonimlər leksik mənə ilə yanaşı, konnotativ mənaya da malikdir. Bu mənalar metaforların yaranmasında iştirak edir. Belə ki, zoomorfizmlər metaforlaşmış zoonimlərdir və onların konnotativ funksiyaları vardır. Zoomorfizmlər dedikdə, insana xas xüsusiyyət kimi çıxış edən zoonimlər nəzərdə tutulur, yəni zoomorfizmlər insanları xarakterizə etmək üçün məcazi mənada işlənərək konnotasiyaya malik olur. Deməli, konnotativ mənalı ləqəblər dedikdə, əsasən, zoomorfizmlərdən əmələ gələn ləqəblər nəzərdə tutulur. Bu, heyvana aid əlamətin insan üzərinə köçürülməsi zamanı özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində hər hansı bir zoonim (*qurd, canavar, aslan, qoç, ayı, fil, tülkü, dovşan* və s.) zoomorfizm kimi çıxış edə bilər. Lakin zoonimlər metaforlaşmanın universal vasitəsi olmaqla yanaşı, milli xüsusiyyətlərlə də səciyyələnir, buna görə də heyvanlara aid olan xüsusiyyətlər müxtəlif mədəniyyətlərdə müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlər mədəni konnotasiyalarda özünü göstərir, belə ki, həmin konnotasiyalar dil vahidlərinin mənası ilə mədəniyyət arasında əlaqələndirici vasitə kimi çıxış edir.

Konnotasiyalar sözdən yaranan assosiasiyalara əsaslandığı üçün eyni heyvan müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli keyfiyyətlərin etalonu kimi çıxış edir. Yəni *qurd, canavar, aslan, fil, at, ilan, tülkü, çaqqal, dovşan, inək, qoyun, qoç, dəvə* və s. heyvan adları məcazlaşaraq müəyyən əlamət, xüsusiyyət bildirən sözə sinonim kimi işlədilir. Məsələn, Azərbaycan dilində “*dəvə* kimi kinli”, Çin dilində isə “*dəvə* kimi dözümlü” ifadələri işlənir ki, bu da eyni sözün müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli assosiasiyalar əmələ gətirdiyini göstərir.

Ləqəblərin konnotasiyaları həm leksik səviyyədə, həm də söz yaradıcılığı səviyyəsində özünü göstərə bilər. Nümunələrə nəzər yetirək.

Azərbaycan dilində *ilan* sözünün “xain”, “məkrli”, “kinli”, “acıdil” kimi əlavə mənaları – konnotasiyaları vardır və həmin xüsusiyyətləri daşıyan insanlar haqqında *ilan* sözü işlədilir. Bu söz həm ayrılıqda işlənərək metafor olur, həm də şəxs adının qarşısında ləqəb kimi işlədilir. Məsələn: *Gördüyüm insanlar mənə tanış idi; Qara Musa, ... Sportsmen Akif, Cığal Əli, İlan Aydın...¹*. Ümumiyyətlə, *ilan* Şərqdə müdriklik və ya qadın gözəlliyi etalonu, rusalarda isə qəzəb, alçaqlıq, məkr və nəfsin rəmzidir. Məsələn, *змея подколотная* (əfi ilan) – məkrli, hiyləgər, fitnəkar adam; *змея искуситель* – cəlbedici, lakin qadağan edilmiş, haram bir şeylə başqalarını aldadan, yoldan çıxaran insan; *змеиное отродье* – çox pis, qəddar, xain, rəzil, namərd adam mənasında işlənir.

Pişik sözü Azərbaycan dilində “yaltaqlıq”, “dalaşqanlıq”, “canıbərklilik” (“pişik kimi 9 canlı”), rus dilində “nadinclik”, “cəldlik”, “çeviklik”, “sərbəstlik”, “möhkəmlilik” ilə assosiasiya edilir, ingilis dilində “qadın davakarlığı” mənasında işlənir, fransız dilində isə “Pişik!” bir qadına qarşı çox kobud bir təhqirdir. Lakin “pişik” sözünün ləqəb kimi işlənməsi zamanı bu zoonimin digər assosiativ konnotasiyalarının da olduğunu görürük. Məsələn: *Altıncı tühəf – Rəhim kişi idi. Adına Pişik Rəhim deyərtilər. Bu ləqəbin ona verilməyinin səbəbi o oldu ki, hər yerdə ki plov verərtilər, istər toy olsun, istər vay, Pişik Rəhimi orada görərdin. Bu yerlərin hamısına da təklifsiz gedərdi²*.

Zoomorfizmlər əsasında yaranan ləqəblərə dair nümunələrin sayını artırmaq olar, Məsələn: *Qoç Əli, Dəvə Həsən³; Teatroya bir gurultu düşdü ki, az qaldı divarlar uçub tökülsün. Camaatdan baqqal Kərim, çaqqal Rəhim, saqqal Səlim o qədər əl vururdular ki, axırda hər üçünün ürəyi gedib yıxıldılar, onları faytona qoyub evlərinə apardılar⁴*.

Daha bir maraqlı nümunəyə – *Qurd* ləqəbinə nəzər salaq. Bu sözün konnotasiyaları müxtəlif dillərin daşıyıcıları tərəfindən

¹ K.Əşrəfoğlu. Daşlı qala. Bakı: Nurlar, 2015, s.230.

² Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, s.224.

³ A.M.Qurbanov. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2019, s.17.

⁴ Ə.Haqqverdiyev. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2005, s.175.

fərqli şəkildə təzahür edir. Totem heyvanlar sırasına daxil olan *canavar/qurd* zoonimi ayrı-ayrı dillərdə “güclü”, “qüvvətli”, “cəsur”, “vətənpərvər”, “təcrübəli”, “dünyagörmüş”, “yırtıcı”, “təhlükəli”, “düşmən”, “nankor”, “yaxşılıq bilməyən”, “aman-sız”, “rəhmsiz”, “qəddar”, “ikiüzlü”, “riyakar”, “ac”, “tək”, “yalqız” kimi səciyyəyəldir. Buna görə də *canavar – qurd* konseptinin müxtəlif dillərdə oxşar və fərqli konnotasiyaları vardır. Rus dilində bu metafor sərt və bədxah insanları ifadə edir, türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri üçün isə həm yenilməzlik, mərdlik, qorxmazlıq, azadlıq, müstəqillik və vətənpərvərliyin sinonimi, türklüyün rəmzi – qədim türklərin əsas totemlərindən biri kimi meliorativ (müsbət) konnotasiyaya, həm də hiyləgər, təcrübəli, çoxbilmiş adam mənasında, qəddarlıq və tamahkarlıq rəmzi kimi peyorativ (mənfi) konnotasiyaya malikdir.

Qurd sözünün “tək”, “yalqız” mənasında işlənməsini “Arxadan vurulan zərbə” filmində *Cəbrayıl* obrazına verilmiş ləqəbdə görürük. Bildiyimiz kimi, ən təsirli filmlər çox zaman real həyat hadisələrini əks etdirir. Yazıçı Elçinin “Ox kimi bıçaq” adlı kino-povesti əsasında çəkilən məşhur “Arxadan vurulan zərbə” filmi də, əslində, real şəxs olan, cinayət aləmində “Əlibaxış oğlu”, “Çyornı”, “Paxan” və “Qurd Cəbrayıl” ləqəbləri ilə tanınan, ömrünün 36 ilini həbsdə keçirən Cəbrayıl Əlibaxış oğlunun həyatını əks etdirir. Qurd Cəbrayılın oğlu Xoşqədəm Cəbrayıloğlu ilə müsahibə zamanı o, həmişə tək gəzdiyinə görə atasına *Qurd* ləqəbi verildiyini söyləmişdir¹.

Bundan başqa, islam dini ilə bağlı anlayışları ifadə edən bəzi sözlər konnotasiyaya malik olur və ləqəb kimi işləndikdə də eyni konnotativ mənanı ifadə edir. Bildiyimiz kimi, İslam etiqadına görə, Allaha inanmayan, iblisə itaət edən ruhlara, cinlərə şeytan deyilir². Buna əsasən, bədxah, şər işlərlə məşğul olan insanlar *şeytan* adlandırılır və bunlar *şeytan* sözünün əlavə, ikinci dərəcəli mənaları – konnotasiyalarıdır: *Gedək Şeytan Qulunun yanına, ona da bir şey vəd edək, o, işimizi düzəltsin*³.

¹ <https://publika.az/news/bilgi/53963.html>

² İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı: Azərneşr, 1985, s.130.

³ N.Vəzirov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 2002, s.172.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında, klassik ədəbiyyatımızda işlənən bir sıra obraz adlarının, ləqəblərin həm başqa bədi əsərlərdə, həm də xalq arasında ləqəb kimi işlənməsi də müşahidə olunur. Belə ki, həmin mənbələrdə işlənən bəzi sözlərin mənalarda müxtəlif assosiasiyalar daşlaşır, sabitləşir və dil kollektivində geniş şəkildə yayılır. Məsələn: *Təpəgöz*, *Hacı Qara*, *Qaloş* və s. M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) komediyasında olduqca xəsis bir obraz kimi təsvir olunan *Hacı Qara* xəsislik, simiclik və tamahkarlığın rəmzinə çevrilmiş və sonralar xəsis obrazını canlandıran bir sıra əsərlərdə ləqəb kimi istifadə olunmuşdur: *Heydərqulu ağa bəhrəni tamam alıb*, *Hacı Qara Dinməzə satıbdır*¹.

Bəzən ləqəblərin pragmatik və semantik-üslubi mənalara üst-üstə düşür. Belə ki, bir sıra ləqəblər, əslində, təhqir bildirən, mənfi mənalı sözlərdən əmələ gəlsə də, kontekst onların meliorativ (yəni nominanta müsbət münasibət (qiymətləndirmə) ifadə edən) olduğunu iddia etməyə əsas verir. Məsələn, əsərdəki obrazın igidliyini, qəhrəmanlığını bildirən ləqəblər sırasında *Dəli Həsən*, *Dəli Mehtər* kimi ləqəbləri nümunə göstərə bilərik. Əslində, *dəli* sözü mənfi qiymətləndirməni ifadə edən leksik vahid olsa da, *Azərbaycan* şifahi xalq ədəbiyyatının qiymətli əsəri olan “Koroğlu” eposunda *dəli* sözü “dəlincəsinə qoçaq”, “güclü”, “cəsur”, “igid”, “qəhrəman” kimi əlavə – konnotativ mənalara daşır və həmin ləqəblər aid olduğu obrazı müsbət tərəfdən səciyyələndirir. Sözüün pragmatik mənası nitq parçalarında yaranır və danışanın niyyətindən və uyğun dil vasitələrini seçməsindən asılıdır. Lakin zaman keçdikcə pragmatik məna ayrıca bir sözə aid edilir və leksik semantikanın komponentinə çevrilir. Pragmatik məna sözü neytral dil vahidi statusundan məhrum edir. Pragmatik mənalı sözləri V.İ.Qoverdovski “konnotemalar” adlandırır. Alimin fikrincə, konnotemalar müxtəlif məlumatları ehtiva edir: onlar obyektiv aləmin subyektiv əks olunması və danışanın nitq obyektinə emosional münasibəti haqqında məlumatların bir hissəsini əks etdirir; dil və reallıq

---

¹ N.Vəzirov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 2002, s.81.

arasındakı əlaqə ilə şərtlənən dil faktorları haqqında məlumatların məcmusunu çatdırır; ətraf aləm haqqında məlumat verir¹. Beləliklə, ləqəblərin praqmatik konnotasiyalarına yalnız ünsiyyət zamanı, müəyyən kontekst daxilində rast gəlmək olar.

Göründüyü kimi, ləqəblərə aid konnotasiyalardan və onların digər dillərlə müqayisəsindən aydın olur ki, mövcud semantik modellər bəzən ayrı-ayrı dillərdə bir-birinə uyğun gələrək universal səciyyə daşıyır, bəzən isə tamamilə fərqli konnotasiyalara malik olur. Deməli, ləqəblər həm cəmiyyətin mədəniyyətini, həm də insana xas daxili mədəniyyəti əks etdirir. Bu mədəniyyətlər nə qədər yüksək olarsa, mənfi konnotasiyalı ləqəblər bir o qədər az olar. Ləqəblər müsbət münasibətləri əks etdirməli, bir qədər ironik, qıcıqlandırıcı olsa da, şəxsin ləyaqətini təhqir etməməli və ünsiyyətdə mübahisəyə, münaqişəyə gətirib çıxarmamalıdır. Bu isə kollektiv və fərdin kommunikativ mədəniyyəti ilə müəyyənləşir.

---

¹ В.И.Говердовский. Коннотемная структура слова. Харьков: Выща шк.: Изд-во при Харьк. гос. ун-те, 1989, с.82.

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Zülfiyyə QULİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

TOPONİMLƏRİN TRANSLİTERASİYASI *Naxçıvan ərazisinin materialları əsasında*

Onomastika təkcə dilçilik elminin mühüm bir hissəsi deyil, həm də hər bir xalqın tarixinin ayrılmaz faktoloji material cəbhəxanasıdır. Xüsusən, toponimika hər hansı xalqın tarixi məskəninin identifikasiyası üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də, toponimlərin başqa dillərdə transliterasiyasının araşdırılması və elmi həqiqətin üzə çıxarılması – xüsusən, Azərbaycan kimi, xain qonşuların maddi və mənəvi təcavüzünə tarix boyu məruz qalmış və məruz qalmaqda davam edən ölkələr üçün tələyüklü məsələlər sırasında durur.

“Qafqazın türk mənşəli toponimləri” tədqiqatına yazdığı ön sözdə professor Qara Məşədiyev çox doğru olaraq göstərir ki: “mənbələr əsasında Qafqazın türk mənşəli toponimlərinin tədqiqi nəinki Azərbaycan dilinin, həmçinin türk dillərinin bir sıra problemlərinin həllinə kömək edə bilər. XIX əsrin ortalarından Tiflis şəhərində çap olunmuş “Qafqaz təqvimi”ndə qeydə alınmış türk mənşəli coğrafi adların öyrənilməsinin böyük elmi, siyasi əhəmiyyəti vardır. Bu gün mövcud olmayan, tarixin qatlarında yox olmuş bir çox adlar vardır ki, onlar mənbələrdə mühafizə olunur, üzərində araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulur. Linqvistik baxımdan maraq doğuran belə toponimlərin tədqiqatda diqqətdən kənar qalmaması müsbət haldır”¹.

Azərbaycan toponimiyasının tədqiqində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri istər respublikamızın, istərsə də başqa türkdilli ölkələrin ərazilərində mövcud olan və ya vaxtilə mövcud olmuş türk toponimlərinin toponimika elminin müasir səviyyəsində təhlil edilib elmi qiymətini almasından ibarətdir. M.Təkləlinin “Qərbdən Şərqə (ulu türk yurd adlarının dəyişdirilməsi tarixin-

---

¹ Baxşiyeva T. Qafqazın türk mənşəli toponimləri. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı: 2010, s.3

dən)” adlanan əsərində müəllif dərin elmi tədqiqatla yanaşı üç mindən artıq dəyişdirilmiş və ya ləğv edilmiş türk toponiminin faciəli taleyini də əks etdirmiş, onları bir növ pasportlaşdırmışdır. “Son zamanlar unudulmuş, dəyişdirilib yad adlarla əvəz olunmuş türk mənşəli əski yer adlarına qayıdıqla bağlı kitablar meydana çıxmaqdadır. Yer adları xalqın həqiqi tarixini yaşadan abidələrdir. Onları dəyişdirmək xalqın izini tarixdən silmək məqsədi daşıyır. Uzaq şərqdən tutmuş Balkanlara qədər olan geniş bir ərazi türklərin tarixi vətənidir. Bu torpaqlarda türk toponimlərinin möhkəm, əriməz layları mövcud olmuşdur”¹.

Toponimlərin heç bir beynəlxalq normaya əməl etmədən dəyişdirilməsi və xəritələrdən silinməsi ilə yanaşı, onların transliterasiya və transfoneliterasiya zamanı qəsdən və ya bilməzlikdən, bir sıra hallarda isə transliterasiya edilən dilin fərqli fonetik xüsusiyyətləri ucbatından tanınmaz dərəcədə təhrif edilməsi də xalqın tarixi taleyində öz mənfi izlərini qoyan hadisələr sırasında nəzərdən keçirilə bilər. Bu cür hadisələrin, xüsusən, indiki geopolitik şərtlər daxilində ikili standartların geniş tətbiq edildiyi bir dövrdə elmi tədqiqatını və obyektiv qiymətləndirməsini tapmasının çox böyük əhəmiyyətini danmaq çətindir. Qarşıda duran əsas problemin araşdırılmasına keçməzdən öncə, ümumiyyətlə, transliterasiya və transfoneliterasiya haqqında qısa xülasəsini vermək yerinə düşərdi.

Transliterasiya termini latın dilindəki “trans” (keçirmək) və “liter” (hərflər) sözlərindən düzələrək, hər hansı bir sözün və ya mətnin bir əlifba sistemindən başqa əlifba sistemə keçirilməsinə deyilir. Prof. F.Veysəlli transliterasiyanın iki əsas növünü ayırd etmişdir: 1) yazıya söykənən transliterasiya; 2) tələffüzə söykənən transliterasiya. Alim bunlara konkret nümunə göstərərək yazır: “Məsələn, biz rus dilindən “Moskva” sözünü yazıya əsasən transliterasiya edirik, “Vaşinqton” sözünü isə deyilişə görə transliterasiya edirik”².

---

¹ Təkləli M. Qərbdən Şərqə (ulu türk yurd adlarının dəyişdirilməsi tarixindən). Bakı, “Elm”, 1999, s.6

² Dilçilik ensiklopediyası. II cild (dərs vəsaiti). Bakı, “Mütərcim”, 2008, s. 307-308

Transliterasiya termini əslində özünü yalnız bir hərf qarışlığında başqa bir hərfdən istifadə edilməsi halında doğruldu. Bu zaman bir əlifba sistemindəki hərflər uyğun olaraq başqa əlifba sistemindəki hərflərlə əvəz olunur. “Transliterasiya – tərcümə edilən dilin əlifbasının köməyiylə ilkin dilin vahidlərinin formal şəkildə hərfbəhərf yenidən yaradılmasıdır”¹. Digər hallarda isə həmin hadisəni transfoneliterasiya, yəni sözün və mətnin tək-cə hərf qarışığının deyil, eyni zamanda, səs-hərf qarışığının bir əlifba sistemindən başqa əlifba sisteminə keçirilməsi termini əvəz edir. Onu da qeyd edək ki, transfoneliterasiya, bəzi tədqiqatçıların fikrincə, tək-cə ərəb əlifbasından kiril və latın əlifbasına keçirmə zamanı deyil, həm də eyni bir əlifba sistemi daxilində adların müxtəlif dillərdə olan mətnlərdə verilməsi zamanı da özünü doğruldu. Məsələn, alman və ingilis dillərindəki “ş” və “ç” səslərini ifadə edən hərflər kombinasiyasının başqa dillərdə ifadə edilməsi zamanı olduğu kimi. Eyni sözü rus dilindəki “ya, yo, ye, yu” diftonqları və başqa hərflər haqqında da demək mümkündür.

Transfoneliterasiya problemlərinin elmi şəkildə öyrənilməsi öz tarixi boyu bir neçə dəfə əlifba islahatına məruz qalmış Azərbaycan üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Orxon-Yenisey əlifbası, qədim alban əlifbası, ərəb əlifbası, latın əlifbası, kiril əlifbası və yenidən latın əlifbası qəbul etmiş Azərbaycan xalqı öz milli-mədəni sərvətlərinin qorunub gələcək nəsillərə olduğu kimi çatdırılması üçün transliterasiya və transfoneliterasiya probleminin elmi-nəzəri və elmi-praktik cəhətlərinin öyrənilməsinə və təcrübədə tətbiq edilməsinə çox böyük ehtiyac duyur. Bu ehtiyacın önlənməsi üçün tək-cə dilçi alimlərimizin deyil, eyni zamanda, tarixçilərin, ədəbiyyatçıların, tarixi coğrafiyaçıların, mətnşünasların, sosioloqların və başqalarının əməyinin koordinasiya edilməsi də elmimiz qarşısında duran aktual problemlər sırasındadır.

---

¹ Казакова Т. Практические основы перевода. Санкт-Петербург, 2002, с. 63

Xüsusən, xain qonşularla həmsərhəd regionlarımız üçün bu işin müstəsna əhəmiyyətini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Həmin regionlardan biri də, erməni qəsbkarlığı nəticəsində ana yurddan ayrı düşərək, anklava çevrilmək məcburiyyətində qalmış qədim Naxçıvan torpağıdır. Bu tədqiqatımızda məhz həmin diyarın toponimikasının transliterasiya problemlərini araşdırmaqla bu torpağın ən qədim zamanlardan türk tayfaları tərəfindən məskunlaşdığını və bunu yer adlarında əks etdirdiyini bir daha sübuta yetirməyə çalışacağıq.

“Azərbaycanın qədim inzibati və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvanın hər daşında, hər qayasında xalqımızın şərəfli tarixi, zamanın müxtəlif dövrlərinə aid zəngin maddi-mədəniyyət abidələri, daş kitabələrdə milli adlarımız, təfəkkür dünyamız, düşüncə tərzimiz yaşayır. Bu ərazi ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Bunu ərazidə aparılan arxeoloji qazıntıları, tapılan maddi mədəniyyət abidələri, təbiətin sirrini özündə qoruyub saxlayan kurqanlar, məbədlər, möhtəşəm qalalar, yeraltı mağaralar, dağlar, dərələr, daşlara həkk olunmuş rəsmlər, qədim yazı nümunələri, Gəmiqaya abidələri, Nuh peyğəmbərin qəbri və s. kimi xalqımızın özünəməxsus mədəniyyətini əks etdirən minlərlə abidələr sübut edir. Bu abidələr içərisində toponimlərin xüsusi rolu və çəkisi vardır”¹.

Bu baxımdan yanaşdıqda belə demək mümkündür ki, xalqın tarixi yaddaşındakı əfsanə və rəvayətlərdən yazıya köçürülən toponimlərin özü də bir növ transliterasiya prosesindən keçməli olmuşlar; axı heç bir yazı hər hansı bir dilin fonemlər sistemini riyazi dəqiqliklə əks etdirmək qabiliyyətinə malik deyildir. Deməli, qədim toponimlər də yazıya alınarkən öz ilkin simasını müəyyən qədər itirmiş və bizim günlərə az da olsa, təhriflə gəlib çatmışdır. Alim yazır: “Naxçıvan toponimlərinin öyrənilməsi xalqımız üçün taleyüklü məsələdir və hər şeydən əvvəl siyasi və mənəvi cəhətdən çox vacibdir. Qədim sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsi, torpaqlarımıza qarşı ərazi iddiasında olub, dünyaya hay-həşir salan erməni millətçilərinə kəsərli cavab verilməsi

---

¹ Bağirov A. Onomalogiya məsələləri. 2 cildə. C. 1. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010, s.117

üçün dilimizin toponimlər sisteminin öyrənilməsi təxirəsalınmaz vəzifəmizdir”¹.

Bu toponim ilk dəfə eramızın II əsrində qədim Roma coğrafiyaşünası Klavdi Ptolemeyin “Coğrafi təlimnamə” adlı əsərində “Naksuana” şəklində qeyd edilmişdir. Heç şübhəsiz ki, bu toponimin adı qədim tarixçilər, coğrafiyaçılar və salnaməçilər tərəfindən yerli xalqdan eşidilmiş və tarixçinin, coğrafiyaçının daşıyıcısı olduğu dilin (məsələn, latın dilinin) fonetik qanunlarına uyğunlaşdırılaraq transfoneliterasiya edilmişdir.

Araşdırmalarda “Naxçıvan” toponiminin doqquz fonetik variantı müəyyənləşdirilir ki, bunlar da: Nuhçıxan, Nuhtaban, Nahçıxan, Naxçığan, Navçığan, Noyçıxan, Navçıxan, Navcığan və Naxçıvan şəkillərində bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Naxçıvan toponiminin yuxarıda sadalanmış doqquz fonetik variantı arasında ikisi diqqətimizi daha çox cəlb etdi ki, bunlar da “Navçıxan” və “Noyçıxan”dır. Birinci variant ilk baxışda sadəcə “Naxçıvan” toponiminin metatezaya uğramış forması kimi görünə bilər. Yəni birinci hecanın sonundakı “x” səsi ilə ikinci hecanın sonundakı “v” səsi yerlərini dəyişmişlər. Qədim türk dillərində “gəmi” mənasını verən bu söz indi də dilimizdə “nav”, “nov” formalarında qalmaqdadır. Ordubad rayonunda “Nav içi” adlanan bir toponim indi mövcuddur ki, gəmi formasında olan bir dərəni ifadə etmək üçün işlənir. Demək, “Navçıxan” – həm də “gəmi çıxan” deməkdir və Nuhun gəmisinin dünya tufanından sonra ilk dəfə çıxdığı yeri, yəni indiki Naxçıvan ərazisini bildirən bir toponim kimi dəyərləndirilməlidir. Türk dilində “nav” sözünün sinonimi kimi “gəmi” sözü də işlənmişdir ki, bu da özünü “Gəmiqaya” toponimində qoruyub saxlamışdır. Naxçıvan toponiminin “Noyçıxan” variantına gəlinə, burada da birinci heca diqqəti cəlb edir; belə ki, rus dilində Nuh peyğəmbərin adı “Noy” şəklindədir və “Noyçıxan” da elə Nuhun çıxdığı yer mənasına uyğun gəlir.

---

¹ Bağirov A. Onomalogiya məsələləri. 2 cildə. C. 1. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2010, s.118

1872-cı ildə “1871-ci ilin Qafqaz təqvimi”ndə¹ Naxçıvan toponimi kiril əlifba sistemi ilə “Нахичеванъ” şəklində verilmişdir və 10 qrafik işarədən ibarətdir. Ərəb əlifba sistemində bu toponim 6, latın qrafikalı çağdaş Azərbaycan əlifba sistemində isə 8 hərfə ifadə olunur. Beləliklə, qrafik müqayisə zamanı görürük ki, toponimin birinci hecası sözün tam mənasında transliterasiya edilmiş, yəni orijinaldakı hər bir hərfin qarışılığında kiril əlifbası ilə yalnız bir hərf verilmişdir. Bundan sonra isə rus dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, orijinaldakı “x” və “ç” hərflərinin arasına bir “i” hərfi əlavə edilmişdir. “Ç” hərfindən sonra gələn “ı” hərfi isə, yenə də rus dili fonetikasının tələbi ilə “e” hərfi ilə əvəzlənmişdir. Sonuncu qrafik işarə – “sərtlik işarəsi” (твердый знак) “yumşaqıq işarəsi” (мягкий знак) ilə bitməyən, samitlə sözlərin sonuna əlavə edilən qrafik işarədir ki, inqilabdan sonrakı əlifba islahatı zamanı dəyişdirilmişdir.

“Təqvim”də Naxçıvan uyezdidin ən böyük şəhərlərindən biri olan Ordubad toponimi də transliterasiya edilərkən rus dilinin fonetik tələblərinə tabe etdirilmişdir. Belə ki, orijinalda “d” səsi ilə bitən bu toponim kiril əlifbasına transliterasiya zamanı “Ор-дубаръ” şəkilində verilmişdir ki, bu da rus dilində söz sonunda cingiltili samitlərin qarşılaşma tendensiyası ilə bağlıdır.

Ordubad – türk dilindəki “ordu” və fars dilindəki “abad” hissələrindən əmələ gələrək, ordunun abad elədiyi, yerləşdiyi məkan mənasını ifadə edir. Mahmud Kəşğarinin “Divanu lüğət-it-türk” əsərində “ordu” sözünü “xaqanın oturduğu şəhər, paytaxt” mənasında izah etmişdir².

Azərbaycanın başqa bölgələrində “abad” sözü ilə bitən toponimlər olsa da, “bad” sözü ilə bitən yer adlarına, demək olar ki, rast gəlmək mümkün deyildir. Ordubad toponiminin transliterasiyası kimi, Naxçıvandakı “abad” sözü ilə bitən başqa toponimlərin də transliterasiyası zamanı “Qafqaz təqvimi”ndə eyni prinsip gözlənilmişdir – yəni sözün sonundakı cingiltili samit kar samitlə işarə edilmişdir. Bu cür toponimlərə misal olaraq: Şəkə-

¹ Кавказский календарь на 1872 г. Типография канцелярии Его императорского Величества. Тифлисъ, 1871

² Kəşğari M. Divanu lüğət-it-türk. 4 cildə. C. 4. Bakı, “Ozan”, 2006, s.395

rabad, Nəzərabad, Əliabad kimi toponimləri göstərmək olar. O da maraqlıdır ki, Ordubad şəhərinin yaxınlığında yerləşən Anabad kənd adının transliterasiyası zamanı “Təqvim”də bu prinsipin pozulduğunu və toponimin orijinalda olduğu kimi cingilti samitlə bitdiyini görürük: Анабадъ¹.

Söz birləşmələri ilə ifadə olunmuş toponimlərin transliterasiyası. Naxçıvan toponimlərinin müəyyən bir hissəsi söz birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur ki, onların da transliterasiyası zamanı bəzən kalka üsulundan istifadə olunursa, bəzən də birləşmədəki sözlərin hamısı tərcümə olunmadan hərf qarşılığı verilir. Məsələn, əgər Aşağı İrəməşin və Yuxarı İrəməşin toponimləri “Təqvim”də uyğun olaraq «Ашага-Ирамешинъ» və «Юхари-Ирамешинъ» şəklində transliterasiya olunursa, Yuxarı Əylis və Aşağı Əylis toponimlərindəki coğrafi mövqə bildirən “yuxarı” və “aşağı” sözləri uyğun olaraq rus dilinə kalka edilir: «Акулисы Верхнее», «Акулисы Нижнее». Həm də kəndlərin adının rus dilində cəm şəklində verilməsinə baxmayaraq, onların təyininin orta cinsdə (средний род) verilməsi də maraqlıdır. Görünür, bu zaman təyindən sonra gələn «село» (kənd) sözü əsas götürülmüşdür. Belə olan halda toponimin bütöv transliterasiyası bu cür səslənməlidir: «Акулисы Верхнее село», «Акулисы Нижнее село» (Əylis yuxarı kənd və Əylis aşağı kənd).

A. Axundov yazır: “Digər adlarda tərcüməyə uğrama halları əksər hallarda söz birləşmələrinə aiddir: Çyornoє more – Qara dəniz, Novaya Zelandiya – Yeni Zelandiya, Neft Daşları – Neftyanıye Kamni və s. Bunlar leksik səviyyədə yox, sintaktik səviyyədə olan hadisələrdir”².

Eyni hadisəni Adıyaman, Qaranlıq, Bəndəmurad və başqa toponimlərin transliterasiya edilməsində də müşahidə etmək mümkündür: Адіаманъ Верхній – Yuxarı Adıyaman, Адіаманъ Нижній – Aşağı Adıyaman, Каранлугъ Верхній – Yuxarı Qaranlıq, Каранлугъ Нижній – Aşağı Qaranlıq, Ахты Верхнее – Yuxarı Ахты, Ахты Нижнее – Aşağı Ахты, Алучалу Верхнее –

¹ Кавказский календарь на 1872 г. , Тифлиς, 1871

² Axundov A. Dil mədəniyyəti. Bakı, “Yazıçı”, 1992, s.157-158

Yuxarı Alçalı, Алучалу Нижнее – Aşağı Alçalı, Бандамурадъ Верхнее – Yuxarı Bəndəmurad, Бандамурадъ Нижнее – Aşağı Bəndəmurad və s.

Siyahıdan da görüldüyü kimi, Adıyaman və Qaranlıq toponimlərinin coğrafi mövqe bildiren təyinləri rus dilinə kişi cinsində (мужской род), Axtı, Alçalı və Bəndəmurad toponimlərinin eyni funksiyanı daşıyan təyinləri isə orta cinsdə (средний род) kalka edilmişdir ki, bunu da transliterasiya zamanı vahid prinsipin gözlənilməməsi kimi qiymətləndirmək lazım gəlir.

Söz birləşmələrindən ibarət olan toponimlərin olduğu kimi, kalka edilmədən transliterasiyasına aid bir neçə örnəyi də aşağıda təqdim edirik: Башъ-Анзуръ – Baş Anzır, Дибъ-Анзуръ – Dib Anzır, Орта-Анзуръ – Orta Anzır, Соухъ-Булагъ – Soyuq-bulaq, Кизиль-Булагъ – Qızıl-bulaq, Кирхъ-Булагъ – Qırxbulaq, Коша-Булагъ – Qoşabulaq, Бабаджанъ-Дараси – Babacan dərəsi, Инакъ-Дами – İnəkdamı və s.

“Təqvim”də Baş Anzır, Dib Anzır, Orta Anzır kimi öz əksini tapmış bu oykonimlər A. Bağırovun “Sözlüyündə” Aşağı Anzır, Baş Anzır və Dib Anzır şəklində təsbit olunmuşdur. Zənnimizcə, “Təqvim”dəki variant daha düzgündür; belə ki, Dib Anzır elə Aşağı Anzır mənasına uyğun gəlir və həmin adı bir də təkrar etməyin mənası yoxdur. Halbuki, coğrafi mövqe baxımından Baş və Dib Anzırın ortasında Orta Anzırın yerləşməsi məntiqli görünür və tarixi qaynaqda da bu fikir təsdiq olunur.

Топонимlərin transliterasiyasında saıtlərin əvəzlənmə üsulları. Naxçıvan toponimlərinin kiril əlifba sisteminə transliterasiyası zamanı Azərbaycan dilindəki “ə” səsinin əksər hallarda “a” ilə əvəz edildiyini görmək olar: Əznəbürd – Азнабюртъ, Qəbullu – Кабуллу, Təzəkənd – Тазакендъ, Qaraxanbəyli – Караханбеклю, Qoşadizə - Кошадиза, Сəhri – Джагры, Nəzərabad – Назарабатъ, Şəkərabad – Шакарабатъ, Əbrəqunis – Абракунисъ, Vələver – Валаверъ, Vənənd – Ванандъ, Ərəzin – Аразинъ, Bənəniyar – Бананіяръ və başqa toponimlərin transliterasiyası zamanı “ə” səsləri “a” ilə ifadə edilmişdir. Ancaq bir sıra hallarda Azərbaycan dilində “ə” səsinin transliterasiyası zamanı kiril əlifba sisteminədəki «e» və «я» hərflərinin

köməyinə müraciət edildiyini də görmək mümkündür.

a) «e» hərfinin köməyi ilə: “kənd” sözü ilə bitən toponimlər «кендъ» kimi transliterasiya olunur. Məsələn: Təzəkənd – Тазакендъ, Başkənd – Башкендъ, Kərimkənd – Кяримкендъ, Paşakənd – Пашакендъ, Daşkənd – Ташкендъ, Həsənkənd – Касанъ-Кендъ, Ağkənd – Агъ-Кендъ

“Kənd” sözü ilə bitən toponimlərin transliterasiyası zamanı müşahidə etdiyimiz bir maraqlı cəhət də, bəzi hallarda “kənd” hissəsinin əsas sözə bitişik yazılması – məsələn: Təzəkənd – Тазакендъ, Paşakənd – Пашакендъ, Kərimkənd – Кяримкендъ, Başkənd – Башкендъ, Daşkənd – Ташкендъ bəzi hallarda isə əsas hissədən defislə ayrılmasıdır. Məsələn: Ramazan-Kənd – Рамазанъ-Кендъ, Həsən-Kənd - Касанъ-Кендъ və s.

Göründüyü kimi, bu cür toponimlərin transliterasiyası zamanı “kənd” hissəsi əsas sözdən təkcə defislə ayrılmaz, həm də xüsusi isim kimi böyük hərflə yazılır. Digər bir tərəfdən, “kənd” sözünün transliterasiya zamanı sondakı cingiltili “d” samitini də olduğu kimi saxlaması maraqlı doğurur və Azərbaycan toponimlərinin kiril əlifba sisteminə keçirilməsi zamanı heç də həmişə eyni prinsiplərin rəhbər tutulmadığını göstərir. Bəzən eyni bir sözdəki iki “ə” səsinin biri “e”, digəri isə “a” hərfi ilə ifadə olunur: Gərməçataq – Гермачатагъ toponimində olduğu kimi. Bu toponimin birinci hecasındakı “ə” səsi transliterasiya zamanı kiril əlifba sistemindəki “e” hərfi, ikinci hecasındakı eyni səs isə “a” hərfi ilə ifadə edilmişdir. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə həmin toponim “Kərəm çatağı kəndi” şəklində təsbit olunmuşdur¹. “Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü”ndə bu oykonim “Kərməçataq” şəklində transliterasiya olunmuşdur, hazırda Babək rayonunda kənd adıdır².

Yalnız bir halda toponimdəki “ə” səsinin kiril əlifbasındakı “o” hərfi ilə ifadə edildiyini görürük. Bu da Ordubad rayonundakı Dəstə kəndinin adı ilə bağlıdır. “Təqvim”də həmin toponim «Доста» şəklində verilmişdir.

¹ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, “Elm”, 2001, s.27

² Bağirov A. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü. “Nurlan”, Bakı, 2003

b) «я» hərfinin köməyi ilə: Məlumdur ki, Azərbaycan dilindəki “э” səsinə kiril əlifba sisteminə transliterasiya etmək üçün ən əlverişli hərflər məhz bu əlifbanın son hərfləri olan «я» hərfləridir. Naxçıvan toponimlərinin transliterasiyası zamanı da bu üsuldən istifadə olunmuşdur. Ancaq «я» hərfinin funksiyası təkcə “э” səsinə ifadə etməklə başa çatmır. Hələlik isə, “э” səsinin kiril əlifba sisteminə transliterasiyası ilə bağlı olaraq bir neçə örnəyi nəzərdən keçirək: Kərimbəy dizə - Крымь-бекь-диза, Gənzə - Гянза, Kərimqulu dizə - Крымь-Кули-диза, Tillək – Тиллякъ, Kənkən – Кянь-кянь, Kələki – Кялаки, Çobangərəkməz – Чобанкрякмаз.

Göründüyü kimi, daha çox “к”, “г”, “л” samit səslərindən sonra gələn “э” səsi transliterasiya zamanı «я» hərfləri ilə ifadə olunur. Bu da həmin samitlərin rus dilində tələffüz zamanı müəyyən qədər yumşaq səslənməsi ilə bağlı olmalıdır. Transliterasiya zamanı o da maraqlıdır ki, Çobangərəkməz toponimindəki “г” səsi qarşılaşaraq “к”-yə çevrilirsə, Gənzə toponimində bunu görmürük – yəni “г” səsi rus dilindəki yumşaq «г» hərfləri ilə ifadə olunur.

Kiril əlifba sisteminə transliterasiya zamanı «я» hərfinin başqa bir funksiyası Naxçıvan toponimlərindəki müəyyən dərəcədə işlək olan “я” səs birləşməsinə qrafik ifadə etməsi ilə bağlıdır. Bu cür toponimlərə örnək olaraq aşağıdakıları göstərmək mümkündür: Yamxana – Ямхана, Yarımca – Яримджа, Vənəniyar – Вананьярь, Yaucı – Яйджи, Sarı Yaqub – Сары-Ягуб, Yavıx – Явых, Yağlı – Ягли, Yastıbulaq - Ясты Булаг. Bütün bu toponimlərdəki “я” diftonqu “Qafqaz təqvimi”ndə «я» hərfinin köməyi ilə verilmişdir¹.

Qeyd edək ki, bu, yanlış transliterasiya variantıdır və toponimin etimologiyasının “yem” sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu toponimin düzgün variantı və doğru semantik etimologiyası “Ensiklopedik lüğət”də öz əksini tapmışdır: “Yamxana – Babək rayonunda kənd. Yaşayış məntəqəsi keçmiş poçt stansiyasının yerində salınmışdır. Yam – orta əsrlərdə monqol işğalına məruz

---

¹ Кавказский календарь на 1872 г. Тифлис, 1871

qalmış ölkələrdə, o cümlədən, Azərbaycanda mövcud olmuş nəqliyyat və rabitə məntəqəsi (poçt stansiyası) idi. Məmur, elçi, səfir, vergi toplayan və başqalarının bir məntəqədən digərinə gəlib-gəlməsini təmin edən xüsusi dayanacaqlar yam, onlara başçılıq edənlər isə yamçı adlanırdı. Oykonim yam və fars dilindəki xana (ev, yer, kənd) komponentlərindən düzəlib, “poçt stansiyası olan kənd” mənasındadır”¹.

Kiril əlifba sistemindəki «e», «eo», «ë» diftonqlarından da Naxçıvan toponimlərinin transliterasiyası zamanı yetərincə istifadə olunmuşdur. Toponimlərdəki “ye”, “yo”, “yu”, eləcə də “ü”, “ö” kimi səslərin ifadə edilməsində adı çəkilən diftonqlar da öz rolunu oynamışdır. Bir neçə örnəyin köməyi ilə fikrimizi əyaniləşdirə bilərik: Əznəbürd–Азнабюрт, Yurdçu Girdəsər–Юртчи–Гирдасарь, Yuxarı İrəməşin–Юхары–Ирамешинь, Kükü–Кюки, Nürgüd–Нургють, Göynük–Гейнук, Güznüt–Кузнуть, Düylün–Дюглунь, Gömür–Гемурь, Nüsnüs–Нусь–Нусь, Üstürü–Устужи, Ördəkli–Ордаклю, Söyüdü–Согутлу.

Gömür toponimi “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə “Kömür” variantında getmişdir². Əgər Göynük, Gömür kimi toponimlərdə “ö” saiti «ë» diftonqunun köməyi ilə verilsə, Ördəkli və Söyüdü toponimlərinin transliterasiyasında bu məqsədlə rus dilindəki “ю” saitindən istifadə olunur. Ördəkli toponiminin transliterasiyası ilə bağlı bir cəhəti də qeyd etməyə ehtiyac duyulur. Bu da kiril əlifbasında toponimin “li” şəkilçisi ilə deyil, onun arxaik variantı olan və yalnız tarixən ərəb əlifbasında öz əksini tapan “lü” şəkilçisi ilə bitməsi, daha doğrusu, qrafik cəhətdən bu şəkilçi ilə ifadə edilməsidir. Eyni hadisəni Qaraxanbəyli toponiminin transliterasiyada da görürük: Караханбеклю. Bu şəkilçinin “lu” variantını başqa toponimlərin transliterasiyasında da görmək mümkündür: Xəlilli – Халиллу, Keçili – Кечиллу, Digin Almalı – Дигинь Алмалу, Qabıllı – Кабуллу, Qabaхlı – Кабахлу, Qorçalı – Корчалу, Təkəli – Такалу, Alçalı – Алучалу və s.

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. 2 cildə. C.2. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.270

² Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, “Elm”, 2001, s.26

Toponimlərin transliterasiyası zamanı samitlərin əvəzlənmə üsulları. Naxçıvan toponimlərinin kiril əlifba sistemində transliterasiyası zamanı samitlərin əvəzlənməsinin iki əsas prinsipini ayırd etmək lazım gəlir: a) qarşılığı olmayan samitlərin əvəzlənməsi; b) qarşılığı olan samitlərin əvəzlənməsi.

Naxçıvan toponimlərinin transliterasiyası zamanı “h” samiti kiril əlifba sistemində bəzən «г», bəzən də «х» hərflərinin köməyi ilə ifadə edilir. Bu halların hər ikisinə aid örnəkləri nəzərdən keçirək: «г» hərfinin köməyi ilə: Джагры – Сəhri; Гадживарь – Насıvar; Карабь – Qahab; Нагаджирь – Nəhəcir; Гусейнали-бекь-диза – Hüseynəli bəy dizə; Мирза-Гасань-диза – Mirzə Həsən dizə Неграмь – Nehrəm; Алаги – Ələhi; Гаджи-Мухань – Насı Muğan; Шагризь – Şəhriz; Гусейнь-Кули-Агалу – Hüseynqulu ağalı; Багарлу – Baharlı; Ашихь - Гусейнь – Aşix Hüseyn və s. Bu toponimlərdəki “h” səsini kiril əlifba sistemindəki «г» hərfi ilə transliterasiya edilməsi tamamilə şərti xarakter daşıyır və həmin səslər “х” hərfinin köməyi ilə də transliterasiya edilə bilərdi. Necə ki, aşağıda nəzərdən keçirdiyimiz toponimlərdə “h” səsi “х” hərfi ilə transliterasiya edilmişdir: Шахтасты – Şahtaxtı; Шихмахмудь – Şixmahmud; Шахбузь – Şahbuz; Махмудава – Mahmudava; Шихмараншахь – Şixmaranşah; Дехсарь – Dehsar; Бай-Ахмедь – Bəuəhməd; Рахмакендь – Rəhməkənd; Гюда-Ахмедь – Gödə Əhməd; Агь-Ахмедь – Ağ Əhməd; Шахгельды-кишлагь – Şahgəldi qışlaq.

Rus dilində “g” səsi və hərfi olmadığından, transliterasiya zamanı onu əvəz etmək üçün «г» hərfindən istifadə olunur. Aşağıdakı örnəklərdə olduğu kimi: Yurdçu Girdəsər – Юртчи-Гирдасарь; Nürgüd – Нургють; Göynük – Гейнук; Gömür – Гемурь. Ancaq bəzən bu hərf Azərbaycan dilindəki “g” səsini ifadə etmək üçün də işlənir: Qarabağlar – Карабагларь; Ağxaç – Агь-Хачь; Aşağı Uzunoba – Ашага-Узуноба; Ağrı – Агры.

Azərbaycan dilindəki “q” samitinin transliterasiya zamanı “k”laşması hadisəsi də geniş yayılmışdır: Qabıllı – Кабуллу; Qarabağlar – Карабагларь; Qıvraq – Кыврагь; Qulubəy dizə – Кули-бек-диза; Qarababa – Карабаба; Qızıl qışlaq – Кизиль-

кишлагъ; Qızılca – Kizildja. Azərbaycan dilindəki “c” samiti kiril əlifba sisteminə transliterasiya zamanı əksər hallarda «дж» hərfbirləşməsi ilə verilir: Xincab, Cəhri, Yarımca, Siçancıq, Kərbəlayı Oruc dizə.

Ancaq burada da müəyyən istisnalara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Əndəmic oykonimindəki “c” səsini ifadə etmək üçün transliterasiya zamanı kiril əlifbasındakı «ч» hərfindən istifadə edilmişdir: Андамичь.

Təranə ŞÜKÜRLÜ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ZƏNGİLƏN RAYONUNUN TOPONİMLƏRİ

"Zəngilan rayonunun çox gözəl təbiəti var, füsunkar təbiəti var. Və təbiət nöqtəyi-nəzərdən hesab edirəm ki, ölkəmizin ən gözəl rayonlarından biridir. Təbii ki, Zəngilan rayonunda çox böyük turizm potensialı vardır. Çünki çox gözəl meşələr, dağlar, bulaqlar, çaylar və beynəlxalq hava limanı, dəmiryolu, avtomobil yolları, bütünlükdə bunlar böyük bir sərvət olacaq."

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

2020-ci ilin oktyabrın 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin genişmiqyaslı siyasəti, Rəşadətli Azərbaycan Ordusunun qəhrəmanlığı sayəsində Zəngilan şəhəri işğaldan azad olundu.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycan tarixi ədaləti bərpa edərək, 30 ilə yaxın işğal altında qalan torpaqları düşmən tapdağından azad etdi.

Azərbaycanın möhtəşəm qələbəsiylə başa çatan Vətən Müharibəsindən sonra ölkəmizdə yeni dövr başlamışdır. Dövlətimiz tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə infrastruktur layihələr davamlı şəkildə icra olunur. Planlı şəkildə aparılan abadlıq-quruculuq işləri deməyə əsas verir ki, erməni vəhşiliyinin qurbanı olan şəhərlərimiz, qəsəbələrimiz və kəndlərimiz əvvəlki görkəmindən də gözəl görünüşə malik olacaqdır. İki ilə yaxındır ki, ata-baba yurdumuzda şanlı üçrəngli bayrağımız dalğalanır.

Zəngilan Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində yerləşir. Qərbdən Ermənistan, cənubdan İran İslam Respublikası, şimaldan Qubadlı, şərqdən Cəbrayıl ilə həmsərhəddir. Rayonun ərazisi 707 km²-dir. Ərazisi böyük olmasa da, coğrafi mövqeyinə görə şərqlə qərbi birləşdirən bir məntəqədir. Araz boyu şərqdən qərbə, Həkəri və Oxçu sahili boyu cənubdan şimala uzanan karvan yollarının üstündə yerləşir. Rayonun ərazisindən dörd böyük çay axır: Araz, Həkəri, Oxçu və Bəsit çayları. Bundan əlavə, rayonun ərazisində Sobu qalasından başlayıb Bəsitçaya tökülən Sobu çay, Yeməzli, Xəştəb tərəfdən başlayıb Gilətağ, Şamlı, Vənətli kəndlərindən keçib. Xumarlı yaxınlığında Həkəriyə tökülən Dərəçay çayları da vardır. O biri çaylardan fərqli olaraq, bunlar isti yay aylarında quruyurlar.

1828-ci ilə qədər rayon ərazisinin Bəsitçaydan qərbə tərəf hissəsi Naxçıvan, şərqə tərəf hissəsi isə Qarabağ xanlığına daxil idi. Çar Rusiyası Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra yeni inzibati-ərazi bölgüsü aparılır. 1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradılır, onun tərkibində Şuşa, Yelizavetpol və Zəngəzur qəzaları təşkil olunur. Yeni bölgüyə əsasən Zəngilan rayonunun ərazisi Zəngəzur qəzasına daxil edilir. 1929-cu ildə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikasının qərarı ilə Zəngilan rayonunun Nüvədi, Toğud, Ernəzir kəndləri, 1946-cı ildə isə 4 min hektar meşə sahəsi Ermənistan Respublikasına verilir.

Zəngilan 1930-cu ilin avqust ayının 8-də müstəqil rayon kimi formalaşır, 1967-ci ildə ona şəhər statusu verilir. Rayon 1993-cü il oktyabrın 29-da Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunur.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan Zəngilan rayonunda Zəngilan rayonundakı Keçikli toponiminin Türkiyənin Egirdir gölü bölgəsində Karakeçili, Akkeçili paraleli mövcuddur. Keçikli oykonimi Zəngilan rayonunda Əsgülüm dağının yamacında yerləşir. Qeyd edək ki, Keçili toponiminə təkcə Zəngilanda deyil, Azərbaycanın digər ərazilərində - Şahbuz və Şəmkir rayonlarında da rast gəlinir. Fikrimizcə, toponimin adı oğuzların Kayı tayfasına mənsub keçili qoluna əsasən izahını tapır. Toponimin geniş areala malik olması bunu ilkin olaraq sübut edir.

Keçili tayfasının bir hissəsi Səfəvilər hakimiyyəti dövründə Naxçıvanda yaşayan kəngərlilərə qarışmışdır. Bir hissəsini isə Pənahəli xan Qarabağa köçürmüşdür.

Kəndin keçmiş adı Muşlan olub. Kənd vaxtilə Türkiyənin Muş əyalətindən köçüb gələn ailələr tərəfindən salındığı üçün Muşlan adlandırılıb. Bu kənddən çıxan ailələr Oxcu çayının sağ sahilində Qıraq Muşlan kəndini saldıqdan sonra əvvəlki toponimin adına İçəri Müşlan deyilmişdir.

Muğanlı oykonimi “Muğ” tayfasının adı ilə bağlıdır. Hazırda Azərbaycanda bu adda 17 kənd və qəsəbə var.

Tarixi ədəbiyyatda Mug// muğ etnonimi və Muğan oykoniminin hələ miladdan qabaq VI yüzillükdə yaşamış Herodotun qeyd etdiyi muk//muğlar soyunun adı ilə bağlayır. Tədqiqatların bəziləri Muğan toponimini şəxs adı – Hun sərkərdəsi “Muqan” xanın adı ilə əlaqələndirirlər.

Zəngilanının maraq və mübahisə yaradan toponimlərindən biri də Malatkeşin kəndinin izahıdır. “Mala” sözü sovet ədəbiyyatında “süd kimi saf, təmiz” mənasında işlənir. “Mala” sözü həm də “az” mənasında işlənir. “Mala” sözünü “bala” sözü ilə də izah edirlər. “Malatkeşin” toponiminin izahını isə “mala” ilə deyil, “malat” sözü ilə daha çox bağlayırlar.

Malatkeşin sözü “Toponimlər ensiklopediyasında” (2007) belə izah olunur: malat – “malدارlar”, “keşin” türk dillərində “düşərgə”, “dayanacaq” deməkdir.

Türkiyə ərazisində də “Malatya” şəhəri var¹.

Qeyd edək ki, Zəngilan kəndlərinin adlarının nəinki Azərbaycanın rayonlarında (Məlikli İsmayılıda, Vənət Ordubadda), Türkiyədə də (Ördəqli, Rəzdərə və s.) paralel variantları var.

Vənəndli kəndi Zəngilan ərazində mövcud olan toponimlərdən biridir. Tarixi qaynaqlara görə vənətlilər 1820-1830-cu illərdə Ordubadın Vənənd kəndindən köçüb gələn qardaşların nəslindən törəmədirlər. Vənət-li, burada “li” mənsubsiyyət şəkilçisi Vənənddən olduğunu göstərir. İlk köçüb gələnlər Zəngəzurdə-Qubadlının Dondarlı kəndi ərazisində məskunlaşmışlar (Dağ-

---

¹ Toponimlər ensiklopediyası . Bakı, 2007, s.79

başı),vənətlilərin bir hissəsi (Kərbalayi Mehdiqulu nəslə) həmin kənddə qalıbdır, əsas əhalisi isə indiki Vənətli kəndi ərazisinə köçüblər.

Vənətlilərin dədə-baba yurdu olan Vənənd kəndi Ordubadın qədim kəndlərindən biridir. Vənəndlər qədim türk tayfalarıdır, antik. Bu oykonim qədim türkdilli bulqarlardan Vahandur Vənd adı ilə bağlıdır. Qafqazdan şimalda və Qara dəniz sahillərində yaşamış bulqarlar II əsrdə Cənubi Qafqaz ərazisinə gəlmiş və binasını qoyduqları yaşayış yerlərini də tayfanın başçısının adı ilə Vənənd adlandırmışlar. XII əsrdə Qars əyalətində Vənənd mahalı qeydə alınmışdır. Erkən orta əsrlərdə oradan gəlmiş ailələrin Naxçıvanda (Ordubadda) məskunlaşması nəticəsində Vənənd yaranmışdır. Qudsi Vənəndi bu kənddə doğulmuşdur, Nəs-rəddin Tusinin də bu kənddən olması barədə məlumatlar vardır.

1820-1830-cu illərdə Ordubadın Vənənd kəndindən Zəngilana gələn ailələr yaşadıkları məskəni Vənətli adlandırmışlar.

Havalı yaşayış məntəqəsi XIX əsrdə Cənubi Azərbaycandan köçüb gəlmiş Həvva adlı bir qadının övladları bina etdiyi üçün kənd belə adlandırılmışdır. Havva adının tələffüz formasını isə "hava" kimi səsləndiriblər. Havalı toponimi "havanın nəslindən olan", "havanın uşaqları", "havalıgillər" mənasını daşıyır.

Ördəkli kəndi Zəngilan rayonunun dağlıq hissəsində yerləşir. Bəzi tədqiqatçılar toponimi zootoponimlər qrupuna daxil edərək tədqiq etməyə cəhd etmişlər. Belə hesab olunub ki, guya toponim ərazidə çoxlu ördək olduğu üçün belə adlanmışdır

Fikrimizcə, oykonimin quş adından törədiyini güman etmək məqsədəuyğun deyil.

Qeyd edək ki, toponimin Türkiyə ərazisindəki paraleli Şanlı-urfa bölgəsindədir: Böyükördek. Əslində isə toponim ördəkli adlı qızılbaş tayfasının bu ərazilərdə məskunlaşması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu fikri ayrı-ayrı tədqiqatçılar da təsdiqləyir. Belə ki, S.Mirmahmudova adlı tədqiqatçı qeyd edir ki, ördəkli qızılbaşların türkmən tayfasından bir nəslin adıdır.

E.ə.VIII əsrə aid Urartu dilində bir mənbədə Urtex adlı tayfa qeyd olunmuşdur. Çox güman ki, mənbələrdə urtex kimi qeyd olunan bu tayfa ördək şəklində əvəzlənib.

Oxçu çayının sol sahilində yerləşən Gilətağ kəndinin əhalisi üzümçülüklə və heyvandarlıqla məşğul olub. Böyük Gilətağ kəndinin ilkin adı İydəli Gilətağ olub. Kənd ərazisi Xocahan bəylərinə məxsus olub. Əhali bu ərazini Xocahan bəylərindən alıb, kol-kosdan təmizləyərək onu əkin yerinə çevirmişlər. Sonra da Girətağdan bəzi ailələr köçüb burada həmişəlik məskunlaşmışlar. (r-l səs keçidi baş verib)

Mincivan oykonimi 1795-98-ci illərdə Cənubi Azərbaycanın Mincivan kəndindən gəlmiş ailələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır. XIX əsrdə Zəngəzur qəzasında Mincivan adlı iki kənd olub. "Mincivan" sözünü "min cavan" kimi izah etmək xalq etimologiyasıdır. "Mincivan" toponimi bir çox ehtimallara görə, "ming, min, minq" tayfasının adı ilə bağlıdır. Toponimin tərkibindəki "van" hissəciyi məkan bildiren şəkilçisidir. Mincivan " ming yurdu, ming məskəni" deməkdir.

Seyidlər toponimi 2 komponentdən ibarətdir: "seyid" sözü və "lər" şəkilçisi.

Seyidlər özlərini Məhəmməd Peyğəmbərin mənsub olduğu "Qüreyşi" tayfasından hesab edirdilər. Onların çoxu Cənubi Azərbaycandan türkləşmiş halda gəlirlər. Toponim "seyid övladları, nəsil və törəmələri" mənasındadır. Xaçmaz və Samuxda da Seyidlər adlı kənd var¹.

Ağkənd Zəngilan rayonunda dağətəyi ərazidə yeləşir. Canbar kənd inzibati ərazi vahidinin tabeliyindədir. Kənd rayon mərkəzindən qərbdə, rayonun 35 km. - də, dəniz səviyyəsindən 1200-1300 m. hündürlükdə yerləşir. Kəndin qarşısından Oxçu çayı axır. Mincivan - Qafan dəmir yolunda dayanacaqdır.

Ağkənd kəndi rayonun Qazançı, Dərəli, Şərikan və Qafan rayonunun Pirimli, Sünik kəndləri ilə qonşudur. Kənddə Oruc dərəsi, Biyanlı zəmi və s. yer adları var idi. Kənd XIX əsrdə sarallı tayfasına mənsub aldavudlu, qəzənfərli, ismayıllı nəsiləri tərəfindən onlara məxsus binə yerində salınmışdır. Kəndin yer-

---

¹ Zəngilan toponimləri. Bakı, 2002; 140 s.

ləşdiyi ərazi ağ və boz rəngdə olduğuna görə ona belə ad verilmişdir.

Ağalı kəndi etnotoponimdir. "Ağa" və "lı" komponentlərindən ibarətdir.

1961-ci ildə Zəngilan rayonunda Birinci Ağalı. İkinci Ağalı, Üçüncü Ağalı adlı üç kənd qeydə alınmışdır.

Vətən müharibəsi bitdikdən sonra Zəngilanın cənnət olması üçün "Ağıllı kənd" layihəsinin təməl daşı qoyuldu. Zəngilanda yenidənqurma və bərpa işlərinə imza atıldı. Bu böyük Qayıdışın ilk addımlarıdır.

"Ağıllı kənd" layihəsi yeni yanaşmadır, elmi nailiyyətdir. Qarabağ ərazisinin öyrənilməsidir. Bu layihədə texnologiya, inşaat, kənd təsərrüfatı və sair inkişaf edəcəkdir.

Biz Zəngilanlılar qürur hissi keçiririk ki, "ağıllı kənd" layihəsinə bizim rayonun "Ağalı kəndi"ndən başlanılır. Həm "ağıllı kənd" termini, həm də Ağalı toponimi arasında fonetik baxımdan səslənmə də vardır. Zəngilanın tarixi kifayət qədər qədimdir. Ağalı kəndindəki kahalar ən qədim insan məskənləri hesab edilir. "Ağıllı kənd" layihəsi də ilk insan məskənlərinin olduğu məkandan başlanır.

Zəngilan su hövzələrinin çoxluğu ilə də fərqlənən bir rayondur. Rayonda müalicəvi mineral bulaqlar mövcuddur. Şayılı kəndinə yaxın ərazidə yerləşən Qotursu mineral bulağı tərkibcə Yesuntiki 4 suyuna uyğun gəlir.

4 mənbədən ibarətdir. Müalicəvi əhəmiyyət daşıyır. Allergiya və mədə xəstliklərində istifadə olunub.

Bundan başqa, Seyidlər və Gəyəli kəndində Turşsu, Süsən meşəsinə yaxın ərazidə Daşbulaq (səhəng formasında) vardır.

Oxçu çayı öz mənbəyini Kiçik Qafqazın Zəngəzur silsiləsinin Qapıcıq dağından 3285 m. yüksəklikdən götürür. Çayın uzunluğu 82 km.-dir. Çayın adı "ok" tayfasının adı ilə bağlıdır.

"Həkəri çayı" Şəlvə və Həcazsu çaylarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bazarçayla birləşib Araza tökülür. Çayın keçmiş adı "Alban" (Alvan) olmuşdur. Ətraf ərazilərdə kürddilli Həkəri tayfasının məskunlaşması nəticəsində çay həmin tayfanın adı ilə tanınmağa başlamışdır.

Zəngilanda həyata keçirilən önəmli layihələrindən biri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən icra olunur. Belə ki, Zəngilan məscidinin bərpası ilə bilavasitə Fond məşğul olur. İşğal dövründə ermənilər tərəfindən xalqımıza məxsus olan milli-mənəvi dəyərlərin erməniləşdirilməsinə cəhd göstərilib. Buna nail olmadıqda isə onları dağıdıb, təhqir ediblər. Bu gün isə artıq Müzəffər Ali Baş Komandan və güclü, vətənpərvər Azərbaycan ordusu həmin torpaqların hər bir qarışını düşməndən geri alıb. Biz o torpaqlara qayıtdıq.

Qısa müddət ərzində Prezident İlham Əliyevin Zəngilana səfərləri göstərir ki, bu rayon özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Zəngilanda aparılan bərpa-quruculuq işləri insanları tezliklə doğma torpaqlarına qovuşduracaq.

Gülşən AXUNDOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TOPONİMİK SİSTEMDƏ SEÇİM PROBLEMİ

Məlumdur ki, dilin onomastik sisteminin özünəməxsus formalaşma qanunları və qaydaları mövcuddur. Bununla belə, onomastik sistemin tərkib hissəsi olan toponimiya dil vasitələrindən, onun apelyativ leksikasından, coğrafi nomenlərdən müvafiq olaraq seçimlə istifadə edərək, formalaşır. Toponimiya dilin ad sisteminin semiotikliyinin bariz nümunəsi olaraq, dil vasitələrinə olduqca spesifik surətdə yanaşır. Bu məqalədə biz Azərbaycanın və Dağıstanın toponimiyasında təzahür edən dildən istifadə qanunlarını, məqamlarını müəyyən qədər ətraflı təhlil edəcəyik.

Dağıstanın türk mənşəli toponimikonu oğuz və qıpçaq mənşəli laylardan ibarətdir. Toponimik leksikanın bu layları olduqca rəngarəng və çoxsahəlidir, onlar toponimiyanın bütün növlərini əhatə edərək, yayılma areallarından asılı olaraq, fərqlənirlər.

Dağıstanın türk mənşəli toponimiyasında təzahür edən spesifik cəhətlərin, yəni oğuz və qıpçaq layların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi bir tərəfdən bu regionun coğrafi adlarının yaranma me-

xanizmini öyrənməyə, digər tərəfdən isə yad dil əhatəsində türk mənşəli toponimlərin mühafizə olunmasının səbəblərinin aşkar edilməsinə zəmin yaradır. Bu regionun türk mənşəli toponimiyasının formalaşmasında coğrafi nomenlərin rolu olduqca böyükdür. Qeyd etmək lazımdır ki, regionun spesifik toponimikonu bir qayda olaraq indikator rolu oynayan oquzizm və qırçaqizmlərdən və müxtəlif apelyativlərdən təşkil olunur. Bu apelyativ vahidlər^{1;2} Azərbaycan, qumux və noqay dillərinə mənsubdur. Beləliklə, bu toponimiyada əsas növü bildirən terminləri aşağıdakı sxemdə izləyək:

Azərbaycan dilindəki coğrafi termin	Qunux dilindəki ekvivalenti	Noqay dilindəki ekvivalenti
kənd (oba)	аул (авул), отар	аул (авул), отар, мектеб
dərə (çuxur)	кака (къкъка)	-
çay	озень (оьзен)	цылга
bulaq	озен (оьзек)	-
arx	татавул	эндек
göl	шура	

Oquzizm və qırçaqizmlərin yayılma arealları ciddi surətdə fərqlənir; belə ki, oğuz mənşəli toponimlərə əsasən respublikanın cənubunda və cənub-şərqində, qırçaq mənşəli toponimik vahidlərə isə respublikanın şimalı və şimal-şərqində rast gəlinir. Bu oquzizm və qırçaqizmlərin özümlüyünü, spesifikliyini qoruyub saxlaması ərazinin tarixən müəyyən dərəcədə qapalı olması, bir çox regionların təcrid olunması ilə izah olunur. Həmçinin bu vəziyyət dilin toponimik sisteminin xronoloji hüdudlardan asılı olmayaraq tolerantlığını nümayiş etdirir. Aşağıdakı misallarda biz Dağıstanın türk mənşəli toponimiyasında oğuz-qırçaq paralellərini izləyək. Burada qeyd etmək lazımdır ki, oğuz mənşəli toponim yaradan formantlara azərbaycanlılar yaşayan ərazilərdə

¹ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). Bakı, 2005, s.77.

² Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, s.38.

və adətən ləzgi dili daşıyıcılarla azərbaycanlıların birgə yaşadıkları ərazilərdə; qıpçaq mənşəli toponimlərə əsasən qumux və noqaylar yaşadıkları ərazilərdə və hansısa qafqazdilli xalqların və noqay və qumuxların birgə yaşadıkları ərazilərdə rast gəlinir və bu faktlar da təbiidir, məsələn: Mollakənd kəndi (Dərbənd rayonu) ¹;

Bayramanl kəndi (Xasavyurt rayonu);
Uzunotar kəndi (Xasavyurt rayonu);
Patimatotar xutoru (Babayurt rayonu);
Böyükdərə dağ silsiləsi (Dərbənd rayonu) ²;
Kuxmazaçuxur mərzisi (Ağul rayonu);
İstisuvkaka dərəsi (Buynaksk rayonu);
Qanışçay çayı (Dərbənd rayonu) ³;
Kakaözen çayı (Qayakənd rayonu);
Yarmantalaarxı (Dərbənd rayonu);
Kakaözen çayı (Qayakənd rayonu);
Yılqa qobusu (Gizlər rayonu);
Sulutübə (Noqay rayonu) ⁴.

İndi isə regionun toponimiyasında təzahür edən və Azərbaycan, qumux və noqay dillərində işlənən spesifik toponimdüzəldici apelyativlərin ən yayılanlarını nümayiş etdirək. Müqayisə edin: Azərbaycan mənşəli spesifik apelyativ-oquzizmlər; Aşağa (aşağı). Bu apelyativə Azərbaycan dili işlənən ərazilərdə və azərbaycanlılar və ləzgilər birgə yaşadıkları ərazilərdə rast gəlinir, məsələn:

Aşağa Arxit kəndi (Xiv rayonu) ⁵;
Aşağa Stal kəndi (Süleyman-Stalski rayonu)
Aşağa-Araq kəndi (Süleyman Stalski rayonu) və s.

Kiçik apelyativinə də Dağıstanın Dərbənd rayonunda rast gəlinir, məsələn: Kiçikyataq xutoru (Dərbənd rayonu);

Kiçik İstisu xutoru (Dərbənd rayonu) ¹.

---

¹ az.m.wikipedia.org https://az.m.wikipedia.org/wiki/Dərbənd_rayonu_kəndləri – Wikipedia.

² az.m.wikipedia.org https://az.m.wikipedia.org/wiki/Dərbənd_rayonu_kəndləri – Wikipedia

³ Yənə orada

⁴ az.m.wikipedia.org Noqay rayonu.

⁵ <https://www.wikiwand.com/Xiv...r> Xiv rayonu – Wikiwand.

Bu kvalifikativ obyektı səciyyələndirən vahid kimi Azərbaycan dili işlənən ərazilərdə çox işləkdir.

Nüq (Azərb. nüg) – kvalifikativi və yaxud apelyativi həmçinin Azərbaycanın toponimiyasında da işlənir, məsələn: Nügədi kəndi; Nügədiqazmalar qışlağı və s.²

Tərəkəmə – etnonim (köçəri tayfa adı), məsələn: Ullutərəkəmə kəndi (Dərbənd rayonu).

Bu etnotoponimə həmçinin Azərbaycanın toponimlərinin tərkibində də rast gəlinir, məsələn: Tərəkəmə köç yeri³.

Oğuz mənşəli apelyativlərin siyahısını davam etmək olardı, lakin bizim məqsədimiz ondadır ki, bu apelyativlər hansı leksik qruplardan təşkil olunmuşdur?

Toponimik material göstərir ki, bu apelyativlər əsasən kvalifikativ (səciyyələndirici) sözlərdən, dialektizmlərdən və etnonimlərdən ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsviri element və yaxud kvalifikativ olan *aşağa/aşağı* toponimik epitetinə onun oppozisiyası olan *yuxarı* komponenti işlənir. Bu toponimlərə əsasən ləzgilər yaşayan ərazilərdə rast gəlinir, müqayisə edin:

Yuxarı Arxit kəndi (Xiv rayonu)⁴;

Yuxarı Stal kəndi (Süleyman Stalski rayonu);

Yuxarı Araq kəndi (Süleyman Stalski rayonu);

Bu əkslik, təzad yaradan təsviri elementlər, məsələn, *aşağı-yuxarı*, *qara-ağ*, *böyük-küçük* və s. yalnız türk mənşəli toponimiyasına xas deyil, toponimlərin formalaşdırılmasında əkslik, təzad ən səciyyəvi xüsusiyyət kimi çıxış edərək, slavyan mənşəli toponimiyada da böyük rol oynayır⁵.

İndi isə Dağıstanın türk mənşəli toponimiyasında qırçak mənşəli leksik vahidləri nəzərdən keçirək. Bu münasibətlə görkəmli toponimist-alim A.Superanskayanın bir fikrini yada salmaq məqsədəuyğun olardı: “Dil şəxs adları və coğrafi adların

---

¹Суперанская А.В. Ономастическая универсалии сб. Восточнославянская ономастика. Москва, 1972.

²Бушуева Е. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. Москва, 1971, с.139.

³Үенә орада, s.139.

⁴ <https://www.wikiwand.com>Xiv...r> Xiv rayonu – Wikiwand.

⁵Белецкий А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика) Киев, 1972, с.98.

yanması üçün böyük imkanlar yaradır. Adlar sistemində sərf olunacaq materialdan yalnız kiçik bir hissə istifadə olunur. Müxtəlif ərazilərdə və müxtəlif tarixi dövrlərdə müxtəlif sözyaratma vasitələrindən istifadə edilib. Beləliklə, ad sisteminin semiotikliyini, bu sistemin dil vasitələrinin istifadəsində müəyyən seçim müşahidə olunur¹.

Dağıstanın toponimiyasında təzahür edən spesifik qırçaqizmlərin təhlili bu toposistemin dilin leksik laylarının istifadəsində seçimini təsdiqləyir. Belə ki, qırçaq mənşəli toponimikon üçün toponimlərin aşağıdakı növləri səciyyəvidir:

A.Məkan münasibətləri əsasında yaranmış “floristik epitetlərdən” təşkil olunmuş toponimlər, məsələn: Qaraqaylı qumları – “qaraqay” noqay dövründə “qara şam ağacı” deməkdir, Qaraqaylıqum (qaraqay = lı + qum (noqay, qumux) = qum (Azərb).

Hər iki coğrafi ad qırçaq mənşəli apelyativ tərkibli olaraq Dağıstanın Noqay rayonunda işlənir. İndi isə floristik kvalifikativ tərkibli *Pastantübe* dağı oronimini təhlil edək. Pastan, L.S.Levitskayanın fikrincə, fars dilindən *hansısa türk dilindən* qumux dilinə keçmiş alınma sözdür; ola bilsin rus dili vasitəsilə və onun mənası “yemişdir”, amma türk, Azərbaycan, noqay dillərində bu söz “bostan” – fars dilində “bostan”, “bağ” deməkdir².

Doğrudur, bu söz qumux dilinə fars dilindən keçmiş və mənanın daralması baş vermişdir. Lakin biz L.S.Levitskayanın “hansısa türk dilindən” söz birləşməsinə münasibətimizi bildirmək istərdik. Fikrimizcə, bu qeyri-obyektiv bir mülahizədir. Burada vasitəçi dil kimi yalnız Azərbaycan dili çıxış edə bilərdi, çünki Azərbaycan dilinin Qafqazda oynadığı tarixi rol məlumdur. Azərbaycan dilini sabit və möhkəm vəziyyəti tarixən nəinki Azərbaycanın müasir sərhədlərində, həmçinin vaxtilə Azərbaycanın tərkibində olan Dərbənd xanlığında, və eləcə də bütövlükdə Dağıstanda danılmazdır. Digər tərəfdən, Dağıstanın türk mənşəli toponimiyasının materialı göstərir ki, ərəb-fars alınma-

---

¹Суперанская А.В. Ономастические универсалии сб. Восточнославянская ономастика. Москва, 1972, с.355.

²Левитская Л.С. К истории кумыкской лексики. «Советская тюркология», 1973, № 3, Баку, с.78.

larının əksəriyyəti qafqazdilli toponimiyaya məhz Azərbaycan dili vasitəsilə keçmişdir ki, sonra ümumiyyətlə Qafqaz dillərində vətəndaşlıq qazanmışdır. Aşağıdakı toponimlər bu baxımdan böyük maraq doğurur.

Beşterek xutoru (Qayakənd rayonu);

Ağterek kəndi (Qayakənd rayonu);

Bayterek xutoru (Buynaksk rayonu);

Xutor, qobu, quruterek (Noqay rayonu);

Terekli-Mekteb (Noqay rayonu)¹.

Terek qıpçakizmi qumux və noqay dillərində “qovaq” mənasını ifadə edir².

Qədim türk lüğətində də “terak” sözünün “qovaq” mənası qeydə alınmışdır³.

B.Leksik qıpçakizmlərin ikinci qrupunu istiqamət bildirən epitetlər və yaxud kvalifikativlər vasitəsilə yaranan coğrafi adlar təşkil edir, müqayisə edin:

Artkutan xutoru,

Kumaşart çayı,

Kesekart xutoru.

Qumux və noqay dillərində *art* sözü “arxa tərəfdə”, “dalda” və s. mənalarını ifadə edir. Qıpçakizm tərkibli toponimlərin axıncı qrupunu insan adlarından, onların cəmiyyətdəki yeri ilə, titulu ilə bağlı olan coğrafi adlar təşkil edir, məsələn: Çaqarotar kəndi, Çaqartatavul arxı. Burada “çaqar” qumux dilində “muzdlu kəndli” mənasını ifadə edir⁴.

Beləliklə, Azərbaycanın və Dağıstanın türk mənşəli toponimiyasının təhlili göstərdi ki, leksik oquzizm və qıpçakizmlərin bütün rəngarəngliyinə baxmayaraq, onların ümumi cəhəti odur ki, onlar seçimlə leksikanın yalnız müəyyən laylarını əks edir və onların əksəriyyəti məkan münasibətləri əsasında yaranmışlar.

---

¹ az.m.wikipedia.org Noqay rayonu.

² Левитская Л.С. К истории кумыкской лексики. Советская тюркология.1973,№3,Баку, с.78.

³ Древнетюркский словарь. Ленинград, «Наука», 1969, с.59.

⁴ Бушуева Е. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. Москва, 1971, с.132.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ AĞDAM RAYONU ƏRAZISİNDƏ OLAN BƏZİ TOPONİMLƏR HAQQINDA

Azərbaycan dilinin onomastik sisteminin ən maraqlı, əhəmiyyətli sahələrindən biri toponimlərdir. Toponimlər vasitəsilə xalqımızın qədim tarixi, etnik tərkibi, tarixən məskunlaşdığı ərazilərlə bağlı qiymətli faktlar əldə etmək mümkündür. Yer-yurd adları eyni zamanda etnosların ilkin yaşayış məskəninin müəyyən olunmasında zəngin mənbə rolunu oynayır və qədim zamanlardan müasir dövrə qədər həmin ərazidə məskunlaşmış tayfanın, xalqın, tirənin xalqımızın soykökündəki rolunu aşkar etməyə xidmət göstərir. Bu baxımdan Ağdam rayonunun işğaldan azad olunmuş Qarapirimli, Papravənd, Boyəhmədli, Abdal, Qurdlar toponimlərini araşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik. Bu toponimlərin tarixi-linqvistik təhlili, etimologiyası, struktur-semantik tipləri, yayılma arealları bu günə qədər az da olsa, Afad Qurbanov, Qara Məşədiyev, Qiyasəddin Qeybullayev, Tofiq Əhmədov, Məsud Məmmədov, Ağamusa Axundov, Lalə Quliyeva, Budaq Budaqov, Səyyarə Mollazadə, Fikrət Xalıqov, Vilayət Əliyev və başqa alimlərimiz tərəfindən müxtəlif aspektlərdən (dilçilik, tarixi, coğrafi) təhlil olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz toponimlərin tədqiqata cəlb olunması torpaqlarımızın işğaldan azad olduğu bir vaxtda olduqca aktual problemlərdən biridir. Toponimik vahidlərin tədqiqi xalqımızın tarixi, etnik tərkibi, yayılma arealı haqqında yeni səhifələri açmağa yardımçı olacaq addımlardandır. Bu səbəbə görə də toponimlərin elmi cəhətdən araşdırmaya cəlb olunması daha aktualdır. Bizim əsas məqsədimiz işğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsinin (Ağdam rayonunun) erməniləşdirilmiş toponimlərini müəyyənləşdirib bərpa etmək və tədqiqata cəlb etməkdir. Bunun üçün isə ermənilər tərəfindən təhrif olunmuş toponimik vahidlərin yenidən araşdırılması, toplanması, dilçilik aspektindən təhlil, işğaldan azad olunmuş

tarixi həqiqətlərimizi özündə yaşadan toponimlərin sistem halına salınması qarşıda duran əsas vəzifələrdəndir.

Toponimik vahidlər xalqımızın qədim zamanlardan məskunlaşdığı əraziləri müəyyən etməyə və etnik tərkibini dəqiqləşdirməyə kömək edən əvəzolunmaz mənbələrdən biridir. Toponimlər mənsub olduğu xalqın dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin, coğrafiyasının, etnoqrafiyasının tədqiq edilməsində, ilkin yaşayış məkanının aşkar olunmasında da mühüm rol oynayır. Ağdam rayonunda mədəniyyət abidələri, yaşayış məntəqələri erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmışdır. Bu gün isə işğaldan azad olunmuş Ağdam rayonun kəndləri, maddi-mənəvi sərvətləri yenidən bərpa olunur. Bu toponimlərin bəzilərinin təhlilinə fikir verək:

Qarapirimli (Qarapirim). Ağdam rayonunun Papravənd kənd inzibati ərazi vahidinə daxildir. 1993-cü ilin iyun ayında ermənilər tərəfindən işğal olunan Qarapirimli kəndi 20 noyabr 2020-ci il tarixində işğaldan azad edilmişdir. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğət”ində qeyd olunmuşdur: Qarapirimli – “Ağdam rayonunun Papravənd inzibati ərazi vahidində kənddir. Qarabağ düzündədir, oykonim əfşarların qırıqlı tayfasının qarapirimli tirəsinin adı ilə bağlıdır”¹. Qarapirimli kəndi Goranboy rayonu ərazisində də qeydə alınmışdır. Bu kənd 1930-cu ilə qədər Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasına aid olub.

Qarapirimli toponiminin tərkibindəki -li şəkilçisi dilin leksik sistemində məhsuldar şəkilçidir. Tofiq Əhmədov bu şəkilçi haqqında qeyd edir ki, “-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi ilə formalaşan və oykonim kimi sabitləşən etnonimlərin bir qismi əvvəlcədən mövcud olan müəyyən tayfa, nəsil, tirə adlarına göstərilən şəkilçinin artırılması ilə düzəlir. Həmin şəkilçi isə burada, eyni zamanda konkret qrupa, konkret tayfa, nəsil və ya tirəyə mənsubluğu, aidliyi bildirmək funksiyasını yerinə yetirir”.² Fikrimizcə, Qarapirimli kəndi də eyniadlı tirə ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Qarapirimli ilə qonşuluqda yerləşən Papravənd kəndində pirin adını daşıyan Qarapirim ocağı olmuşdur. Kəndin sakinlərinin

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti - II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.34

² Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları: Bakı, Bakı Univer. nəşr., 1991, s.97-98

dediklərinə əsasən, həmin ocaqda Qara Pirin məzarı yerləşir. Bəzən xalq etimologiyasına da müraciət etmək olur, ancaq biz əsasən fikri toponimin necə yaranmasına verməliyik.

Papravənd. Ağdam rayonunun inzibati ərazi vahidində olan kəndlərdən biri də Papravənddir. Kənd 26 iyun 1993-cü ildə ermənilər tərəfindən işğal olunmuşdur. 27 il sonra, yəni 2020-ci il 20 noyabr tarixində kənd işğaldan azad edilmişdir. “Ağdam rayonunun eyniadlı inzibati ərazi vahidində kənd adıdır. Dağətəyi düzənlikdədir. Oykonim Qarabağ xanlığının siyasi həyatında mühüm rol oynamış kolani tayfasının papravənd tirəsinin adı ilə bağlıdır. XVIII əsrdə Qarabağ xanlığının böyük bir hissəsini kolani mahalı təşkil edirdi”.¹ Bizə görə də, Papravənd oykonimi kolani tayfasına aid olan eyniadlı tirəyə mənsubluğu bildirir. Bu tayfalar qədim zamanlardan Azərbaycan ərazisində məskunlaşmışlar. XVIII əsrdə kolanilər müxtəlif adlı yaşayış məntəqələri yaratmışlar. Papravənd kəndi də bu yaşayış yerlərindən biridir.

Papravənd toponiminin birinci komponenti papra və ikinci komponenti tayfa, nəsil, boy, soy, tirə mənasında işlənən, vənd formatı əsasında formalaşan onomastik vahiddir. Papra nəsl, tayfası, tirəsi anlamında başa düşmək olar. “Papravənd sözü papra (“el, yurd, tayfa, qəbilə) terminindən və vənd sözündən ibarətdir. Vənd - “nəsil, törəmə, uşaq, tirə anlamı ifadə edir”.² Fikrimizcə, toponimik vahid papravənd etnik qrupunun soykökü anlamındadır. Papravənd toponimini “papra tayfası, qolu, ailəsi şəklində mənalandıra bilərik.

Tofiq Əhmədov vənd komponentinə etnoformat kimi yanaşmışdır: “Tayfaların bir çoxu özünü bu sonda gələn sözlə nişan verirlər, bu söz türkcədəki -lı , yaxud -ar (Osmanlı, Qacar), ərəbcədəki ibn (oğlu) sözlərinə müvafiq gəlir. Belə ki, Şahsevənd Lənkəran qəzası sərhədində böyük türk tayfası, Panavənd, yaxud Pənahvənd, Əlvənd”.³ Biz Tofiq Əhmədovun fikrindən fərqli düşünürük, çünki vənd komponenti toponimin tərkibində yaşa-

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti – II cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, s.152

² Tapdıqoğlu N. Ağdam rayonu və onun toponimiyası. Bakı, “Təhsil, NPM”, 2006, s.193

³ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları: Bakı, “Bakı universiteti nəşriyyatı”, 1991, s.166

yış məskəni anlamında işlənmişdir. Doğrudur, etimoloji cəhətdən bu toponimi izah etmək asan deyil, lakin yer adı haqqında ümumi fikir söyləmək olar.

Qara Məşədiyev isə başqa mülahizə irəli sürür: “Papravənd və Şıxavənd kəndlərində birinci tərəflər atribut kimi çıxış edir və nəslin, tayfanın adını, ikinci tərəf isə kənd, yaşayış yeri mənasını ifadə edir. Bu tərkibindəki vənd sözünü yer adları ilə yanaşı işlənən abad sözü ilə müqayisə etmək olar”.¹ Bircə, Qara Məşədiyevin söylədiyi fikir düzgündür. Çünki toponimin tərkibindəki papra-tayfanın adını, vənd komponenti isə yaşadığı ərazi mənasında işlənir. Beləliklə, biz də həmin fikrə qoşuluruq və toponimik vahidi “papra tayfasına aid yer” şəklində izah etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Boyəhmədli. Ağdam rayonunun inzibati ərazi vahidinə daxil olan kəndlərdən biri də Boyəhmədlidir. Boyəhmədli kəndini 26 iyun 1993-cü ildə ermənilər işğal etmişdir, 20 noyabr 2020-ci ildə isə rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən işğaldan azad olunmuşdur.

“Azərbaycan toponimlərinin izahlı lüğət”ində qeyd olunmuşdur ki, “Ağdam rayonunun eyniadlı inzibati ərazi vahidində kənd adıdır. Əvvəllər Qavartı Boyəhmədli adlanırdı. 1795-1797-ci illərdə baş vermiş siyasi hadisələrlə əlaqədar Qazax mahalından Qarabağa köçüb gəlmiş tayfalardan biri də boyəhmədli idi. Kənd həmin tayfanın adını daşıyır. Etnotoponimdir”.² Bu fikirdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, toponim eyniadlı tayfa adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Qədim zamanlarda Kiliyək Boyəhmədli, Kobarta Boyəhmədli kənd adlarına Cavanşir qəzasında rast gəlinmişdir. Bu ərazidə 2 Boyəhmədli kəndi qeyd olunmuşdur. Biri Qavartı Boyəhmədli, digəri isə Gil Boyəhmədli idi. Boyəhmədli ilə əlaqədar olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunda kənd qeydə alınmışdır. Gil (Köl) Boyəhmədli kəndinə Bərdə rayonunda (Kətəlparaq) rast gəlinir. Həminin Kalboyəhməd şəklində də işlənir. Boyəhmədli toponimi

¹ Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili, Bakı: “Nurlan”, 2007, s.131

² Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti – II cild. Bakı, “Şərq-qərb”, 2007, s.105

nəinki respublikamızda, eləcə də Gürcüstan ərazisində də yayılmışdır. Bu isə Azərbaycan xalqının qədim zamanlardan gürcü xalqı ilə siyasi, mədəni, iqtisadi əlaqələri ilə bağlı olmuşdur.

Nazim Tapdıqoğlu onomastik vahidi belə izah edir: “Boyəhməd toponimini boy (türk dilində “tayfa, tirə, hissə, düşərgə, tayfanın bir hissəsi, dayanacaq, çay, kənar və s. mənaları var) etnotoponimi və Əhməd (şəxs adı) sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləyir. Bu mənada oykonim “Əhmədli boyu tayfası” anlamına uyğun gəlir. Boy komponentini bəy titulu ilə də əlaqələndirənlər var”.¹ Qeyd edə bilərik ki, toponimin birinci komponenti olan boy sözü “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nda da tayfa, nəsil, tirə mənasındadır. İkinci komponenti isə şəxs adı ilə birləşərək Əhməd boyu tayfası mənasına uyğun gəlir. Ona görə də boy komponentini bəy titulu ilə əlaqələndirmək doğru hesab oluna bilər. Çünki bəy sözü qədim zamanlarda tayfa, nəsil anlamında işlədilmişdir. Bu toponimi əhmədli tayfasına aid olan ərazi kimi qeyd etmək olar. Ancaq Boyəhmədli toponimində Əhməd antroponimini daima etnonim mənşəli hesab etmək doğru deyil. “Belə ki, Əhmədabad, Əhmədbəyli, Əhməd oba, Əhmədallılar, Əhmədağalı, Boy Əhməd, Gül Əhməd və s. kimi oykonimlərdə iştirak edən Əhməd onimi şəxs adı; abad, oba, bəy, gül, ağa sözləri coğrafi termin və ya titullar, ləqəb məzmunludur. Ancaq Əhmədli, Boyəhmədli, Seyidəhmədli və s. oykonimlər tayfa adı əsasında formalanmış yer-yurd adlarıdır”.² Biz bu fikirlə razıyıq. Həqiqətən Əhmədabad oykonimində onomastik vahid şəxs adını, abad sözü isə yer, məkan məzmununu ifadə edir. Ancaq Boyəhmədli toponimik vahidi isə tayfa adından yaranmışdır. Bildiyimiz kimi -li şəkilçisi müəyyən etnik qrup, nəsil, qəbilə başçılarının adlarına qoşulur və aidlik, mənsubluq bildirir. “Bu şəkilçi tayfa, nəsil, tirə başçılarının adlarına qoşularaq, həmin əcdada mənsub konkret tayfa, nəsil, tirə, qohum-əqrəbə mənası ifadə edən düzəltmə etnonimlər əmələ gətirir”.³

¹ Tapdıqoğlu N. Ağdam rayonu və onun toponimiyası. Bakı, “Təhsil, NPM”, 2006, s.72

² Əsgərov N. Adın tarixi, tarixin adları. Paleotoponimlər. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, s.218

³ Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri. Bakı, “Nurlan”, 2017, 104 s.

Qurdlar. Qurdlar Ağdam rayonunun kəndlərindən biridir. Kənd 7 iyul 1993-cü il tarixində erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunmuşdur. 20 noyabr 2020-ci il tarixində işğaldan azad edilmişdir. Bu kənd eyniadlı tayfanın adından əmələ gəlmişdir. “Ağdam rayonunun Qasımlı inzibati ərazi vahidində kənd adıdır. Dağətəyi düzənlikdədir. Mənbələrdə bu kəndin ilkin adı Dördlər Qurdu, həm də Qurd Dördlər (Dördlər kəndi yaxınlıqda Qurdlar kəndi) adlandırılmışdır. Toponimin Azərbaycan ərazisində yayılma arealı olduqca genişdir. Qurdlar kəndinə Bakı, Kürdəmir, Ordubad, Ağsu, Şəki rayonlarının ərazisində də rast gəlinir. Kənd kəngərlərin qurdlar tirəsinin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır”.¹ Türkdilli xalqlar müxtəlif heyvanlara sitayiş etmişdir. Ona görə də qurd totemi ilə bağlı olaraq zooetno-toponimlərə rast gəlinir. Qurd oğuzların soykökü hesab olunur, ona görə də həm onlar qurdu totem, həm də əcdad qəbul edirlər.

Elmira Əhmədova Qurdlar onomastik vahidini belə izah edir: “XIX əsrin ortalarında İ.Şopen kəngərli tayfasının tirələrini sadalayarkən qurdlar/qurtlar adını da çəkmişdir. Tirə isə öz adını, görünür, sitayiş etdiyi qurd/qurt totemindən almışdır... Qurdlar etnoniminə Türkmənstanda, qurd/qurt komponentli toponimlərə Şamaxıda (Qurd məhəllə), Gürcüstanda (Qurdlar kəndi), Qars əyalətində (Qurt tala), İranda (Qurtlu) təsadüf edilməsi də onun etnonim olmasını təsdiq edir”.² Bu fikirdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, toponim eyniadlı tayfanın adından əmələ gəlmişdir. Etnonimik vahidə həm respublikamızda, həm də müxtəlif ərazilərdə rast gəlinməsi qurdlar tayfasının geniş arealda yayıldığını sübut edir. Deyilənləri nəzərə alaraq, qurd toponimini eyni nəslin, tayfanın, tirənin adını bildirən onovahid kimi izah etmək olar.

Abdal. Ağdam rayonunun kəndlərindən biri də Abdaldır. Toponimik vahidə Abdalan /abdallar/ abdallı / Abdalanlı / abdalanlılar şəklində müxtəlif ərazilərdə rast gəlinir. Toponim Gülablı kənd inzibati ərazi vahidinə daxildir. Dağ yamacında yerləşir. Abdal kəndi ermənilər tərəfindən 1992-ci ilin sentyabr ayının 4-

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti – II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 304 s, s.74

² Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri. Bakı, “Nurlan”, 2017, s.82

də işğal olunmuş, 20 noyabr 2020-ci il tarixindən işğaldan azad edilmişdir. Bu kənd eyniadlı tayfanın adından yaranmışdır.

“1.Ağdam rayonunun Gülablı inzibati ərazi vahidində kənd adıdır. Dağ yamacındadır. 2.Tovuz r-nunun Yanıxlı i.ə.v-də kənd. Çınqıldağ silsiləsinin ətəyindədir. Oykönim abdal tayfasının adı ilə bağlıdır. Qafqaz Albaniyasında belə eradan əvvəl yaşaması ehtimal olunan abdalıların (heftal/heptal/efal) adına qazax, qaraqalpaq, türkmən və türk toponimiyasında da rast gəlmək mümkündür”¹. Abdal tayfasının adı ilə əlaqədar olaraq etnotoponimlərə də rast gəlinir. Qubadlı rayonu ərazisində Abdalanlı kəndi, Xanlarda Çoban Abdallı, Laçında Abdallar, Qəbələdə Nic Abdallı, Oğuz rayonu ərazisində Abdallı kəndi qeydə alınmışdır. “Azərbaycan ərazisində çöl toponimik materialları toplanarkən qeydə alınmış Abdal dərəsi (Tovuz rayonu), Abdal kəndi, Abdallar qışlağı (Xocavənd rayonu Bəhrəmli kəndi, Abdal dağı, Abdal təpəsi (Laçın rayonu) oronimləri də qədim türkdilli tayfa adını əks etdirir”.²

Könül Səmədova qeyd edir ki, “Ordubad rayonundakı Abdal dağı adı, Dağlıq Qarabağın Vərəndə mahalındakı Abdal kəndi, XIX əsrdə Şimali Qafqazın Ter əyalətində Abdal dağı toponimlərdəki abdal sözü qədim türk tayfasının adını əks etdirir. Göründüyü kimi, abdal əsaslı etnotoponimlərin yayılma arealı olduqca genişdir”.³ Deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, toponim eyniadlı etnonimik vahidlə bağlı olaraq yaranmışdır. Respublikamız ərazisində geniş yayılma arealının olması bir daha türkdilli tayfa olmasını təsdiq edir, çünki hər hansı nəsil, tayfa, tirə bir ərazidən digər əraziyə gedərkən öz adlarını aparırlar.

“Akad. V.V.Bartold abade/abdal tayfasını hun tayfası sayır. Qazaxlarda, qaraqalpaqlarda, türkmənlərdə və Türkiyədə də abdal adlı tayfa qeydə alınmışdır. Mənbələrdə Heftal, heptal, eftar kimi qeyd edilən etnonim abdal adının müxtəlif fonetik formalarıdır. Alban tarixçisi Məvses Kalankatlı Albaniyada yaşayan abdal tayfasının adını çəkir. Onun yazdığına görə heptallar (abdal-

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti – I cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2007, s.9

² Məmmədov N. Toponimika, Bakı, “Bakı universiteti nəşriyyatı”, 2007, s.295

³ Səmədova K. Qərbi Azərbaycanın etnotoponimlərinin arealları. Bakı, “Nurlan” , 2008, s.55

lar) Makedoniyalı İsgəndər dövründə (e.ə 4 əsr) buraya köçürmüşlər. Hər halda abdal tayfasının Qafqaz Albaniyasında eradan əvvəl yaşaması ehtimal olunur”.¹

Bəşir Əhmədov abdal sözünü belə izah edir: “Müqəddəs mənasında işlənən abdal sözü, zənnimizcə, bədəl sözü ilə bağlıdır və peyğəmbərin yaxın qohumlarının davamçılarına aiddir”.² Bizcə, abdalı bədəl ilə əlaqələndirmək doğru fikir deyildir. Çünki bu söz bir şeyin yerini tuta bilən anlamında izah olunur. Qara Məşədiyev abdalı “bilikli, kamil; yetim, yiyəsiz, sahibsiz” şəklində izah edir”.³ Biz bu fikirlə razıyıq, həqiqətən dialektlərdə bu söz verilən mənalarda işlədilir. Toponimi Səfəvilərin böyük ideoloqu, sufi şeyxinin adı ilə əlaqələndirmək də doğru fikir deyildir:

“Miskin Abdal etməz təkiri,
İzin yoxsa, açammaz sirri.
Hər əmələ mizan-tədbir
Olacaqdır, bilir zəvvar”.⁴

Hesab edirik ki, Abdal şəxs adı ilə tayfa, xalq, nəsil, dağ, çay, yaşayış məntəqəsini əlaqələndirmək doğru fikir deyildir, çünki onların hər birinin yaranmasının fərqli səbəbləri, tarixçələri olmuşdur.

Onomastikanın ən az dəyişikliyə uğrayan vahidlərindən biri də toponimlərdir. Bu onomastik vahidlər xalqımızın qədim tarixi, etnik mənşəyi, adət-ənənəsi, mədəniyyəti, müxtəlif zaman kəsiyində qaynayıb-qarışması, məskunlaşdıqları və yayıldıqları ərazilər haqqında maraqlı faktlar verir. Ona görə də respublikamızın müxtəlif ərazilərində mövcud olan toponimlərin, xüsusilə, işğaldan azad olunmuş Qarabağ bölgəsinin (Ağdam rayonunun) toponimik vahidlərinin tədqiqata cəlb olunması dövrün aktual problemlərindəndir. Belə ki, haqqında bəhs olunan Ağdam rayo-

¹ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, AENB., 2000, s.8

² Əhmədov B. Qısa etimoloji lüğət. Bakı, “Təfəkkür”, 2001, s.5

³ Məşədiyev Q. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti (dialekt materillər əsasında), Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, 106 s, s.18

⁴ “Miskin Abdal (şeyrləri və dastanları)- Səfəvilərin böyük ideoloqu, sufi şeyxi”, Bakı, 2018, s.47

nunun (Qarapirimli, Papravənd, Boyəhmədli, Qurdlar, Abdal) toponimləri ilə əlaqədar olaraq elmi ədəbiyyatlarda müəyyən qə-
dər araşdırmalar var. Lakin bu yer-yurd adlarının yenidən araş-
dırmaya cəlb olunmasına, toplanılmasına, linqvistik cəhətdən
tədqiq olunmasına, sistemləşdirilməsinə, hətta bu ərazilərin ye-
nidən toponimik (makro və mikrotoponimik) lüğətlərinin tərtib
olunmasına ehtiyac vardır.

Nərgiz HACIYEVA

filologiya elmləri doktoru, dosent

TAVTOLOJİ XÜSUSİ İSİMLƏR

Azərbaycanda bir sıra yer adları məhz təkrarlar vasitəsilə ya-
radılmışdır ki, bu da həmin toponimlərin daha qədim olduğunu
sübut edir. İnsanlar yer adlarını təkrar işlətməklə onların yaddaş-
larda daha asan qalmasına, təkrar işlənən sözlərin nəsil-dən-nəslə
ötürülməsinə şərait yaradır, beləliklə də, dildə onların qorunub
saxlanmasına müvəffəq olurdular. Türk tayfalarının dilinə məx-
sus emosionallıq və intensivlik özünü təkrar işlənən toponimlər-
də də göstərir. Dil faktlarına əsaslanıb belə bir mülahizə yürüt-
mək olar ki, Qarqar, Xarxar, Xalxal, Hərher/Herher/Xerxer, Kər-
gər, Kəngər, həmçinin Salsal, Tərtər sözləri ən qədim türk tayfa-
larının adlarıdır¹. Mənbələrdə qədim türk tayfalarından olan Ci-
gil sözü Cik-cik formasında işlənmişdir. Qam-qam piri sözündə
qum (kum), qam (kam), qom (kom) sözləri qədim dilimizə çay,
axın, su mənalı ilə yanaşı, şaman, yol göstərən adam, başçı,
böyük mənalarda da işlənir². Z.Xasıyev Salsal bulağının oldu-
ğunu qeyd edir³. Keçkeçi Tiflis quberniyasının Borçalı qəza-
sında, indiki Şəmsəddin rayonu ərazisində qışlaq. 1930-cu ildə
ləğv edilmişdir⁴. Gəncə quberniyasında Çinçin, Carcaris, Şırşır,
Keçkeçi adlı yer adları olmuşdur.

¹ Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997, s.186

² Eyvazova R. Əfqanıstan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995, s.80.

³ Xasıyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2010, s. 173

⁴ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm", 2002, s.382

Tarixən millətlər arasında müxtəlif siyasi-iqtisadi əlaqələrin, mədəniyyətin inkişafı, dilin daxili təkamülü, yeni söz yaradılması nəticəsində bu təkrarlar get-gedə öz yerini qoşa sözlərə vermiş, eyni yer adları müxtəlif dillərin təsiri ilə sinonim qoşa sözlər şəkildə işlənib yayılmış və mürəkkəb hibrid sözlərə keçmişdir. Belə pleonazm təşkil edən hibrid xüsusi şəxs adları dilimizdə nisbətən az olsa da, yer adlarında kifayət qədər özünü çox göstərir. Bir sıra türk dillərində də işlənən belə şəxs adlarından *Şiraslan, Gülçiçək, Şəmsinur, Günnur, Mahinur, Balşəkər* və s. kimi adları göstərmək olar.

Azərbaycan dilində tautoloji xüsusi isimlər barədə ilk dəfə məlumat verən M.Adilov və A.Paşayevdir. “Azərbaycan onomastikası” adlı izahlı lüğətdə tautoloji hibrid toponimlərə aid belə misal verilir: “Ardon – Osetiyada çay adı (həm -ar, həm də –don morfemi “su” deməkdir)”¹.

Belə tautoloji xüsusi isimlər hibrid sözlər kimi dilimizdə işlənməkdədir. V.P.Semyonov Tyan-Şanskiy toponimlərin öyrənilməsinin əhəmiyyətini, “tarixəqədərki tarixini” öyrənmək üçün bir neçə müddəanı irəli sürür ki, bunlardan biri də coğrafi adların hibridləşməsinə müəyyən etməkdən ibarətdir².

Hibrid tautoloji toponimlərdən bəhs edərkən tədqiqatçılar müxtəlif mülahizələr yürüdürlər. Onların bəziləri hibrid yer adlarının müxtəlif mənaya malik, həm Azərbaycan, həm də alınma sözlərdən təşkil olduğunu və Azərbaycan sözlərinə alınma şəkilçilərin artırılması ilə düzəldiyini qeyd edirlər³. Hibrid toponimlərə tərif verən V.Əliyevyazar: “Müxtəlif dillərə məxsus sözlərin, toponimdüzəldici elementlərin birləşməsindən yaranan coğrafi adlar “hibrid” toponimlər adlanır⁴. O, ölüb getmiş dillərin əlamətlərinin xüsusilə hibrid toponimiyada qorunduğunu və bu

---

¹ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (İzahlı terminoloji lüğət). Bakı, “Nurlan”, 2005, s.424

² СеменовТян-Шанский В.П. О транскрипции и синонимии географических названий. Известия Всесоюзного географического общества. 1940 №6, с.815.

³ Əliyev F.Ə. Ermənistan SSR Ararat (Ağrı dağı) vadisi rayonlarında Azərbaycan toponimləri. – Azərbaycan onomastikası problemləri II, Bakı, “APF”, 1988, s.218-220.

⁴ Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı, 1999, s.220-223 .

cəhətdən onların araşdırılmasının xalqın və dil tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini yazır.

Lakin hibrid sözlər barədə başqa mülahizələr də özünü göstərir. “Azərbaycan onomastikası” lüğətində xüsusi hibrid ada belə tərif verilir: “İki və daha artıq dilin eyni mənalı leksik və ya morfoloji ünsürlərinin birləşməsindən düzələn xüsusi ad: Çayrud (çay – azərbaycanca, rud – farsca çay deməkdir), Ovçu Səyyad (Səyyad ərəbcə ovçu deməkdir), Qəssab Sallax (Sallax – ərəbcə qəssab deməkdir), Şiraslan (Şir – farsca aslan deməkdir). Folklorada Turi-Sina dağı (Tur – ərəbcə dağ deməkdir), Abi-Zəməm suyu (ab – farsca su deməkdir), Abi-Kövsər suyu, Abi-Həyat suyu, Cəbəl dağı (Cəbəl – ərəbcə dağ deməkdir) və s.¹

Belə tavnoloji hibrid yer adları dilimizin lüğət tərkibini alınma sözlər hesabına genişləndirir, bu sözlər həm dilimizin öz sözləri, həm də xarici sözlər hesabına birləşərək mürəkkəb sözləri yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində müxtəlif dillərə malik, lakin eyni mənalı hibrid tavnoloji xüsusi adların ayrıca tədqiqinə rast gəlmədik. Bizim tədqiqatımızda müxtəlif dillərə məxsus sinonim hibrid tavnoloji toponimlər təhlil olunur. Belə tavnoloji toponimlər ilkin dövrlərə aid olub həmin yerin tarixinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbə rolu oynayır. Azərbaycan ərazisində belə toponimlər çoxdur və həmin yer adları daha qədimliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tavnologiya yaradan belə yer adları özünü daha çox çay, dağ və kənd adlarında qoruyub saxlamışdır.

Azərbaycan toponimistlərindən T.Əhmədov mürəkkəb hidronimlərin ən maraqlı yaranma üsuluna malik qruplarından (mikrosistemlərdən) birinin hidrohidronimlər, daha doğrusu, coğrafi nomenlihidro obyekt adlarının birinci komponentlərinin əvvəlcədən mövcud olan başqa növ su mənbəyi adları ilə ifadə olunmuş qrupu olduğunu qeyd edir. Belə adlar ilkin yarandıqları hidrosistem baxımından həm sadə, həm də mürəkkəb ola bilərlər. Mürəkkəb hidrohidronimlər əsasən, çay və arx adlarını əhatə edərək, adətən onların mənbəyini göstərməyə xidmət edir. *Göy-*

---

¹ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (İzahlı terminoloji lüğət). Bakı, “Nurlan”, 2005, s.424

gölçay“ Daşkəsən və Gədəbəy rayonlarında çay”, *Ağbulaqçay* “Quba və Oğuz rayonlarında çay”, *Qarabulaqçay* “Abşeron, Gədəbəy və Oğuz rayonlarında çay”, *Çayrud* “Lerik rayonunda çay”, *Qobusu* “Şəkidi çay”, *Qobuçay*“Qəbələ, Şəki və Qax rayonlarında çay”, *Nohurarx*“ Yevlax, Ağdaş və Bərdə rayonlarında arxlar”, *Sirabarx* “Babək rayonunda arx”, *Çayarx* “Göyçay rayonunda arx” və s. olduğunu qeyd edir¹. Lakin müəllif belə hidronimlərin nə üçün belə işləndiyini izah etmir. Göründüyü kimi, bu adların mənasında iki dəfə su, çay, arx, göl, bulaq mənalı sözlər işlədilmişdir ki, bu da tautologiya yaradır. Belə tautoloji birləşmələr dilin normalarına zidd hesab olunmur, dildə işləklilik hüququna malik sözlər kimi özünü göstərir və hamı tərifdən başa düşülür.

İstənilən iri çayın hidronimlər sisteminin öyrənilməsi, bu adların mənasının açıqlanması, etimologiyası, etnik bağlılığının öyrənilməsi regionun əhalisi və ətraf ərazilərdə etnosların tarixinin dəyişməsi barədə dəqiq material verir. Xüsusilə, hidronimlər arxaik və alınma elementləri, substratla əlaqədar elementləri yaxşı saxlayır.

Azərbaycan ərazisində tautologiya təşkil edən bir sıra hibrid çay adları var. Məsələn:

Marçala – İmişli rayonu ərazisində göl. Hidronim mar (dayaz göl, bataqlıq göl, şoran) və çala (çökək, çuxur, gölməçə) komponentlərindən düzəlib, “kiçik göl, bataqlıq” deməkdir; **Selovçay** – Babək rayonu ərazisində çay; **Sudaşaru** – Lənkəran ərazisində çay. Sudaşar çay deməkdir. Ru – çay deməkdir; **Daçılqan-Çaylaq** – Cəbrayıl rayonu ərazisində çay. Daçılqan /daşılqan (daşan, su basan) və çaylaq (çaybasan yer) komponentlərindən düzəlib daşan, ətrafı basan çay mənasındadır; **Dəstəfur** – Daşkəsən rayonunda çay. Hidronim dəstə (su arxı, çay) və fur (şələlə, gur su, fışqırtı ilə çıxan çay) mənasındadır; **Gölarx**– Şəmkir rayonunda çay. Mənbəyini göldən götürdüyü üçün Göl-arx adlanır; **Selçay**– Xaçmaz rayonu ərazisində çayvə s.

---

¹ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1991, s.225-226

Qeyd etmək lazımdır ki, belə xüsusi adlar tavnologiya yaratsa da, dilimizin lüğət tərkibini yeni sözlər hesabına zənginləşdirir.

Müxtəlif xalqların dilində su, çay mənası bildirən hibrid sözlərin eyni mənaya malik olması onlar arasında vahid dil bağlılığının olduğunu bir daha sübut edir. Bir çox hibrid çay adlarının müxtəlif dillərdə eyni fonetik variantlığa və mənə çalarına malik olması bu xalqların tarixən eyni dil kökündən yarandığını və bir-biri ilə qarşılıqlı dil əlaqələrinin uyğunluğunu bir daha sübut edir. Fonosimvolizm və fonosemantika məsələlərini, səslə mənə arasında əlaqəni bu mənada çay, su, göl, yer adlarında da görmək olar.

Çayrud sözündəki “rud” farsca çay deməkdirsə, köhnə rus rayonunda Lovati çayının sol axını Redyi çayı və Redyi gölü adlanır. R.A.Aqeyeva qeyd edir ki, Rdeya Rudeyadan (Rudya) yaranıb ki, onun kökü bir çox rus sözlərində qalan “rud”-dur. Polşa şivələrində paralel formalar reda və ruda formasında qalmışdır ki, “bataqlıq, az torflu yer” mənası verir ¹.

Xocavənd rayonunda Amaras çayı mövcuddur. Həmin hidrotoponimin mənası “böyük çay qolu”, amar – “çay”, as – “böyük çay qolu” deməkdir. Amur çayının adı da bu anlama gəlir. Hamarkənd çay yaxınlığında salınmış kənd mənasındadır. Qamar sözünün mənası ilə bağlı başqa fikirlər də mövcuddur. “Qamar” sözünün müxtəlif variantları Füzuli, İmişli, Biləsuvar, Salyan, Qazax rayonlarında müxtəlif mənalarda işlənir². Bizim fikrimizcə, Qəbələdə çay kənarında yerləşən Qəmərvan kəndi “çay kənarında yerləşən kənd” deməkdir. Azərbaycan xalqı və dilinin formalaşmasından əvvəlki dövrün etnotoponimlərindən Hunud, Suvarlı... Kamaran toponimlərinin mənşəyi Hun, Suvar.... Qəmər/Kimmer tayfalarının adı ilə bağlıdır (12, s.14).

Hindarx (Ağcabədi rayonu) mikrohidronimi həm də eyniadlı yaşayış yerinin adını bildirir. Mikrohidronimin birinci sözü olan hind sözü ilk baxışda etnonim təsiri bağışlasa da, F.Xalıqov bu sözün kökünün sanskrit dillərinə məxsus ind sözündən ibarət olduğunu və “böyük çay, əsas çay” mənası verdiyini qeyd edir.

---

¹ Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. М., «Наука», 1985, с.98

² “Azadlıq”, 2013, 21 sentyabr, səh.14.

Hind çayının adı sanskrit sözü sindxu – “çay” sözü olub, qısa şə-kildə Avropaya yunan və romalılarından keçmişdir.

Bir sıra göl adlarında da eyni mənəzərəni görmək olur. Buryat xorin əlyazmalarında indi Qaz gölü adlanan limnonimi buryatca “Qaluutanuur” (Qaz gölü), həm Xuulnuur (türk dilində “göl, şə-lələ”, nuur – göl mənasında), həm də Kөлünqnayur kimi qeyd olunmuşdur¹. Kөлünqnayur türkcə kölün sözünə uyğun gəlir və “qamışla əhatə olunan kiçik göl” mənası verir. Qeyd etmək lazımdır ki, Qəbələ rayonunda Nohurgöl adlı göl var ki, bu da hibrid hidronimlərə aid göllərdən hesab oluna bilər. “1. Dəvəçi rayonu ərazisində Nohurlar kəndinə yaxın, 1300 km yüksəklikdə yerləşən şirin sulu və axarsız göl Nohurgöl adlanır; 2. Quba rayonu ərazisində göl.”²

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözlər kimi işlənən hibrid yer adları ilə yanaşı, bir sıra çay adları var ki, onlarda su, çay, göl mənası var, lakin onlara eyni məna daşıyan ikinci nomina-siya elementləri qoşulduqda belə hidronimlər tautologiya deyil, pleonazm əmələ gətirir. Belə çay, göl, su mənası daşıyan xüsusi adları yalnız tarixi-etimoloji cəhətdən, dilçilik nöqtəyi-nəzərindən izah etməklə onları pleonastik yer adları hesab etmək olar. Belə çay, göl adları tək işləndikdə belə onların hansı məzmun daşdığı aydın olur.

V.D.Bondaletov yazır ki, RSFSR ərazisində toponimlərin əhəmiyyətli miqdarı, xüsusilə qədim toponimlərin izahı linqvis-tik atribusiyaya uğramır; xüsusilə Volqa və Oka çayları arasında hidronimlərin dil mənsubluğu barədə ümumqəbul olunmuş fikir yoxdur. Məsələ bundadır ki, mənşəyi məlum olmayan toponim-lər çox vaxt bizə nə vaxtsa mövcud olan, lakin çoxdan itən dillər barədə signal verə bilər³.

“Oka” sözü özlüyündə “çay, su” mənası verir. Oka çayı de-dikdə, tarixi-etimoloji tədqiqatlar nəticəsində burada iki dəfə su mənasının təkrar işləndiyini görürük. V.İ.Rassadin Oka çayı

¹ Бадмаева Л.В. Топонимические названия в лето писи Вандана Юмсунова.-Исследования по ономастике Бурятии. Улан-Уде, 1987, с.66-67

² Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.133-142

³Бондалетов В.Д.. Русская ономастика. М., Просвещение, 1983, с.192

ətrafında buryatlara qədər türkdilli xalqların yaşadığını və onların üryanxaylar və ya uyğurdillilər, tuvalılar, türklər adlandırdığını qeyd edir¹. Yerli əhali və soyotlar Oka çayını Axa-qol, tofalar Ahra-hem, monqol darxatları Aboo-qol adlandırır. Tuvalılar onu Ok-xem (ox-çay) adlandırır. Buryatlar Axa-qol çay adını axa (böyük) ona görə adlandırır ki, bu çay Şərqi Sayandan Ankaraya qədər axan ən böyük çaydır. Sibirdə: O, Ok, Oka, Uk, İk paralelləri, Uralda -Ok, Uk, İk, Volqanın qolu-Oka, Orta Asiyanın qədim toponimləri Oks, Oksus, Okuz adları bunlara misaldır V.İ.Rassadinə görə Axa-qol çayı “böyük, əsas çay” kimi şərh oluna bilər. V.A.Nikonov yazır: “Canlı nitqdə yaddan çıxan bir çox misallardan biri kimi toponimiya sözün əvvəlki mənasını saxlayır”². O, Çexiyanın şimalında Okna adlı bir neçə kəndin, Rumıniyada, Karpat dağlarının cənub hissəsində Okna, Okna Terqu, Oknısı, Okna Mureş və s. adlı 14 yaşayış məskəninin olduğunu qeyd edir və göstərir ki, bir sıra şərq slavyan dillərində okno – bulaq, torpağın altından çıxan su mənbəyi” adlanır. Okro tayfalarının Şimali, Cənub və Şərqi Okro ərazilərinə ayrılması və indi burada Koreya Xalq Demokratik Respublikasının yerləşdiyi göstərilir³. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə Zaqatala rayonu ərazisində Əyriçayın qollarından birinin Oxaxdərə olduğu göstərilir. Ahoh, Axox variantları da qeydə alınmışdır. Oxax çayının dərəsi, Axox çayı axan dərə adlanır. Tədqiqatçılar bu coğrafi adı Dağıstana, Çeçenistanda və Zaqafqaziyada yaşayan və özlərini aşvado adlandıran axvaxların adı ilə bağlayırlar. Oxax dərə oykonimi 2001-ci ildən Axaxdərə kimi rəsmiləşdirilmişdir⁴.

Bundan əlavə, Zəngilan rayonunda Oxçu çay qədim türk tayfalarından birinin adını daşıyaraq Arazın sol qolu hesab olunur. Keçmiş Yelizavetpol qəzasında Oxçu, Şörəbel qəzasında Oxçu-oğlu kəndləri, Muğan düzündə Oxçu gölü qeydə alınmışdır. Kəlbəcər rayonunda Oxçuçay, Oxnaxper dağı, Cəbrayıl rayonunda

¹ Рассадин В.И. Система гидронимов Бассейна р.Оки. – Исследования по ономастике Бурятии. Улан-Уде, 1986, с.120.

² Никонов В.А. Введение в топонимику. «Наука», М., 1965, с. 56

³ Этническая ономастика. М., «Наука», 1984, с. 188.

⁴ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.133-142

Oxtuxaç dağı, Şəkiddə Oxut kəndi, Lənkəranda Oxval dağı belə nümunələrdəndir. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlə-rindən bəhs edən İ.Bayramov burada Oxtar çayı, Oxtar binəsi, Oxçu, Oxçu berd, Oxçuoğlu, Oxçuçay, Oxçu Şabadini adlı topo-nimin olduğunu qeyd edir¹. Zəngəzur qəzasının Azərbaycan mənşəli toponimlərindən birinin də Oxçu çay olduğu göstərilir².

Azərbaycan nağıllarında göldə yaşayan Oxxay adlı mifik qəhrəmanın adı da buradandır. Azərbaycanda Akuşa çayı da bu-na misaldır. R.A.Aqeyeva qeyd edir ki, Oka çayının adının təd-qi qatçılar müxtəlif dillərdən alındığını qeyd edirlər: ya fin dilin-dən alınma “oki” – “çay” mənasında, ya da hindavropa sözü, la-tın dilinə yaxın “aqua” – “su” mənasında. R.A.Aqeyeva Oka çay-ının ətrafında yerləşən Ukrayna (oukraina – sərhəd yeri) dövlə-tinin adının da buradan törədiyini qeyd edir³.

Araşdırmalar nəticəsində Don çayının adında da çay adının iki dəfə işləndiyini və pleonazm yaratdığını görmək olur. Böyük Avropa çaylarının adı Don, Dunay, Dnepr, Dnestr də irandilli kök sözdən olub, “su, çay” mənası verir. Müasir osetin dilində indiyədək “don” sözü “su” mənası verir. Osetin nart eposunda Donbestr suyun hökmdarı adlanır. R.A.Aqeyeva etimoloqların Dvina çayının adının kökünün dheu – “axmaq” sözü ilə əlaqə-ləndirdiklərini qeyd edir. O yazır: “O istisna deyil ki, Qərbi Dvi-nanın almanca adı Düna onu Dunay, Don, Dnepr, Dnestrlə mü-qayisə etməyə imkan verir. Qərbi Dvinanın latışca adı Dauqava – “çoxsulu” deməkdir⁴.

Azərbaycanda çoxsaylı Dunaçı, Dunay, Tonaşen kəndlərinin qeyd alınması göstərir ki, Duna nəslİ xalqımızın mənşəyinə da-xil olmuşdur. İ.Cəfərsoyun qeyd etdiyinə görə, Azov dənizi sahillərində yaşayan Urum türklərinin indi də Dnestr çayını Tu-na adlandırdıqlarını nəzərə çatdırır. Həm Dnestr, Həm də Dunay çayının Tuna adlanması göstərir ki, Tuna övladları hər iki çayın

¹ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, Elm, 2002, s.382

² Rüstəmov Ə. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Zəngəzur qəzasının Azərbaycan mənşəli toponimləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, APİ, 1990, s.174-175.

³ Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. М., Наука, 1985, с.98

⁴ Yənə orada, s.84

arasında, böyük bir ərazidə məskunlaşmışlar ¹. Orxon-Yenisey abidələrində “Tonyukuk” antroponimi barədə tədqiqat aparan Ə.Quliyev yazır ki, XII-IX aristokrat təbəqəsinə məxsus adlarda Ton Tarxan (Mahranamaq), Ton Tudun, Ton Tegin, Ton Yabğukağan kimi antroponimik adların olduğunu qeyd edir². Azərbaycan ərazisində Dondar dağı, Dondarlı kəndi, Dondar Quşçu kəndi (Tovuz), Dondar dərə (Qubadlı) və s. mövcuddur. Q.Kazımov yazır: ”Tovuz və Qubadlı rayonlarında Dondarlı, Dəvəçi rayonu ərazisində Qala-Dondar qala xarabalıqları, Qazax rayonunda Dondar dağ və s. toponimlərdən aydın olur ki, dondarlar Albaniyanın şimal-şərq ərazisində yaşamışlar. XIII əsrin Kiçik Asiya türk tayfalarından biri “dondarlı” adlanırdı³. Naxçıvan qəzasında vaxtilə Dondarvirani kəndinin olduğu göstərilir ⁴.

V.İ.Abayev Dondarı osetin mənşəli hesab etmiş və “donan çay” mənasında işləndiyini göstərmişdir⁵. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Dəli Dondar adlı qəhrəmanın, ”Koroğlu” dastanında Tona adlı çay və Hasan paşanın qızı Dona xanımın adı çəkilir.

Azərbaycan çayları içərisində Xaçın çayı xüsusi yer tutur. Xatın adı ilə bağlı Xatınbulaq (Füzuli rayonu), Altay vilayətində Xatın çay adlarına rast gəlirik. M.C.Təhməzovun fikrincə, Xaçın sözünün ilki Xatın olmuşdur. Monqolustanda Xatan-Bulaq adlı çay yatağı, Şimali-Şərqi Çində Xatunxe, Qərbi Sayanda Katansa (Katansay-Katançay) adlı çaylar vardır. Evenklər Yeniseyin sağ qollarını Katenqaadlandırır⁶. Coğrafiyaçı-alim E.M.Murzayevin xatın sözünün sadəcə “qadınlıq” deyil, həm də qədim türk dilində “çay” mənası bildirməsi fikrinə ⁷ şərik çıxan M.C.Təhməzov qeyd edir ki, onun fikrincə bu söz ilk əvvəl “su”, “çay”, “göl” mənası daşımış, sonralar “qadınlıq” məzmunu qazanmış-

¹ Cəfərov İ. Arilərin türk mənşəyi. Bakı, “Azər nəşr”, 2017, s.131

² Quliyev Ə. Qədim türk onomastikasının leksik-semantik sistemi. I hissə, “Elm”, 2001, s.33-35

³ Kazımov Q. Azərbaycan digər türk tayfaları. [bao.az> categories Tarix> product_5133838148](http://bao.az/categories/Tarix/product_5133838148)

⁴ Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. VI-III minilliklər. (Naxçıvan oykonomləri əsasında) I cild, Bakı. 2013, s.177

⁵ Абаев В.И.. Осетинский язык и фольклор., т.1, М.-А, 1949, с.136.

⁶ Тəhməзов М.С. Хаҗинҗай ади һаққинда. Азәрбајҗан онмәстикәси проблемләринә аид конфрансин материаллари. Баки, “АПИ”, 1986, s.2-221.

⁷ Мурзаев Е.М. Очерки топонимики. М., «Мысль», 1974, с.190-192.

dır. R.Eyvazova Xatın adı ilə bir çox çayların adını çəkir. Bunlar Azərbaycanda Xatınbəyli (Mardakert), Xatınçay (Tovuz rayonu), Xatınbulaq (Füzuli rayonu), Altay ərazisində Xatın (Katın-Xatun) adlı çayların, Monqolustanda Xatan-Bulaq adlı çay yatağının, Qərbi Sayanda Katansa (Katan say – Katançay) adlı çaylardır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında Xatın bulaq, Xatınbəyli adları işlənmişdir¹. Z.Xasıyev Tovuz toponimlərindən danışarkən burada Xatınlı, Xatınçay, Xatınçay su anbarının olduğunu göstərir².

Göründüyü kimi, bir sıra çay adları tarixən müxtəlif xalqlarda eyni məna daşmış, lakin alınma sözlərin mənasını bilməmək və ya dildə intensivlik səbəbindən hibrid çay adları kimi işləklilik hüququ qazanmışdır. Adının özündə su, çay, göl mənası verən belə çay adlarının etimologiyasını izah etmək bir sıra məsələlərin açıqlanmasına kömək edir, nə zamansa vahid dil kökünün olduğunu bir daha sübut edir. Belə ki, burada səsle məna arasında əlaqəni, fonosemantika məsələlərini izah etmək mümkündür.

Azərbaycan ərazisində tautoloji hibrid çay, su adları ilə yanaşı, dağ adlarına da rast gəlmək olur. Belə oronimlərə misal olaraq bu yer adlarını göstərmək olar.

Xaxaperonimi – Xocalı rayonunun şimal-qərbində yerləşir. Oronimxaxa/kaxa (kiçik tikili, türbə) və per (pir sözünün tələffüz forması komponentindən düzəlib “türbə, pir” mənasındadır; **Qarxut** – Xocavənd rayonu ərazisində dağ. Dağın adındakı qar/kar coğrafi termini qədim bulqar dilində “şəhər”, “qala”, Orta Asiya toponimikasında isə “mağara”, “təpə”, “zirvə” mənalarında işlədilir. Udmurtiyada 34 toponimdə, habelə Şupaskar (Çuvaşiya), Sıktıvkar (Komi), Azərbaycanda isə Babakar (Qazax rayonu), Şarukkar (Daşkəsən), Buzduxqar (Kəlbəcər) və s. yer adlarında kar komponenti iştirak edir. Qutkomponeni isə qədim İran dillərində “qala” deməkdir. Qarxut – qala-qala deməkdir; **Nüravud** – Lerik rayonunun eyniadlı i.ə.v.-də kənd. Oykonom nur/nura (monq. dağ silsiləsi, sıldırım qayalıq) və vud

¹ Eyvazova R. Əfqanıstan ərazisindəki türk mənşəli toponimlər. Bakı, 1995, s.80.

²Xasıyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010, s. 173

(Azərbaycan dilinin dialektlərində vird variantında “təpəlik” mənasında işlənir; **Yazı düzü** – Qubadlı rayonu ərazisində, Bərgüşad (Bazarçay) və Həkəri çayları arasında düzənlik. Qədim türk dillərində yazı düzənlik deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın bir sıra yurd, kənd adlarında da belə tautologiya yaradan adları görmək mümkündür ki, bu da həmin ərazilərdə tarixən müxtəlif xalqların yaşadığını və ikidilliliyin hökm sürdüyünü sübut edir. Ayrı-ayrı dillərdə eyni mənalı sözlərin mürəkkəb sözdə birləşməsi, leksik pleonazm yaratması kənd adlarında da özünü göstərir. Azərbaycanda belə kənd adları çoxluq təşkil edir. Məsələn:

Qara Siyəzən oykonimi – Dəvəçi rayonunda kənd. Siyəzən toponimi İran dillərindəki siyah (qara) və dan /zan (quyu, bulaq, qaynaq) sözlərindən ibarətdir. Qara qara su mənası verir ki, bu da tautologiya yaradır; **Güdəcühü**oykonimi – Sabirabad r.i.ə.v.-də kənd. Kür çayının sahilində, Muğan düzündədir. Oykonim güdə (qısa, gödək) və cühür (çayın, gölün alçaq sahili), qısa çay sahili mənası verir; **Horadiz**oykonimi – Füzuli rayonunda Araz çayının sol sahilində, düzənlikdədir. Oykonim İran dillərindəki oura (qala, möhkəmlənmiş yer) və dizə (qala) sözlərindən ibarət olub, qala kənd deməkdir; **Kələxana**oykonimi – Şamaxı rayonunda kənd. Ərəb dilindəki kələ (məbəd, sərdabə) və fars dilindəki xana (bina, ev, tikili) mənasındadır; **Kəndxurd** – Xocavənd r-nuni.ə.v.-də kənd. Qarabağ silsiləsinin ətəyindədir. Kənd və bəzi türk dillərində “kənd” mənasında işlənən “xurd” sözlərindən düzəlib yüksəklikdə yerləşən kənd deməkdir; **İlxıyabı**– İrəvan quberniyasını Aleksandropol qəzasında, indi Düzəkənd (Axuryan) rayonunda kənd. At ilxısı olan yer; **İnqala** – İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında indiki Vedi (Ararat) rayonunun ərazisində kənd olmuşdur. Qədim türk dilində “daxma, koma, mağara” mənasında işlənən in sözü ilə qala sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir; **Köhnəkəfalaf** – İrəvan quberniyasının Loru Borçalı qəzasında, indiki Barana (Noamberyan) ərazisində kənd. Ləmbəli kəndinin yaxınlığında yerləşmişdir. 30-cu illərdə Ləmbəli kəndinə birləşdirilərək ləğv edilmişdir. Toponim “qədim” mənasında işlənən köhnə və “dağılmış yer, xaraba” mənə-

sında işlənən “kalafa” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir; **Təpəbaşı**– İrəvan şəhərində məhəllə. Urbonim Azərbaycan dilində hündür yer, kiçicik dağ mənasında işlənən təpə sözü ilə oronimlərdə yuxarı yüksəklik mənasında işlənən baş sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir ¹.

Hibrid sözlər təşkil edən belə yer adlarının etimoloji izahı onomastik tədqiqatlar üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu toponimlərin paralellərinin geniş və hərtərəfli şəkildə açıqlanması türk mənşəli etnosların tarixən miqrasiya istiqamətinin müəyyənləşdirilməsini, vaxtilə bu ərazilərdə türk xalqlarının məskunlaşmasını sübut edir və digər xalqlarla qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən olunmasına zəmin yaradır.

---

¹Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.133-142

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KOSMONİMLƏR

Nərgiz HACIYEVA
filologiya elmləri doktoru, dosent

TÜRK DİLLƏRİNDƏ HƏFTƏNİN ADLARI

Türk dillərində və eləcə də Azərbaycan dilində zaman anlayışı bildirən sözlər barədə bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Burada ayrı-ayrı türk dillərində ay, həftə, il adları müxtəlif mövqelərdən təhlil olunur, dialektlərdə xalqın onlara verdiyi adların etimologiyası açıqlanır, bu adların planetlərlə, ulduzlarla əlaqəsi izah edilir. Bir çox qədim ərəb mənbələrində aləmin yeddi gün ərzində yaradılması ilə əlaqədar həftənin də yeddi gündən ibarət olması fikri irəli sürülür.

Bəzi tədqiqatçılar tarixən türk dillərində həftənin adları olmamasını və ya müxtəlif təsərrüfat məsələləri ilə əlaqədar xalqın müəyyən günlərə müxtəlif adlar verməsini göstərir. M.Adilov “Həftənin günləri və ədəbi dil norması” adlı məqaləsində həftə günlərinin sıralanmasının müsəlman və xristianlarda müxtəlif olduğunu yazır. Müsəlmanlarda həftənin ilk günü şənbə hesab olunursa, xristianlarda (Rusiyada) bazar ertəsi hesab edilir. İlk baxışdan adi hal kimi qəbul edilən bu ikiliyin tarixən və feilən xalqımızın təfəkkürünə, onun adət-ənənələrinə, düşüncə və yaşayış tərzinə güclü təsiri olmuşdur. Əvvəllər xalqımızın təsərrüfat tərzilə əlaqələndirdiyi gün adları çox-çox sonralar yazılı fars dili və ədəbiyyatı təbliğatı ilə sıxışdırılıb aradan çıxarılmış, gün adları farslaşdırılmışdır. Daha sonra ərəb dili və dini bu adlara nüfuz etmişdir.¹

“Divani-lüğət-it-türk” əsərində M.Kaşğari qeyd edir ki, “türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur, çünki həftə anlayışı İslamiyyətdən sonra meydana çıxmışdır. Ayların adına gəlincə, şəhərlərdə ay adları ərəbcə işlənir. Köçərilər və müsəlman olmayan türklər ili dörd fəslə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı

---

¹ Adilov M. Əsərləri, X cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, s.200.

var, ilin keçməsi bununla bilinir. Novruzdan sonra yaza “oğlaq ay”, sonra “uluq oğlaq ay” deyirlər. Çünki bu ikinci zaman parçasında oğlaq böyüyür. Bundan sonra “uluğ ay” gəlir, çünki bu dövr yay ortasıdır, yer üzündə nemətlər artıq, heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Digər aylar da bu şəkildə davam edir, az işləndiyi üçün bunların adını tək-tək saymıram”.¹

A.N.Samoyloviç müxtəlif türk xalqlarında həftənin həm ümumi, həm də xüsusi adlarının işlənməsini qədim dövrdə kənardan alınma sözlərlə əlaqədar olduğunu və ya etnik türklərin türk olmayan xalqlarla qaynayıb-qarışması nəticəsində meydana çıxdığını yazır.² A.N.Samoyloviç azərbaycan türklərində də həftə günlərinin adını tədqiq etmişdir.³

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, lap qədim zamanlardan qədim türklərin əcdadı olan şumer-assur mədəniyyətində kosmik planetlərin, ulduzların adlarına uyğun olaraq həftənin günlərinə müəyyən adlar verilmiş, onlar planet adları ilə adlandırılmışdır. Tarixən Azərbaycan xalqı müxtəlif dildə danışan xalqlarla daim iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələrə malik olmuş, bu əlaqələr öz əksini bu xalqların dilində də özünü əks etdirmişdir. Bu əlaqələrin hələ eramızdan əvvəlki dövrlərə qədər gedib çıxmasını bir sıra tarixi mənbələr və əldə olunan yazılı abidələr də sübut edir. Öz köklərini babil-assur mədəniyyətindən də əvvəl aparıb çıxaran bu mənbələrdə nə zamansa vahid dil olduğu, bu xalqların vahid dil və mədəniyyətə malik olduğu sübut olunur. A.N.Samoyloviç Sibir və Orta Asiya sərhədlərindən kənarında yaşayan müsəlman, xristian, yəhudi və ya şamanist olmasından asılı olmayaraq, türk xalqlarının və türk dilində danışan xalqların müsəlman həftə günlərinin iranlaşmış və ya ərəb adlarından istifadə etməməsinə aid bir sıra maraqlı faktlar olduğunu göstərir. Bu uzaqlaşmalar bəzən dəqiq izah olunmadan Ön Asiya, Qafqaz və

---

¹ Kaşğari M. Divanü Lüğat -it-Türk. I, Bakı, “Ozan”, 2006, s.356.

² Самойлович А.Н. Названия дней недели у турецких народов. Яфетический сборник II, Петроград, 1923, с.98.

³ Самойлович А.Н. Названия дней у азербайджанских турков. Яфетический сборник III, М.-Л., 1925, с.65-70

Şərqi Avropa ərazisində bir sıra etnoloji və mədəni-tarixi məsələlərin işıqlandırılması üçün zəngin material verir.¹

Qədim insanlar müxtəlif tanrılara, ilahi varlıqlara sitayiş edərək həftənin günlərini ilahi varlıqlarla, tanrılarla, kosmik aləmlə əlaqələndirməyə çalışmışlar. V-VII əsr qədim uyğur abidəsi "Xuastuanift" (Chuastuanit, as bussgeet der Manichäer, hrsg. und übers von W.Radloff. St.Petersbuq: Buchdruckerei der Kaiserlichen akademie der wissenschaften, 1909, 51 p.) əsərinin hər bölməsində dini məlumat və qanunlar yer alır. Bu qayda-qanunların tapdanması ilə nəticələnən günahlar sıralanaraq, bunlardan xilas olmaq və bağışlanmaq üçün yalvarışlar edilir:... On üçüncü: – *Ay tanrı günü* boyu tanrıya, təmiz saf dindarlara günahlarımızdan azad olmaq üçün yalvarmaq gərək idi...² Bu gün "Ay tanrısı günü", daha doğrusu, bazar ertəsi hesab olunurdu.³

Qeyd etmək lazımdır ki, Ay və Gün tanrısı və onlara xas günlər qədim türklərə, azərbaycanlılara da məxsus olmuşdur. Soqdimanixey planetar həftəsi bazar günündən başlayaraq (Günəş günü) adlanır.⁴

Y.V.Çəmənəminlinin "Qızlar bulağı" əsərində qədim Babil mədəniyyətində ay, günəş tanrısı, ulduzların da adlarına və onlara məxsus xüsusiyyətlərə rast gəlmək olur. Məs: Halını bildirdikdən sonra qoca... dedi: – Sin (Ay allahı) onun yuxusuna girib dedi⁵; Utarid altında doğuldunuz, yenə o ulduzun himayəsindəsiniz.⁶

Qədim təsəvvürlərin izləri dialektlərdə də özünü qoruyub saxlamışdır. M.Adilov yazır: "Bəzi dialektlərdə bazar ertəsi (I gün) duz günü, bazar (VII gün) süt günü, çərşənbə axşamı (II gün) qəm günü hesab olunur".⁷ Fikrimizcə, akademik N.Y.Marr

---

¹Самойлович А.Н. Названия дней у азербайджанских турков. Яфетический сборник III, М.-Л., 1925, с.100.

²Quliyeva Q."Xuastuanift"nin dili ("Manixeylərin tövbə duası"). Nam.diss., 2015, s.19-20

³А.Н.Самойлович. Названия дней недели у турецких народов. Яфетический сборник II, Петроград, 1923, с.98-119.

⁴Сбоев В.А. Исследования об инородцах Казанской губернии, Казань,«Дубровин»,1856 с.98

⁵ Çəmənəminli Y.V. Əsərləri, II cild, Bakı, "Avrasiya Press", 2005, s.373

⁶ Yenə orada, s.356

⁷ Adilov M. Əsərləri, X cild, Bakı, Elm və təhsil, 2020, s.205.

doğru olaraq göstərirdi ki, süd günü və duz günü əslində Günəş və Ay ilə əlaqədardır.¹İndi də “süd kimi aydın”, “süd kimi təmiz” ifadələri işlədilir.

Həftənin günlərinin adı bir çox Avropa dillərində də (ingilis, fransız, italyan və ispan dillərində) ay adları kimi qədim dövrlərdə pərəstiş olunan tanrıların adları ilə əlaqəli imiş. Bir çox xalqların dilində həftə adlarında bu qədim, ilahi təsəvvürlər yoxa çıxdığı halda, Avropa xalqlarının dilində özünü qoruyub saxlaya bilmişdir.

İngilislərin həftə günlərinin adları ingilislərin sitayiş etdikləri qədim tanrıların şərafinə adlandırılmışdır. Monday – (Bazar ertəsi) Moon day – Ay tanrısı; Tuesday – (Çərşənbə axşamı) – Tyura – tək qollu şücaət tanrısı; Wednesday – (Çərşənbə) – Vednes; Thursday – Vednes tanrısının ən şücaətli və böyük oğlu olan Tur adlı tanrı; Friday – (Cümə) – Friqa və ya Freya adlı sevgi və savaş tanrısı; Saturday – (Şənbə) – Saturn tanrısı; Sunday – (Bazar günü) – Sun adlı gün tanrısı.²

Birinci gün – Monday (Ay günü); İkinci gün – Tuesday (Mars günü); Üçüncü gün – Wednesday (Merkuru günü); Dördüncü gün – Thursday (Yupiter günü); Beşinci gün – Friday (Venera günü); Altıncı gün – Saturday – (Saturn günü); Bazar günü – Sunday (Günəş günü).³

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı dil ailələrinə mənsub olsalar da, bu xalqların həftə günlərini qədim allahların adı ilə adekvat adlandırması onların nə zamansa yaxın dil birliyinə malik olduğunu sübut edir. Müxtəlif xalqlarda həftə günlərinin eyni adlanması insanlığın ilkin dövrləri ilə əlaqədardır. İnsanlığın etnik dövrü ərzində allahların və ilahələrin artıq müəyyən olunan qohumluğuna yalnız tarixə qədərki, lakin insanlığın kosmik dövrü nəzərə alınmadan baxsaq bu, daha çox anlaşılmazlığa səbəb olar. N.Y.Marr bir çox xalqların dilində İştər adının müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə eyni mənada – od, günəş, göy, yağış, su, hava,

¹ Марр Н.Я. Иштарь (от богини матриархальной Афревразии до героини любви феодальной Европы). Яфетический сборник V, 1926, Л., Изд-во Академии Наук, 1927, с.102.

² <https://www.bildirchin/az>ingilis-dilindeki-hefte-gunleri>

³ <https://melumatlar.az>blog>heftenin-gunleri>

ulduz, ay, günəş mənası verdiyini və sevgi ilahəsi və müharibə allahı mənasında işləndiyini qeyd edir.¹ İştər adının müxtəlif fonetik dəyişmələrlə dünyanın bir çox dillərində işlənməsini tədqiq edən A.N.Marr, bunun təkcə assur və ya digər semit dilində, habelə şumer dilində də öz paleontologiyasına mənsub olmadığını qeyd edir. Bu, yazıya qədərki, bizə məlum olan yazılı Mesopotamiya dillərindən biri və ya ikisidir ki, təkcə dildə öz izini saxlamamış, həm də Mesopotamiya yazılarında saxlanmışdır. Onlar bizi assur-babil mədəniyyətindən əsrlərcə uzağa, on min illər əvvələ aparır ki, o zaman nə semitlər, nə hind-Avropa xalqları yox idi, onlar bizi fikirləşməyə vadar edir ki, assur-babil mədəniyyətinin etnoqrafik, ictimai əsasları haradan gəlir. Müəllif Venera, Saturn, Yupiter, Turan və s. ulduz adlarının və Azərbaycan adının (Atarpatakan) İştər sözündən yarandığını göstərir.²

Qədim Babil-assur mənbələrini tədqiq edərək Y.V.Çəmənəminli “Qızlar bulağı” əsərində bunu qeyd etmişdir. Burada deyilir: ”Bir gün axşamçağı geyinib *İştər* məbədinin (Eşq ilahəsi. Sürəyya ulduzuna müqabildir) yanına getdi.”³

Həftənin günlərinin müəyyən ulduz, planet adları ilə əlaqəsini N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində də görmək olur. N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasında”Bəhram-Gur üçün dünyanın hər tərəfindən gətirilmiş gözəllərdən ötrü tikilən yeddi saraydan söhbət açılır. Saraylar o vaxtın astroloji anlayışına görə hər birinin öz rəngi olan və hərəsi həftənin konkret bir gününü təcəssüm etdirən yeddi planetə həsr olunmuşdur: 1)Yaşıl saray – Ay – Bazar ertəsi; 2) Qırmızı saray – Mars – Mərrix – Çərşənbə axşamı; 3) Mavi (göy) saray – Merkuri – Ütarid – Çərşənbə; 4) Səndəl rəngində olan saray –Yupiter – Müştəri (Cümə axşamı); 5) Ağ saray – Venera (Zöhrə) – Cümə; 6) Qara saray – Saturn (Zühəl) – Şənbə; 7) Sarı saray – Günəş – Bazar günü.”⁴

¹ Marr Н.Я. Иштарь (от богини матриархальной Афреврозии до героини любви феодальной Европы). Яфетический сборник V, 1926, Л., Изд-во Академии Наук, 1927, с.109-179.

² Marr Н.Я.Иштарь (от богини матриархальной Афреврозии до героини любви феодальной Европы). Яфетический сборник V, 1926, Л., Изд-во Академии Наук, 1927, с.174.

³ Çəmənəminli Y.V. Əsərləri, II cild, Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, s.372

⁴ Sadıqova S. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında elmi dilin inkişafı. Nizami Gəncəvi– 870.

Məqalələr toplusu. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s.168-177.

Həftənin günlərindən xüsusilə ikinci günün demək olar ki, bir çox xalqlarda Mars müharibə tanrısının, planetinin təsiri ilə qəm gün, boş gün, sayılı gün, xas gün adlanması bu xalqların nə zamansa vahid dil birliyinə mənsub olduğunu bir daha sübut edir. A.N.Samoyloviç yazır: “Həftə günlərinin adlarında bəzən yüksək dərəcədə gözəl, yerli xüsusiyyətlər bizə imkan vermir ki, bu yerlərin coğrafi əhatəsində adların vahid sistemini müəyyənləşdirək, lakin digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, hər şeydən əvvəl daha çox ikinci günün adlanmasında Şərqi Avropa, Qafqaz, Ön Asiya və Balkan yarımadasında yaşayan türklərin dilində, habelə Şərqi Avropanın bəzi fin xalqlarında uyğunluqlar özünü göstərir”.¹

Daha sonra o yazır: “Görünür, Zaqafqazıyanın mərkəzində sadalanan türk və türk olmayan xalqlarda ikinci günə xüsusi adlar verilməsi müsəlman dininə qədərki inamlarla əlaqədardır ki, nə türk, nə də finlərdə olmamışdır. İkinci günün xüsusi adlarının Şərqi Avropadan Zaqafqaziya vasitəsilə Ön Asiyaya yayılması bizim tərəfimizdən müəyyən olunmayan mədəniyyətin geniş əhatəsidir ki, bu Qafqazdan əvvəlki çox uzaq bir dövrü, müəyyən olunmayan bir dövrü ifadə edir”. Ayrı-ayrı dinlərə xas insanlar arasında həftə günlərinin eyni adlanmasını A.N.Samoyloviç Xəzər şahlığı dövrü ilə əlaqələndirir, daha doğrusu, bizim eramın VIII-XI əsrlərinə aid edir. Lakin bizim fikrimizcə, bunun izləri Babil-assur mədəniyyətindən də əvvəlki dövrə gedib çıxır, bu mənbələrin daha çox etimoloji-tarixi izaha və tədqiqata ehtiyacı var.

Fonosemantikanın əsaslarını tədqiq edən S.Voronin dünyanın 150-dən çox dilinin təqlidi sözlərində fonosemantika və fonetik simvolizm məsələlərini tədqiq etmişdir.² O, bir çox dünya dillərinin təqlidi sözlərinə səslə məna arasında əlaqəni tədqiq etmiş, bu dillər arasında oxşarlıqları müəyyən etməyə çalışmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fonosemantika məsələləri nəinki ilkin təqlidi sözlərdə, həftə günlərinin adlarında da özünü qoruyub

---

¹ Самойлович А.Н. Названия дней недели у турецких народов. Яфетический сборник II, Петроград, 1923, с.103.

² Воронин С.В. Основы фоносемантики. М., ЛЕНАНД, 2006, 248 с.

saxlamışdır, belə ki, bu adlar bir çox xalqlarda müxtəlif fonetik dəyişmələrlə eyni mənada işlənir və xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu da nə zamansa vahid bir dilin olduğunu bir daha sübut edir.

Ulduzların xüsusiyyətləri türk tədqiqatçılarından biri olan B.Ögelin “Türk mifolojisi” əsərində geniş şəkildə izah olunmuşdur.¹ Buradan aydın olur ki, ulduzlara xas xüsusiyyətləri bütün xalqlar eyni dərəcədə qəbul etmiş, onlara xas xüsusiyyətləri həftə adlarında tədqiq etmişlər. Belə ki, bir çox xalqlarda ikinci günün ulduzu olan Mars planeti müharibə allahı kimi qəbul olunur. Qamusi-türki” lüğətini yazan Ş.Sami göstərir ki, ikinci gün müharibə allahı Mars planeti ilə əlaqədar olduğu üçün bədbəxt günlərdən hesab olunur.² Mars (Mərrix) planetinin aid olduğu ikinci gün bu planetin öz xüsusiyyəti ilə əlaqələndirilir. Məs: Sübh günəşinin qızartısı göyə səpilməyə Mərrix məbədinə getdim;³ Mərrixin tələb etdiyi ilk qan təslim edildi.⁴

Müsəlman olmayan çuvaş xalqında N.İ.Aşmarinin göstərdiyi kimi, ikinci gün mənasında “ıtları kun, ıtları kun”, “artıq cümə günü” (daha doğrusu, artıq bayram) hesab olunur.⁵ Türk xalqlarından olan mişarlar ikinci günü buş kön - azad, boş gün adlandırırlar. M.Qartmana görə, suriya türkmənləri bu günü “tadil (tətil, boş vaxt) ⁶, azərbaycanlılar xas gün-xüsusi gün, osmanlı türkləri, qaqauzlar, krım tatarları, noqaylar ikinci günü Salı, Sali adlandırırlar. Ayrı-ayrı lüğətlərdə Salı, sayılı gün, xüsusi gün hesab olunur. Sasani şahlarında ikinci gün hərbi oyunların və müqəddəs odların yandırıldığı gündür.⁷ “Salı gününün ingiliscəsi olan Tuesday Skandinav zəfər və savaşı tanrısı Tyr-un adından verilmişdir. Bu, Romanın zəfər tanrısı Marsla əlaqələndirilmişdir. Fransızca Salı günü Margu, ispancada Martes və italyan-

---

¹ Ögel B. Türk mifolojisi, II, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara, 1995, s.204-216

² Sami Ş. Qamusi-türki. Tebriz, 2008, 945 s.

³ Çəmənzəminli Y.V. Əsərləri, II cild, Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, s.428

⁴ Yəne orada, s.428

⁵ Ашмарин Н.И. Об одном мусульманском могильном камне на архиерейской дачи в Казани. Известия общества археологии, истории и этнографии. При императорском Казанском Университете, т. XXI, Вып. 11, с.92-112

⁶ Самойлович А.Н. Названия дней недели у турецких народов. Яфетический сборник II, Петроград, 1923, с.103.

⁷ Иностранцев К.А. Материалы из арабских источников для культурной истории сасанидской Персии (ЭВО XVIII). стр.196-197.

cada Mattegur adlanır. Salı sözü ərəb dilindəki səllasə və fars-suryanicə üçüncü gün mənası verən seçənbə sözündən götürülmüşdür. Yunanlar bu günü Konstantinopol alındığı üçün şanssız hesab edirlər. Yəhudilərdə isə əksinə, bu gün şanslı gün hesab olunur. Həzrət Əli Hüreyrə görə, Allah Salı günü məkruhu yaratdı. Sami Ramazanoğlu həzrətlərinin Yunus surəsi təfsirinə görə isə Salı günü qan günüdür, çünki o gün Həvva heyz gətirdi. Adəmin oğlu qardaşını o gün öldürdü. Əski türk inamlarına görə Salı günü bir işə başlanılmaz.”¹Salı – Həftənin ikinci günü, çərşənbə axşamı, tək günü adlanır.² Həftənin ikinci günü mənasında xas günü də işlənir. Ş.Saminin “Qamusı-türki” lüğətində sayılı – 1.məhdud; 2.nadir; 3.adlı, məşhur; 4.sayqılı, mədəni³ deməkdir.

V.V.Radlovun lüğətində 1.sayılı – hazır, yerinə yetirilmiş; 2.yaxşı yerinə yetirilmiş deməkdir.⁴

Xas – Həftənin ikinci günü, çərşənbə axşamı, tək günü.⁵ Ağbaba, Gədəbəy, Xanlar, Qax, Qazax, Mingəçevir, Şəki, Tovuz dialektlərində – çərşənbə axşamı; Xas – Gədəbəy, Tovuz – bazar günü⁶ adlanır. Bir sıra dialektlərdə həftənin günləri belə verilir: Azat günü – bazar günü;⁷ baca-baca günü – Novruzun ilk günü, 21 mart; xas günü – həftənin II günü.⁸

Azərbaycanın ayrı-ayrı dialektlərində indi də həftənin günlərinin adı xalq dilinə uyğun şəkildə müxtəlif adlarla işlənir. Azərbaycan dilində həftə günlərinin Bakı quberniyasında original adlarından bazar, bazar ertəsi və çərşənbə axşamının “süd günü”, “duz günü” və “bənümə günü” kimi işləndiyini qeyd edən A.N.Samoyloviç, digər günlərin çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə olduğunu yazır.⁹ Dialektlərdə həftənin günləri müxtəlif

---

¹ Onedio.com >Cafe>heftenin günləri

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.28

³ Sami Ş. Qamusı-türki. Tebriz, 2008, s.28

⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, Т.4, 1911, с.119

⁵ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s. 429

⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-z. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.216

⁷ Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt, 2014, s.34

⁸ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-z. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.116

⁹ Самойлович А.Н. Названия дней недели у турецких народов. Яфетический сборник II, Петроград, 1923, с.102.

orijinal adlara malikdir. “Peyğəmbər” leksemi eyni fonetik quruluşda Azərbaycan dilinin bəzi dialektlərində “qarğıdalı” (Quba, Laçın), bəzi dialektlərində isə “bazar ertəsi” (Göyçay) mənasını ifadə edir.¹ Bənümə/bənimə (Bakı)//bənəmiyyə (Şahbuz). Müxtəlif fonetik variantlarda olan bu söz bazar ertəsi mənasını verir. Bənəmiyə (Ordubad, Şahbuz) – bazar ertəsi; Bənimə – Bakı.² Maraqlıdır ki, “Azərbaycan folkloru antologiyası” kitabının “Naxçıvan folkloru” bölməsində “bənəmiyə” sözü mifik varlıqların sırasında verilmişdir.³

Türk dillərində həftənin adları müxtəlif adlarla işlənsə də, onların mənasında eynilik özünü göstərir. Çuvaşlarda beşinci gün ernə kün adlanır. Bəziləri bu sözü hərfi tərcümə edərək “həftənin günü” adlandırırlar.⁴ N.İ.Aşmarinə görə bu fikir səhvdir, dəqiq tərcümədə bu gün beşinci gün (tatarca atna, başqırdca azna) adlanır.⁵ Ad(1)na – Cümə axşamı. Həftənin dördüncü günü.⁶ Gəncə, Qazax, Salyan, Lənkəran, Gədəbəy, Şəmkir, Tovuz, Zəngilan – cümə axşamı; Gədəbəy, Tovuz – cümə; Adına ertəsi – şənbə (Tovuz).⁷

Dialektlərdə həftə günlərinin belə adlanmasına baxmayaraq, islam dinini qəbul etdikdən sonra həftə adlarına xalqın verdiyi adlar unudulmuş, lakin bir çox dialektlərdə ərəb-fars sözləri ilə yanaşı paralel şəkildə işlənməyə başlamışdır. Həftə adlarının xalq dilinə, dialektlərə uyğun işlənməsini təklif edənlər də olmuşdur.

Qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar müxtəlif təqvimlərdən istifadə edərək, həftənin günlərinə ad vermişlər. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialektində həftənin günlərinin adları ilə bağlı digər dialekt və şivələrimizdə işlənməyən maraqlı ifadələrə rast

---

¹ Məmmədova S. Oğuz türklərinin mənavi mədəniyyət leksikası. AR, 2016, s.15

² Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.51

³ Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994, s.35

⁴ Золотницкий Н.И. Корневой чувашско-русский словарь. Сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен. Казань, 1875, VIII, с.31

⁵ Ашмарин Н.И. Об одном мусульманском могильном камне на архиерейской дачи в Казани. Известия общества археологии, истории и этнографии. При императорском Казанском Университете, т. XXI, Вып. 11, с.92-112

⁶ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, s.48

⁷ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-z. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.12

gəlirik: “*qiçik hacilə//qiçig hacilər//qiçig hacılar* “*bazar ertəsi*”, *nas//nəs// nərs//xas* “*çərşənbə axşamı*”, *harbə//hərbə* “*çərşənbə*”, *ətinə* “*cümə axşamı*”, *ətinə axşamı* “*cümə*”, *şənbə* “*şənbə*”, *böyüg hacilə//böyüg hacilər* “*bazar*”.¹ Dərbənd dialektində “*cümə axşamı, cümə*” mənasında Azərbaycan dilinin Lənkəran, Salyan dialekt və şivələrində *ətinə//ətinə axşamı* ifadəsi işlənir.

Qədim gün adlarına Naxçıvan folklorunda da rast gəlinir. Belə ki, Naxçıvanda qədim həftə adları belə idi: I gün – Yel günü; II gün – Süt günü; III gün – Duz günü; IV gün – Torpaq, ara günü; V gün – Od günü; VI gün – Su günü; VII gün – Arınc günü.²

Bakı dialektində maldarlıqla əlaqədar olan köhnə gün adları vardır ki, bir neçəsinə diqqət edək:

I gün: süt günü (bazar)

II gün: süt gününün dannası

III gün: dannasının dannası

IV gün: qatıqlı aş pişən gün

V gün: kiçik sütün düşən gün

VI gün: oba bərdən köçən gün

*VII gün: genə gələn süt günü.*³

Tarixən və müasir dövrdə də həftənin müəyyən günləri təsərrüfat işləri ilə əlaqədar olaraq, adı dəyişdirilib həmin işə uyğun şəkildə səslənir. Qədim mənbələri tədqiq edən tarixçilər qeyd edirlər ki, “tarixən Bərdə şəhərinin Bab-əl-Əkrad adlanan qapısı yanında bir kvadrat fərsəx böyüklüyündə “Əl-Kurkiy” adlı bazar var, bazar günləri camaat bura yığılır...Əl-Kurkiy həmişə eyni yerdə açıldığına görə həftənin həmin gününün adına üstün gəlmişdir. Hətta bir çoxları həftənin günlərini sayarkən deyirlər: *şənbə, Əl-Kurkiy, bazar ertəsi, çərşənbə axşamı və s. və beləliklə, həftənin günlərini sayırlar*”.⁴ Bazar qurulan yerdə satılan malın adıyla bağlı gün adları: – I.Cüz – Bazar ertəsi; “Cüz” – ərəb dilindəki “hissə, qrup mənasındakı “cüz” sözündəndir.

¹ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009, s.248

² Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994, s.35

³ Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, s. 159

⁴ Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, “Çıraq”, 2007, s.103-105

“Bez, parça bazarı” kimi adlandırılan bu bazar yerləri Anadolunun bir çox yerlərində gün adı kimi işlənməkdədir; 2. Egirme – Çərşənbə; Egirme günü əyrilmiş yun ipliklərin satıldığı bazar yeri; 3. Erek – Bazar ertəsi. Heyvan satılan gün mənasında işlənilir; 4. İşıqlı – çərşənbə. Bu söz Anadoluda əl dəzgahında toxunma bez mənasında işlənilir. Konyada işlənen “cüz bazarı” adına mənaca uyğun gəlmiş üçün bu parçanın satıldığı bazarın qurulduğu yerə “İşıqlı bazarı” və “İşıqlı” adı verilmişdir. Palamut günü – Bazar ertəsi. Həmin günlərdə bölgədə yetişən palıdın satıldığı gün; 6. Tabak bazarı – Çərşənbə. Dəri və dəri məmulatlarının satıldığı gün.¹

Novruz bayramının xalqın etiqadına görə həftənin hansı gününə düşməsindən asılı olaraq həmin ilin də elə keçəcəyi ehtimal olunur. Hər il Novruz bayramının həftənin ayrı-ayrı günlərinə düşməsinin mənasını açıqlayan N.N.Pantusov yazır ki, əgər müəyyən ildə Novruz bayramı bazar gününə düşərsə, xalq sevincində olar, sülh və şənlik olar. Birinci günə düşərsə xalqlar, dövlətlər arasında çoxlu düşmənçilik yaranar, lakin müharibə olmaz. İl ildırım kimi tez keçər. Bayram ikinci günə düşərsə, çoxlu qanqaralıq, dövlətlər arasında mübahisələr baş verər, xalq əzab çəkər. Üçüncü günə düşərsə, aclıq düşər, oğurluq artar. Lakin tacirlərin işi yaxşı gedər. Dördüncü günə düşərsə, xalq sevincində olar. Beşinci gün çoxlu toy, şənlik olar. Altıncı günə düşərsə, aclıq olar, müharibə, mübahisə çox olar.²

Çuvaşlarda birinci gün tunda qon – yeni doğulmuş gün, İkinci gün – ıtları qon həftədə artıq gün, üçüncü gün – yon qon – qan günü adlanır və s. Kalım kon – bütpərəst bayramıdır. O, N.İ.Zolotnitskinin lüğətində qeyd edildiyi kimi, üçüncü və şənbə günləri pasxa bayramı ərəfəsində axırıncı həftədə yerinə yetirilir.³ V.A.Sboyev yazır ki, “qeyd etməyi lazım bilirəm ki, əvvəl pasxal ehsanları üçüncü gün (kalım kon) pasxa bayramı ərəfə-

¹ İsmixanova G. Oğuz qrupu türk dillərində zaman anlayışı bildirən sözlər. Nam.diss. AR, Bakı, 2015, 28 s.

²Пантусов Н.Н. Материалы к изучению наречия таранчей илийского круга. Вып. III, Казань, Типолитография Императорского Университета, 1901, 37 с.

³Золотницкий Н.И. Корневой чувашско-русский словарь. Сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других племен. Казань, 1875, VIII, с.31

sində axırıncı həftədə yerinə yetirilirdi və bununla büt-pərəst çu-vaşlarda Böyük Allaha qurbanlar kəsilirdi, bu qurban kəsmədən sonra evlərdən və kəndlərdən pis ruhların, şeytanların qovulma mərasimi başlayırdı. Bu birliyi sözün özü ifadə edirdi: kalım kon (gəlin üçün verilən başlıq). Lakin zaman keçdikcə kalım kon, pasxa bayramı ərəfəsində axırıncı həftənin üçüncü günü yalnız ölümləri yad etmək üçün işlənməyə başladı, Böyük Allaha qurban kəsmə və pis ruhları qovma altıncı günə keçirildi.¹

V.Maqnitskiy kalım sözünü başlıq sözü kimi deyil, tatar dilində olan qan sözü ilə əlaqələndirir. kanım və ya kalım – mənim qanımın günü. Həmin gün çuvaşlarda yon qon – qan günü hesab olunur.²

Karaçay-balkar dillərinə, Şimali Qafqaz xristianlıq dini V əsrdə Taman yarımadasından Bizans dövləti vasitəsilə keçmişdir. Buna görə bir çox həftə günlərinin adı xristianlıqla əlaqədar yaranmışdır. İkinci gün “Qeyurqe kyun”(Müqəddəs Georgi günü), üçüncü gün Baraz kyun” (Müqəddəs Paraskev günü), beşinci gün “Bayram kyun” (Müqəddəs Məryəm günü), altıncı gün “Şabat kyun” (yəhudi dinindən) keçmişdir. Birinci gün “baş kyun” hesab olunur. Dördüncü gün “orta kyun, altıncı gün “ıyx kyun” adlanır. I və II günlər qadağan olunmuş günlərdəndir. Onun əsasında qədim xristian-büt-pərəst sistemi durur.”Şabat” sözü bir çox Qafqaz xalqlarında (gürcülərdə “şabat”, çeçenlərdə “şot”, çərkəzlərdə “şəmbet”) qədim yəhudi sözü “sabat”dan (bayram, rahatlıq) götürülmüşdür.³

Karaimlərdə gün, ay, həftə, il və s. adları özünəməxsusdur. Yek kün (bazar günü), yex – baş gün (bazar ertəsi), şəbbat (şənbə günü), xan gün (xain gün, orta gün), ayna gün, baras gün (dördüncü gün), bayram gün (beşinci gün).⁴

---

¹Сбоев В.А.. Исследования об инородцах Казанской губернии, Казань, «Дубровин», 1856, с.114

²Магнитский В. Материалы к объяснению старой чувашской веры. Типография Императорского Университета, 1881, Казань, с.103-105

³ Улаков М.З., Махиева Л.Х.. Некоторые вопросы религиозной терминологии (на материале современного карачаево-балкарского языка). Известия Кабардино-балкарского научного центра РАН 2019, №3(89), с.99-106.

⁴ Kazımov İ. Karaimlər və onların dili. I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş konfransın materialları, 14-15 noyabr, Elm və təhsil, 2016, s.8

İudaizmə aid dini ad və terminlərin əksəriyyəti xristianlıqda da vardır. Yəni bunlar iudaizm inancı ilə yanaşı, xristian dini mətnlərdə də öz əksini tapır. Ancaq həftə günlərinin adları arasında “şənbə günü” mənasında farsca şəmbə sözünün qarşısında sırf yəhudilərin inancı ilə bəli ibrancə *şabbat* kökündən olan şabat sözü işlənmişdir: şabat kün – latınca qarşılığı şabato – yəhudilərin istirahət günü, şənbə.¹ P.Qolden bu sözü xəzər dilinin ünsürü hesab etmişdir.²

Göründüyü kimi, ayrı-ayrı türk dillərində bazar, dördüncü və beşinci günlər uğurlu günlərdən hesab olunur. Şənbə günü demək olar ki, bütün türk dillərində eyni səs tərkibi ilə işlənir və istirahət günü mənasında başa düşülür. Türk dillərində həftə adlarının müxtəlif fonetik dəyişikliklərlə işlənməsi hər bir dilin fonetik sistemi ilə əlaqədardır. Qeyd edək ki, türk dillərində həftə günlərinin hamısının mənasını bir məqalədə tam açmaq mümkün deyil, yalnız bəzilərini göstərməklə kifayətləndik.

Müasir dövrdə həftə adlarının uşaqların yaddaşında daha yaxşı yadda saxlanması məqsədilə yazıçılar bir sıra orijinal vasitələrdən istifadə edirlər. İ.Tapdıq “Günlərin adı” adlı uşaq şeirində Bünyad adlı oğlanın dilindən günlərə belə ad verir: bazar ertəsi – Günbir, çərşənbə axşamı – Güniki, çərşənbə – Günüş, cümə axşamı – Gündörd, cümə – Günbeş, Şənbə – Günaltı.³

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, türk dillərində həftə günlərinin adının islam dini və dili vasitəsilə yarandığını deyən dilçilər olmuşdur. Lakin qədim zamanlardan, babil-assur mədəniyyətindən, qədim türklərin etiqad və inamından doğan təsəvvürlərdən aydın olur ki, həftə günlərinə müəyyən tanrılara inamlarla əlaqədar adlar verilmişdir. Bu adlar bir çox Avropa dillərinin həftə günlərinin adlarında indiyədək işlənməkdədir. Həftə günlərinin müəyyən ulduzların, planetlərin xüsusiyyətləri ilə əlaqəsi bir çox mənbələrdə qorunub saxlanmışdır. Bir çox dünya dillərində özünü adekvat şəkildə göstərən bu adların təd-

¹ Quliyev İ. “Codex Cumanicus”un leksikası. AR, Bakı, 2012, s.20

² Qolden P.B.. Codex Cumanicus /Sentral Asian Monuments. 1992, c.50.

³ Tapdıq İ. Qoçaq dovşan, Bakı, “Gənclik”, 1982, s.16

qıqı onların nə zamansa vahid bir dil ailəsinə mənsub olduğunu sübut edir. Bu da fonosemantika və fonetik simvolizm məsələlərinin izah olunmasında əvəzsiz mənbələrdən biridir. Təbii ki, bu məsələlərin həlli qədim mənbələrin dərinəndən araşdırılması, tarixi məxəzlərin dəqiq tədqiqi ilə özünü daha da doğrulda bilər. Bu adların bir çox dünya dillərində qarşılıqlı mənə və səs xüsusiyyətlərinə malik olmasını aşkara çıxarmaq bir sıra xalqlar arasında əlaqələrin daha möhkəmlənməsinə, multikulturalizm məsələlərinin genişlənməsinə vüsət verir. Türk dillərində müasir dövrdə müəyyən təsərrüfat işləri ilə əlaqədar həftənin günləri onlara uyğun şəkildə adlandırılır.

Kübra QULİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” POEMASINDA ŞƏRA ULDUZU

Dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin adı dünya ədəbiyyatı inciləri arasında çəkilən əsərləri XII əsr Azərbaycan renessansının ən gözəl və nadir nümunələridir. Görkəmli şair, maarifçi Abasqulu ağa Bakıxanov şairin yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək haqlı olaraq yazmışdır: “İnsanın qəlbini təlatümə gətirən Nizami lirikası, dünya şöhrəti qazanan “Xəmsə” şairin mənəvi dünyasına misilsiz nümunədir, öyrənilməsi zəruri olan zəngin bədii xəzinədir”¹. Bu gün isə biz buna əlavə olaraq deyə bilərik ki, “Nizami Gəncəvinin əsərləri sadəcə zəngin ədəbi irs deyil, eyni zamanda elmin bir çox sahələrini əhatə edən zəngin məlumat mənbəyi, elm xəzinəsidir”. Bu mənada XII əsr isanının fikir dünyasını, elmi və mədəni inkişafını, günyagörüşünü öyrənməkdə bu böyük dahinin əsərlərinin qiyməti ölçüyəgəlməzdir.

Azərbaycan mədəniyyəti hər zaman dünya mədəniyyəti və elmi ilə rəqabət edə biləcək səviyyədə olmuşdur. Onu sonsuz üm-

---

¹ <https://aydinyol.aztc.gov.az/newsview/2094/Gorkemli-shexsiyyetler-Nizami-Gencevi-haqqinda>

mana bənzətmək olar. Bu ümman insan zəkasının bəhrəsi olan elm, fəlsəfə və sənət inciləri ilə doludur. Həmin qiymətli incilərdən biri də Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sidir.

Günümüzdə bir çox sahələrdə, o cümlədən dilçilikdə, xüsusilə də, onomastika sahəsində Nizaminin əsərlərinə maraq artmışdır. Çünki şairin beş poemasında yüzlərcə toponim, zoonim, antroponim, kosmonim və s. təsadüf etmək olur ki, bu da dövrün onomastik sistemini öyrənməyə imkan yaradır.

Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sində digər onomastik vahidlərlə yanaşı, xeyli ulduz və planet adlarına rast gəlirik. Bunlardan biri də Şərqi dünyasında *Şəra* / *Şira* / *Şüəra* / *Şəbahəng* kimi tanınan ulduzdur.

Nizaminin əsərlərində həmin ulduzun adı yalnız “Xosrov və Şirin” poemasında

Göyün Şərası da fəryad qopartdı¹

misrasında çəkilir.

Şəra, latın dilində *Sirius* adlanır. Mənbələr *Siriusun* gecə səmasında görünən ən parlaq və Yer üzünə yaxın ən böyük ulduz olduğunu yazır. O, parlaqlığına görə yalnız Günəş və Aydan geri qalır.

Ən köhnə astronomik qeydlərdə adı keçən *Sirius*, qədim Misdə *Sopdet* kimi məlum idi. Bir çox qədim Misir məbədləri və daxili otaqları *Siriusu* görmək mümkün olacaq şəkildə inşa edilmişdi. Məsələn, Keops Piramidasının Kraliça otağının divarında açılan bir kanal həmin ulduzu görmək üçün idi.

Qədim dövrlərdə yunanlar, *Siriusun* itdiyi dövrdən sonra təkrar səmada görünməsinin havaların isti və quraq keçəcək yazdan xəbər verdiyinə inanırdılar. Bir sıra qədim yazılı mənbələrdə isə yazın əvvəllərində hava şəraitinin pozulduğu hallarda *Siriusun* daha çox parladığının müşahidə olunmasını qədim yunanlar həmin ulduzdan mənfəət təsir yayılması ilə izah edirdilər. *Sirius* Qərb ədəbiyyatında "*yandırın*" yaxud "*alovlar saçın*" kimi mənalarda qeydə alınmışdır.

---

¹ “Xosrov və Şirin”. Bakı, “Yazıçı”, 1982, 87.

Siriusun görünməsindən sonra gələn mövsüm dövrü də yunanlarda "yaz itinın günləri" kimi məlumdur. Vaxtilə Egey dənizindəki Ceos (Kea) adasında yaşayanlar, soyuqların azalması üçün Sirius və Zeusa qurban kəsər və yaz mövsümündəki əsas rolunu oynamaq üçün təkrar meydana çıxmasını gözləyər, ulduzun parlaqlığına baxaraq talelərinin necə olacağına qərar verərdilər. Məsələn: ulduzun sis, duman içində görünüşü və ya işığının zəifliyi xəstəliklərin ortaya çıxması və ya yayılmasının nişanəsi kimi başa düşülürdü. Bu adada tapılan e.ə. III əsrə aid pulaların üzərində şüalar yayan it və ulduz təsvirlərinin olması Siriusun həmin adada yaşayanlar üçün əhəmiyyətini göstərir. Mənbələrdə Sirius sisteminin yaşının 200-300 milyon il olduğu göstərilir¹.

Müxtəlif mədəniyyətlərdə *Sirius* Al-Qalb-al-Cabbar, Ağ ulduz, İt ulduzu, Al Şıra, İsis'in Ulduzu, Canicula, Aschere, Nil ulduzu, Bethlehem, Sopdet, Rehua, Kaulua, Takurua, Səma Tanrısı, Səməvi Qurd, Ubur, Mavi Ulduz Kachina, Hoku-Kauopae və s. kimi məlumdur.

Maraqlıdır ki, bir çox mədəniyyətlərdə o, heyvanlarla əlaqələndirilmişdir. Məsələn, Şimali Amerika Qızıldərilili qəbilələrində Sirius it və ya qurdlə bağlıdır².

Astronomiya ilə məşğul olanlar gecə səmasında ən parlaq ulduz kimi görünən Siriusun bizdən 8.5 işıq ili uzaqda olduğunu aşkar etmişlər. Çox yaxın bir tarixdə modern teleskoplar vasitəsilə Sirius ulduzunun özündən kiçik və normal gözlə görünməyən başqa bir ulduzla birlikdə hərəkət etdiyi müşahidə edilmişdir. Siriusun Yer in üfüyündə doğuş periodu bizim bir Günəş ilimizlə eyni, yəni 365 gün 6 saatdır.

Ərəbcədə *Şüəra/Şəra/Şıra* kimi məlum olan Sirius haqqında Quranın Nəcm surəsinin 49-cu ayəsində buyrulur: "Həqiqətən, Şıra (ulduzunun) Rəbbi Odur"³

---

¹ <https://az.wikipedia.org/wiki/Sirius>.

² <https://www.facebook.com/2737493369808578/posts/3157686027789308/>.

³ Aydın A. Kuran-i Kerim ve yüce mealı, Surettünnecm/49. Aydın yayınevi, İstanbul- Beyazıt, 1987, s. 529.

Sirius A və B ulduzları bir-birilərinin ətrafında bir cüt yay şəkilində orbit əmələ gətirərək dönürlər. Bununla bağlı yenə “Surət-il-nəcm”in 9-cu ayəsində: "İkisi arasındakı uzaqlıq iki yay qədər və ya daha az oldu” deyə qeyd olunur (Surət-inəcm/ 9)¹. Onu da qeyd edək ki, *Şira* ulduzu Quranda adı çəkilən yeganə ulduzdur.

Keçmişdə əldə edilən bir çox məlumatlar bu günə qədər yazılı formada əlimizə çatmasa da, onların müəyyən qismi deyimlər, bəzən işarələr və simvollar şəklində müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Lakin həmin simvolların kodlarını açmaq o qədər də asan deyil. Belə faktlardan biri də artıq yeni nəsil tərəfindən unudulmaqda olan, xalq arasında əsasən təsərrüfat işlərində mövsüm başlanğıcı olaraq istifadə edilən və çoxlarımızın bir folklor təqvimini kimi bildiyimiz *Quyruqdoğandır*. “Quyruqdoğan həqiqətdə nədir?” sualına tarixi sənədlər əsasında aydınlıq gətirmək olar. Belə ki, bu günə kimi folklorşünaslar və etnoqraflar bu zaman hadisəsini xalq etimologiyası ilə izah etməyə çalışmışlar, halbuki bu söz birləşməsinin anlamı inanılmaz dərəcədə daha dərin və türk xalqının zəkasının göstəricisidir.

Sirius fars dilində *Şəbahəng* adlanır. Onunla bağlı İran mənbələrində çoxlu məlumatlara təsadüf etmək olar. Belə ki, quyruğun bildiyimiz mənasından başqa nə anlam daşdığı haqqında Orta əsr və bir qədər ondan sonrakı yazılı mənbələrdə mükəmməl məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Onlardan biri Səfəvi şahı birinci Şah Abbasın saray münəccimi olmuş Molla Müzəffər Qonabadinin “Tənbihat Ulmünəccemin” kitabında verilmişdir. Kitabda müəllif yazır: “*Şəbahəngə* (Sirius ulduzuna) türk dilində *Quyruq* demişlər. O, başqa bir kitaba (Əbdüləli Bircəndinin “Bist bab dər mərfəte təqvim” əsərinə yazdığı “Şərhe bist bab nam dər təqvime tam” adlı şərhədə isə belə deyir: “*Şəbahəngin* türklərdə başqa adı *Dan ulduzu*, yəni *Sabah ulduzudur* ki, bu söz Azərbaycanda geniş şəkildə işlənir”. Bundan başqa müəllifi məlum olmayan “Uluğ Bəyin Astronomik Təqvimini (zic) və baş-

---

¹ Aydın A. Kuran-i Kerim ve yüce meali, Suretünnecm/49. Aydın yayınevi, İstanbul- Beyazıt, 1987, s.529.

qa üç risaləni də şərh edən, İran Milli Məclisinin Kitabxanasında saxlanılan əlyazmada türklərin *Sirius* ulduzunu *Quyruq* adlandırmaları ilə bağlı belə qeyd olunur: "... ona ərəb *Şüərayi Ubur*, farslar *Ruz Ahəng* (*Şəbahəng*) və türklər *Quruq* (*Quyruq*) deyirlər və ulduzlar içində ondan parlağı yoxdur, Cəlalə təqvimini ilə Mordad ayının yeddisi gecəsi doğar (İyul ayının 29-u).

Quyruğun ulduz adlanması daha sonra Nadir Şahın katibi olmuş Mirzə Mehdixan Astarabadinin "Sənglax" adlı türkcə-farsca sözlüyündə işlənmişdir, ancaq Mirzə Mehdixan yanılaraq bu ulduzun *Süheyl* (Kanopus) olduğunu sanmışdır. *Süheyl* ulduzu *Sirius* ulduzundan sonra səmada ikinci parlaq ulduzdur, ancaq cənub göyündə olduğundan şimal yarımkürəsində görünmür. Odur ki, nə Təbrizdə və nə də Bakı səmasında bu ulduzu görmək mümkün deyildir. Demək *Quyruq* yalnız *Sirius* ulduzu ola bilər.

Vəliəhd Abbasmirzə Qacarın tapşırığı ilə onun xüsusi həkimi olmuş Həkimbaşı Məhəmməd Xoylu (Qobullu) "Sənglax" kitabının üzünü çıxararaq onu "Xülaseyi Abbasi" adlandırmış və düzəlişlər etmişdir. Burada o, *Quyruq* sözü haqqında: "*Süheyl* ulduzunun adı, çox güman ki, *Şüəra* ulduzu olsun ki, quyruğa oxşayır, istər Şam və ya Yəmən Şüərası olsun, Azərbaycan və Mavəraünnəhrdə yayın ortalarında doğar və deyərlər "Quyruq Toğdu", çox üfüqlərdə Quyruq var olur, amma *Süheyl* oralarda doğmur və daim gizlidir. "Bənat əlnəş" (Böyük ayı bürcünün 7 parlaq ulduzu) kimi şimal üfüyündə həmişə görünəndir¹.

"Quyruqdoğan" ifadəsi ilə əlaqədar Həsən bəy Zərdabi öz məqalələrindən birində yazmış və bunun izahını: "Bizim göy üzündə gecələr görünən ulduzların hamısı həmişə görünməyir. Elə lduz var ki, ilin bir vaxtında görünür, qeyri vaxtlarda görünməyir və bir də ulduzlar çox olduğuna onları bir-birindən aralamaqdan ötrü onları dəstə-dəstə edib hər bir dəstəyə bu dəstə oxşadığı şeyin, ya heyvanın adını qoyurlar ki, onları tanımaq asan olsun. Bu ulduz dəstələrinə cürbəcür adlar qoyublar. O cümlə-

---

¹ <http://azerbaijani-studies.blogspot.com/2020/08/quyruq-ulduzu-v-onun-dogusu.html>

dən onların bir dəstəsinə “quyruq” deyirlər ki, həqiqətən heyvan quyruğuna şəbahəti var” kimi vermişdir¹

Çox qədim zamanlardan azərbaycanlılar Quyruq adlandırdıqları həmin topa ulduzların vasitəsilə yay fəslindən payıza keçid dövrünü müəyyənləşdirə bilməmişlər.

Qədim zamanlarda insanlar ətrafda baş verənləri, təbiət hadisələri, fəlakətləri, başlarına gələn hər cür bəlaları anlamağa çalışır, hər bir hadisəyə ad verirdilər. Onların daha çox tanrılaşdırdıqları varlıqlardan ən əhəmiyyətli ulduzlar idi, çünki məlum olduğu kimi, ilk tanrılar qüvvəni təmsil edir (məs.: Fırtına tanrısı, Od tanrısı), yaxud da dünyamızdan xaric əlçatmaz cisimlərə sitayiş etməklə yaradılırdı (Günəş Allahı, Ay Allahı kimi). *Sirius* ulduzu da belələrindən idi.

Sirius haqqında bir məqalədə bəzi maraqlı faktlar qeyd olunmuşdur. Burada həmin ulduz haqqında deyilir: “Ən çox simvolik adı olan *Sirius*, qədimdə *Köpək ulduzu*, *Dəmidirək* kimi adlarla da ifadə edilmişdir. Bir sıra mənbələrdə o, *Qütb ulduzu* adlansa da, təsviri cəhətdən *Sirius* olduğu anlaşılır.

Sirius ezoterik anlayışlarda yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ümumiyyətlə köpək, qurd və çaqqal kimi simvollaşdırılmışdır. Bu ulduz Yunan mifologiyasında *Ovçu Orionun köpəyi*, Misirdə ölüləri o biri dünyaya aparan *Anibis*, türk mifologiyasında göylər sarayının gözətçisi müqəddəs qurd *Asena*, Roma mifologiyasında Roma şəhərinin qurucuları *Romelus* və *Remusu* əmizdirən ilâhi qurt, İslamda isə Zülqərneynin həmin ulduza gedərək Yəcüc və Məcücü həbs edən qəhrəman kimi təsvir olunur.

Sirius, müxtəlif dillərdə *Sothis*, *Şira*, *Sirona*, *Serios*, *Kak-si-di*, *Huşi* kimi adlarla məlumdur və Böyük Köpək bürcündə yerləşir.

İnsanın inana bilməyəcəyi cəhətlərindən biri həmin ulduzdan gətirilən nöqtə boyda hər hansı bir şeyin yerdə bir ton gəlməsidir.

*Sirius*un günəşlə birgə doğduğu iyul və avqust aylarında orta və şimal en dairələrində yandırıcı istilərin olması “Köpək günlə-

---

¹ Zərdabi H.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1966, s.302.

ri” adlandırılır və ingilis dilindəki “Dog Days” ifadəsi də bununla bağlıdır.

Maraqlı cəhətlərindən biri bu ulduza türk astral mədəniyyə-tində “dəmir kimi sərt” mənasına gələn *Dəmirdirək* deyilməsidir. Dəmirdirək türk mifoloji dünyagörüşünə görə, “kainatın dirəyi” və “göyün qapısı” mənalarını ifadə edir, soyuq və istinin həmin qapıdan gəldiyi düşünülür.

Qədim türk qəbilələri bu ulduzu yer ilə göyü birləşdirən müq-qəddəs qapı olaraq da qəbul edirdilər. Onların fikrincə, həmin ul-duz ruhlar aləmi ilə ölümlülərin yaşadıkları maddi aləmin sərhəddi, başqa sözlə tanrı ilə insanı ayıran xətt idi. Görünür bu-nunla bağlıdır ki, Altaylarda şamanlar bu gün də ölən şəxsi dirilt-mək istərkən “xətti keçdisə, dirilməsi mümkün deyil” deyirlər. Digər tərəfdən elə bununla bağlıdır ki, Saman yolunun böyük ya-rığı da bizim bu gün *Sirat körpüsü* kimi bildiyimiz əfsanənin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Türklərin yaradılış əfsanələrində göydən mavi şüalar içində enən *Göy (mavi) Qurd* simvolu geniş yayılmışdır. Ezoterik anla-yışlara görə də dünyanın meydana gəlməsi, əslində, Sirius ilə gü-nəş sisteminin evlənməsinin nəticəsidir.

Türklərin qədim inanclarında qurd müqəddəs sayılır. Göylər tərəfindən göndərilən *Aşina (Asena)* adındakı dişi qurd haqqında əfsanə müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Bu ulduzun rəngi haqqında da fikirlər müxtəlifdir. Qırmızı və narıncı rənglərdə olduğu anılsa da, eramızın I əsrində yaşamış şair Manilius və IV əsrdə yaşamış Avienus onun “göy mavisi” olduğunu qeyd edirlər. Yapon dilində də Sirius, *Mavi ulduz* kimi məlumdur.

Sirius sistemi ilə bağlı simvollar: üçüclü yaba, yay və ox ol-maqla üçdür. Heyvani simvolları yuxarıda da qeyd etdiyimiz ki-mi, qurd, çaqqal və köpək, ədədi simvolları isə 3, 22, 23, 44, 49-dur.

Antik Mısır sivilizasiyası bu uldıza böyük əhəmiyyət vermiş, onu Ranın günəşi kimi qəbul etmişlər. Bu mənada Sirius günəş sisteminin günəşi sayılmışdır¹.

Sonda bunu da qeyd edək ki, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı elm üçün bitib-tükənməz sərvətdir və onun tam öyrənilməsi, araşdırılması və tədqiq olunması üçün hələ uzun illər lazımdır. Bu mənada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Nizami Gəncəvi haqqında dediyi “Nizami Gəncəvi ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə Şərq bədii təfəkkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və şeiriyyəti görünməmiş yüksəkliklərə qaldırmışdır. Mü-təfəkkir şairin məşhur “Xəmsə”si insanlığın mənəvi sərvətlər xəzinəsinin zirvəsində dayanaraq, dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında layiqli yer tutur” sözləri böyük dühaya, onun yaradıcılığına, elminə verdiyi ən doğru qiymət, şairin tarix, coğrafiya, məntiq, fəlsəfə, dilçilik elminin inkişafı üçün açdığı üfüqlərə verilən layiqli dəyərdir.

Fizuli MUSTAFAYEV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AZƏRBAYCAN KİNO FİLMLƏRİNDƏ KOSMONİMLƏRİN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI HAQQINDA

Kosmonimlər səma cisimlərinin adlarını bildirən sözlərdir. Səma cisimləri dedikdə Günəş, Ay, Yer, ulduzlar, bürcələr, ekvatorlar və s. nəzərdə tutulur. Şübhəsiz, müxtəlif planetlərə, bürcələrə, ulduzlara verilən adlar şərti ləqəb xarakteri daşıyır. Köhnə sovet dilçiliyində onomastikanın bu sahəsi müəyyən dərəcədə araşdırılsa da, Azərbaycan dilçiliyində kosmonimlər, demək olar ki, tədqiq olunmamışdır. Halbuki Azərbaycan dili leksik, qrammatik, etimoloji cəhətdən araşdırmağa ciddi ehtiyac duyulan səma cisimləri adları ilə çox zəngindir. Belə adların yaranması,

---

¹<https://medium.com/@diamondtema/sirius-yıldızihakkında-31e388be83e6>.

əmələ gəlməsi, şübhəsiz, xarakterik dil hadisə və qanunları ilə möhkəm bağlıdır.

Milli mədəniyyətimizin əsasını təşkil edən dilçilik və kino-şünaslıq elmləri vəhdətdə kəsb etdiyi vacib estetik amillərlə müəyyənləşdirilir. Kino dilində Azərbaycan kosmonimləri aktualıq baxımından məhz bu vəhdətin bir qolunu təşkil edir.

Azərbaycan kosmonimləri həm obyektinin, həm də predmetinin dil və üslub müstəvisində təhlil olunması ilə əsaslandırılır. Tədqiqat işi səsli formada “nitq-səs-görüntü” triadasının vəhdəti ilə müəyyənləşən, mürəkkəb linqvistik sistemə malik kino dilinin orijinal xüsusiyyətlərini aşkara çıxartmağa imkan vermişdir.

Məhz bu baxımdan qarşıda duran vəzifələr maraq doğurur. Kino dilində Azərbaycan kosmonimlərinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ilk növbədə mövzumuzun məqsəd və vəzifələri ilə müəyyənləşdirilir. Kosmonimlərin öyrənilməsi kinoşünaslığın son illərdə qazandığı elmi nailiyyətlərə söykənərək dil və üslubun elmi-nəzəri və praktiki problemləri ön plana çəkilir.

Kino dilinin mürəkkəb semiotik sistemi ilə bağlı olan Azərbaycan kosmonimlərinin öyrənilməsi işi çoxşaxəli olduğundan tədqiqat prosesində istifadə edilən metod və üsullar da müxtəlifdir. Bu baxımdan məqalənin yazılmasında, əsasən təsviri və müqayisəli təhlil metodlarına müraciət olunmuşdur. Azərbaycan kosmonimlərinin kino dilində önəmli əhəmiyyətini göstərmək tədqiqatın ideya istiqamətini və məzmun tutumunu təşkil edir.

Mövzunun işlənməsi zamanı kifayət qədər bədii və sənədli kino materiallarından istifadə edilmişdir. Mövzu ilə bağlı müxtəlif elmi ədəbiyyatlara da müraciət edilmişdir.

Digər dünya xalqlarında olduğu kimi, azərbaycanlıların ulu babaları da sirlə dolu olan kainatı, xüsusilə Ayı, Günəşi, ulduzları, qalaktikamızın, planetlərini Yerdən maraqla seyr etmiş, onlara qəribə adlar vermiş və onlar haqqında müxtəlif əfsanə və rəvayətlər uydurmuşlar. “Babalarımızın uzun müddət öz talelərini səma cisimlərinin hərəkətinə uyğun şəkildə yozmuş, belə hesab etmişlər ki, hər adamın göydə bir ulduzu vardır”¹. Bura-

---

¹ Adilov M. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, 2019, s. 18-20.

dan da səma cisimləri ilə bağlı çoxlu atalar sözləri, zərb-məsələlər: “*ulduzu sönmək*”, “*ulduzu bərişmaq*”, “*ulduzu parıldamaq*”, “*bəxt ulduzu*”, “*ayüzlü*”, “*günəş təbli*”, “*ay parçası*” və s. kimi xalq ifadələri meydana gəlmişdir.

Ümumxalq təfəkkürünün məhsulu olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində Ay, Günəş, Yer, Ülkər, Dan ulduzu, Karvanqıran, Quyruqdoğan və s. kosmonimlərə rast gəlinir¹.

“Günəşlə ay” adlı əfsanədə Günəş – qız, Ay – oğlan kimi səciyyələndirilir. Ayın və Günəşin bir sıra astronomik xassələri – Günəşin parlaqlığı, Ayın ilin müxtəlif vaxtlarında bir neçə vəziyyətdə müşahidə olunması və üzərində qeyri-müəyyən ləkələrin görünməsi əfsanəvi köklərlə bağlı izah edilir².

Xalq ədəbiyyatında Günəşin, Ayın, ulduzların astronomik koordinatları əksərən düzgün səciyyələndirilir³. “Qaranlıq gecənin Ayı” sənədli televiziya filmində söylənen bayatıya diqqət yetirək:

Ülkər Aydan ucadır,
Nə aydınlıq gecədir,
Mənim halım pis keçir,
Sənin halın necədir.

Bu bayatıda işlənmiş kosmonimlər sadəcə olaraq sadalanmır, həm də ulduzların Yerdən və Aydan çox-çox uzaq olması fikri xatırlanır. “Ölülər” bədii filmindən Şeyx Nəsrullahın dilindən bir parçanı təqdim edirik: “Ulduzlar küreyi-ərdən çox uzaq olduğundan onların küreyi-ərzə gücü də axdır. Amma Ay və Günəş küreyi-ərzə yavuvqdur və gücləri də artıqdır”.

Şərq xalqları, o cümlədən Azərbaycan xalqı səma cisimlərini həmişə müqəddəs varlıqlar hesab etmiş, onların əksəriyyətini təxəyyül süzgəcindən keçirmişlər. Əfsanə və rəvayətlərdə bəzən Günəş – qız, Ay – oğlan, bəzən Günəş – ana, Ay onun qızı, ulduzlar – çiçək, sünbül və s. kimi təsvir olunmuşdur⁴. “Günəşin

¹ Qurbanov A. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I c. Bakı. 2019, s. 85.

² Adilov M. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. 2019, s. 29-30, 64-65.

³ Кульпина Л.Ю. Ономастические реалии в современном транскультурном романе. Москва. 2022, с. 122.

⁴ Məmmədov İ. O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, 2014, s. 164-168.

bacısı” sənədli televiziya filmində səma və cisimləri obrazlaşdırılmış və Ayla Günəşin münasibətləri barədə maraqlı süjet xətti qurulmuşdur. Burada Günəş – ana, Ay – onun qızı kimi təqdim olunur. Diktor Ayın dili ilə deyir:

“Diktor: – Günəş anam idi, mən onun qızı,
Dünya salamlardı, ilk baxtımızı,
Ondan şəfəq alıb, nura boyandım,
Mən onun eşqilə alışıb yandım.
Cütçünün verdiyi toxumları biz,
Mavi göy üzünə səpdik tərtemiz.
Keçdi bir neçə ay, yetişdi bahar,
Nə gördük? Cücərdi bütün toxumlar
Parladı ulduzlar, o ağ sünbüllər,
Yarandı aləmdə yenə bir əsər”.

Bəzi elmi sənədli televiziya filmlərində qəhrəmanların çoxunun adı planet və ulduz adlandırılır: *Mehr – Günəş, Müştəri – Yupiter, Bərham – Mars, Nahid – Venera, Günə. – Saturn, Əsəd – Şir bürcü, Bədr – Ay* və s.

“Gənc astronomlar” (1977) sənədli televiziya filmində ssenari müəllifi qəhrəmanların hərəkəti ilə ulduzların səmada hərəkətini çox məharətlə uzlaşdırmış və göy cisimləri haqqında öz elmi dünyagörüşünü əks etdirmişdir: “Şamaxı rəsədxanası” sənədli televiziya filmində (1977) “Tahir-Zöhrə”, “Mehr və Mah” səma cisimləriylə bağlı məlumatlara rast gəlirik.

Adları çəkilən filmlərdə ulduz bürcləri səyyarələrin xassə və əlamətləri səciyyələndirilir.

“Leyli və Məcnun” bədii filmində “Məcnunun ulduzlara şikayəti” fəslində *Səyyarə, Fərqəd, Şətt, Pərvin, Ütarad, Zöhrə, Mərrix, Bürcis, Geyvan, Həməl, Cevza, Həqə, Hünə, Xərçəng, Nəsrə, Tərfə, Sünbülə, Əvva, Əqrəb, Sacayaq, Şeri, Məbsutə, Məqbuzə, Səyyaf, Fərd, Sərir, Simak, Nəsrin, Qarı, Suha* və s. kimi saysız ulduz və bürc adı çəkilir.

Ümumiyyətlə, bəzi astronomik adlar Şərq ədəbiyyatında çox geniş yayılmışdır¹. Məsələn, belə adlardan biri *Zöhrədir*. Prof.

---

¹Буней Е.В. Ономастическое пространство поэм С.А.Есенина. Москва, 2014, с. 202.

M.H.Təhmasib bu barədə yazır: “Zöhrə qədim mədəniyyətə malik bütün xalqlarda həm ilahə-məbud, həm də onun atributu olan ulduz kimi müqəddəs sayılmışdır. Gözəl qız-qadın şəklində təsəvvür edilən Zöhrə qədim şumerlərdən başlayaraq Romada, Yunanıstanda, İranda, Babildə, Ərdəbildə, eləcə də Zaqafqaziya xalqlarında məhəbbət, su, məhsuldarlıq, gözəllik, musiqi, rəqs və təğənni ilahəsi kimi təsdiq olunmuş, hətta su kötüyündən yarandığı da zəmin edilmişdir. Şəmsəddin Saminin verdiyi məlumatlara görə, türk xalqları da ona eyni ilə belə münasibət bəsləmişlər¹.

Şəmsəddin Saminin “Lügəti-Türki” əsərində “Nahid” Zöhrə ulduzunun ikinci bir adı kimi izah edilir².

Nizami Məcnunun dili ilə Zöhrə ulduzunun bir çox astro-nomik, əfsanəvi keyfiyyətlərini, tipoloji-dini və dünyəvi ilham mənbəyi olmasını bu cür ümumiləşdirmişdir:

Məcnunun qəlbində gizli bir maraq,

Zöhrə ulduzuna dil açdı qəlbən:

“Ey sənə taleyim etimad edən,

Gecənin alnında işıq yandıran”³.

Prof. M.H.Təhmasib yazır: “Nahid-Zöhrə” istər qədim Şərq əsatirində, istərsə də astral görüşlərdə çox mühüm yer tutmuş, bədii ədəbiyyatda da çox zaman su ilə, çayla, dənizlə əlaqədar gözəl nəğməkar, məşuqə kimi təsvir edilmişdir”⁴.

Bizim fikrimizcə, Tahir surəti parlaq ulduzlardan birinin adı kimi astronomiyada öyrənilən ərəb dilinə məxsus Əltair⁵ kosmoniminin Azərbaycan variantıdır.

Deyənləri ümumiləşdirərkən, belə qənaətə gələ bilərik ki, istər şifahi xalq ədəbiyyatında, istərsə də klassik yazılı ədəbiyyatımızda Azərbaycan kosmonimlərinin çox qədim köklərinə rast gəlmək mümkündür. Bunları ayrıca tədqiqat obyektinə kimi öyrənmək bugünkü dilçiliyimizin diqqət mərkəzində durmalıdır⁶.

¹Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. “Elm”, Bakı, 1972, s. 319.

²Şəmsəddin Sami. Lügəti-türk. II cild, s. 153.

³Qurbanov A. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II c. Bakı, 2019, s. 125.

⁴Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. “Elm”, Bakı, 1972, s. 319.

⁵Haşımzadə M.İ. Astronomiya. Bakı, 1970, s. 312.

⁶Məmmədov İ. O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı, 2014, s. 164-168.

Çünkü Azərbaycan kosmonimləri adı altında çox az onomastik vahid öyrənilmişdir. Halbuki bədii ədəbiyyatımız, dialekt və şivələrimiz, xalq əfsanə və rəvayətləri bu sahənin tədqiqi üçün son dərəcə zəngin material verir. Məsələn, canlı xalq danışığında “quyruq doğan ay” ifadəsi mövcuddur. H.B.Zərdabi öz məqalələrindən birində bunun mənasını izah edərək yazır: “Bizim göy üzündə gecələr görünən ulduzların hamısı həmişə görünməyir. Elə ulduz var ki, ilin bir vaxtında görünür, qeyri vaxtlarda görünməyir və bir də ulduzlar çox olduğuna görə onları bir-birindən aralamaqdan ötrü onları dəstə-dəstə edib hər bir dəstəyə bu dəstə oxşadığı şeyin, ya heyvanın adını qoyurlar ki, onları tanımaq asan olsun. Bu ulduz dəstələrinə cürbəcür adlar qoyublar. O cümlədən, onların bir dəstəsinə quyruq deyirlər ki, həqiqətən heyvan quyruğuna şəbahəti var”¹.

Çox qədim zamanlardan azərbaycanlılar “Quyruq” adlandırdıqları həmin topa ulduzların vasitəsilə yay fəslindən payıza keçid dövrünü müəyyənləşdirə bilmişlər².

Bundan başqa, xalq danışığında işlənən “Kiçik çillə”, “Böyük çillə” ifadələri də bu cür astronomik hesablamalarla bağlıdır. Hələ XIII əsrin görkəmli Azərbaycan alimi, dünya astronomiya tarixinə daxil olmuş Nəsrəddin Tusi özünün “Zici-Elxani” əsərində çoxlu kosmonimlər barədə məlumat vermiş, Günəşin və Ayın mövqeyini və hərəkətlərini dəqiq təyin edən hesablama cədvəlləri hazırlamış, bir sıra ulduzların dəqiq koordinatlarını müəyyən etmişdir.

XIX əsrdə yaşayıb yaratmış A.Bakıxanov “Əsrarü-l-Mələkut” (“Kainatın sirləri”) əsərində orta əsr astronomiyası əsasında Yerin vəziyyəti, göy cisimləri, kainat sisteminin tənzim olunması və sair məsələlərə dair öz fikirlərini şərh etmiş, bir sıra ulduz və planet adlarının Azərbaycan dilində variantlarını işlətmişdir³. Məsələn: *Ay, Günəş, Yer, Zöhrə (Venera), Qütb ulduzu (Əl-Cədy), Kiçik Ayı, Xərçəng, Keçibuyunuz, Şir, Qız, (Sünbülə),*

¹ Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1966, s. 302.

² Скуридина С.А. Современные ономастические школы: от Воронежа до Иркутска. Москва, 2015, с. 185.

³Qurbanov A. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan onomologiyasının əsasları. I c. Bakı. 2019, s. 85.

Əqrəb, Oxatan (Qövs), Dolça (Dolu), Qoç, Öküz (Sur), Əkizlər (Cövzə), Balıqlar (Hut) və s.

Göründüyü kimi, bu adlar həm də bədii və sənədli televiziya filmlərində kifayət qədər işlədilir:

“Kərimin atası: – Əvvəl darıxdığımdan gedirdim, evdə otura bilmirdim. Sonra o tufəngə yavaş-yavaş isnişdim.

Çimnaz: – Tufəngə? Hə, bilirəm, nişan alanda elə bil *Qütb ulduzunu* tuşlayıram”.

“Süd dişinin ağrısı” bədii filmi. 1987.

İdrisov: – Sayıq ol, Bağır qardaş, birinci doğuşdu, heyvan tələf olar.

Nurcabbar: – Bilirəm, sən hər halda nə *Əqrəbsən*, nə də *Oxatan*. Bildiyimə görə *Dolçasan*”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii filmi. 1984.

Xəlil: – Qəsəbə hamamında ocaqçı işləyirəm. Gecələr bekar qaldıqda *Kiçik Ayı* bürcünü seyr edirəm.

Bəhmən: – Bəs stansiyada gözətçi işləməyindən niyə danışmırsan?”

“Küçələrə su səpmişəm” bədii filmi. 2004.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən kosmonimlər və onların əlamətləri.

Hələlik əldə olan kosmonimləri aşağıdakı xarakterik mənə qruplarına görə təsnif etmək olar:

a) Əfsanəvi adlardan əmələ gələnələr: Əjdaha, Herkules, Təkbuynuz, Uçan balıq, Cənnət quşu, Veronikanın saçları və s.

“Bələdçi: – Adə, siz gərək hələ araba ilə gedəsiniz. Yazıq sovet hökuməti. Hər sərnişin bir stəkan tullasa.

Sərnışin:– *Əjdaha* sənin kimi olmaz. Bəs indi nə vuracayıq?”

“Qəzəlخان” bədii filmi. 1991.

b) Heyvan və quş adlarından əmələ gələnələr: *Balina, balıqlar, Böyük Ayı, Böyük Köpək, Buğa, Vaşaq, Qarğa, Qartal, Qoç, Qu, Qızıl Balıq, Delfin, Dovşan, Durna, Əqrəb, Zürafə, İlan, Kiçik Ayı, Kiçik At, Kiçik Köpək, Kiçik Şir, Kərtənkələ, Göyərçin, Milçək, Oğlaq, Tavus, Tazı Köpəyi, Tülkü, Xamelion, Xərçəng, Canavar, Şir* və s.

“Başqa bir gənc: – Erməni – *Əqrəb*. Heç bir fərqi yoxdur. Onların avtomatı var, optik tütəngləri var.

Növbəti əsgər: – Bizim elə tütənglərimiz olsa, biz də snayper olardıq”.

“Girov” bədii filmi. 2003.

“Kənd adamı: – Bu kimdi, atam balası?

Başqası: – Qaçaq Nəbi... *Qoç oğlu...*”

“Qaçaq Nəbi” bədii filmi. 1980.

“Üzeyir: – Hə, təəssüf ki, elədir. Molla Nəsrəddin yaxşı deyir ki, şeytançılıq konkursları keçirilsəydi, müsəlmanlar birinci yerə çıxardı.

Əməkçi: – Bəli, *Canavar* təki, *Şir* təki birinci yerə...”

“Üzeyir ömrü” bədii filmi. 1983.

“Qurban: – Ağa, zalda boş yer çoxdu ki.

Lütvəli bəy: – *Tülkü* kimi danışma, sənə nə deyirəm, onu da elə!

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii filmi. 1982.

c) İnsana məxsus anlayışlarla bağlı sözlərdən əmələ gələnələr: *Arabaçı, İlandaşıyan, Naxırçı, Oxatan, Qız, Rəssam, Heykəltəraş* və s.

ç) Əşya adı bildirən sözlərdən əmələ gələnələr: *Qalxan, Dolça, Yelkən, Kasa, Kompas, Künyə, Göyərtə, Lira, Mikroskop, Mişar, Nasos, Ox, Saat, Soba, Stol, Dağ, Teleskop, Tərəzi, Top, Dükən, Üçbucaq, Xaç* və s.

“Sonanın qızlarından biri: – Ana bu hasar nəyə lazımdır? Elə bil *dağ* durub qarşısında. Otağımız qaranlıq olacaq.

Rövşən: – Sənin işin deyil”.

“Girov” bədii filmi. 2003.

“Bələdçi: – Adə, durun, çatmışıq. *Saat* 16-dır. Bilmirəm bu iki addımlıq yolu gedən adam niyə yatır... Durun çatmışız”.

“Qızılخان” bədii filmi. 1991.

“Teybə: – Bilməzsən də. *Mişar, nasos* lazımdır. Ay Bəhmən qardaş, belə də iş olar?

Xəlil: – Eh... Yenə başladı. Get işini gör”.

“Küçələrə su səpmişəm” bədii filmi. Bakı. 2004.

“İdrisov: – Bura yaxşıca sərindi. Bu havada *dükan* da açıqdır. Rayondan xəbəriniz yoxdur, camaat istidən qırılır orda... Belə yay görməmişəm mən”.

Bağır: – Yoldaş İdrisov, bəlkə çaya, çörəyə meyliniz var? *Soba* da yanımızdadır”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii filmi. 1984.

“Kərimin atası: – Gülləni adam atmır, tüfəng atır. *Mikroskopa* baxan kimi baxıb seçməlisən.

Çimnaz müəllimə: – Tətiyi ki, adam çəkir?”

“Süd dişinin ağrısı” bədii filmi. 1987.

Mənaya görə bu qruplaşmanın sayını artırmaq da olar.

Kosmonimlərin qrammatik xüsusiyyətlərinə gəldikdə qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb quruluşlu kosmonimlər əsasən təyini söz birləşmələri əsasında əmələ gəlmişdir¹. Məsələn: *Böyük Köpək*, *Uçan Balıq*, *Böyük Ayı*, *Kiçik Ayı*, *Kiçik Köpək*, *Kiçik Şir*, *Kiçik At*, *Qızıl Balıq* və s. (I növ), *Tazı Köpəyi*, *Cənnət Quşu*, *Cənub Balığı*, *Cənub hidrası*, *Cənub Tacı*, *Cənub Üçbucağı*, *Şimal Tacı* və s. (II növ), Teatrın səhnəsi (III növ).

“Zərdabi: – Amma indi, maşallah gör nə qədər qəzet-jurnal çıxır. *Teatr səhnəsi* də özündə bir canlanma yaradır. Bir neçə tamaşaya gedib baxdım”.

“Üzeyir ömrü” bədii filmi. 1983.

“Nəbi: Əgər, istəmirsən saqqalın qana bulansın, yeri! Özünü *kiçik şir* sayır... De ki, sağ qalmaq istəyir, təslim olsun...”

“Qaçaq Nəbi” bədii filmi. 1980.

“Qurban: – Gedək, usta. Mən sənə dedim axı... *Cənnət quşu* qonub sənə başına...”

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii filmi. 1982.

“Rüstəm: – Deyəsən, toruna *qızıl balıq* düşüb. Adam qudurğan olmaz, partiya təşkilatçısı seçildiyin bir ay deyil, yerə-göyə sığmırsan...”

“Böyük dayaq” bədii filmi. 1962.

Misallardan göründüyü kimi, kino dilində də dil tərkibinə görə kosmonimlər yekcins deyildir.

---

¹ Бондалетов В.Д. Русская ономастика. Москва. 2013, с. 301.

Xalq danışığında işlənən kosmonimlərdən fərqli olaraq, elmi üslubda işlənən kosmonimlər müxtəlifdir¹.

a) Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə düzələnələr: *Ay, Günəş, Yer, Qarğa, Qartal, Qoç, Arabaçı, Buğa, Yelkən, Dovşan, Durna, Qız, Qızıl Balıq, Qalxan, Göyərtə, Milçək, Ceyran, Bülbül, Qızılgül, Durna, Göyərçin, Qu quşu* və başqaları.

“Bağır: – Bunun gözünə, zəndinə mat qalmışam, hər şeyi görür, ucaya qalxmaq istəyir *qartal* kimi.

Nurcabbar: – İdrisov sənin iç-içalatını da görür”.

“Qoca palıdın nağılı” bədii filmi. 1984.

“Kərimin atası: – Amma bu şərtnən ki, heç nəyə güllə atmayasız. Nə *dovşana*, nə *durnaya*, nə də *qarğaya*...

Səlim: – Yaxşı, atmaram...”

“Süd dişinin ağrısı” bədii filmi. 1987.

“Rüstəm: – Ay Şirzad, bu gün kefin kökdür, deyəsən toruna *qızıl balıq* düşüb. Məyər mən məhsuldarlığın mənasını qanmıram. Bir bax da, *milçək* basıb aləmi, əyər etiraz eləyirəmsə, deməli bir səbəb var”.

“Böyük dayaq” bədii filmi. 1962.

Avropa mənşəli sözlərdən düzələnələr: *Andromeda, Balina, Foniks, Oktant, Peqas, Persey, Xamelion, Hidra, Kassioneya, Eridan, Lira* və s.

Adları çəkilən sözlər, əsasən, sənədli televiziya filmlərində daha çox işlənir.

“Bağır: – Heyf səndən, Cəlil!

Qurban: – Cəlil ağa de, hər gün bir *xamelion* geyinənə ağa deyərlər...”

“Neft və milyonlar səltənətində” bədii filmi. 1982.

“Nəbi: – A kişi, gendə niyə dayanmısan. Maşallah *balınaya* oxşayırsan, özün də sözlü adama oxşayırsan. İrəli gəlsənə.

Lopabıg: – Mənim dərdim... Ağrın alım... Utanıram...”

“Qaçaq Nəbi” bədii filmi. 1980.

---

¹Денисова Н.В., Кованова Е.А. Санкт Петербургский государственный университет. 2019, с. 209.

“Vahid: – Mənə bax, biz Gəncəyə gedirik. Sən bizi *andromeda* gedən çölün düzündə nöş düşürürsən balam?”

“Qəzəlxan” bədii filmi. 1991.

Azərbaycan xalq danışıq kosmonimləri.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindən fərqli olaraq canlı xalq danışığında və eləcə də bədii əsərlərin dilində bir sıra kosmonimlər işlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, bunlar ancaq Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında düzəlidir. Məsələn: *Dan ulduzu*, *Zöhrə (Venera)*, *Karvanqıran (Saturn)*, *Quyruqlu ulduz (Komet)*, *Ağyol*, *Ülkər*, *Yeddiqardaş (Buğa bürcündə ulduz topası)* və s.

Bədii ədəbiyyatda bu cür xalq kosmonimlərindən rəmzi – məcazi mənada geniş istifadə edilir. “C.Cabbarlı” (1969) filminə “Ey dan ulduzu” şeiri bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Qatranlıq gecədə səni gözləyib,
Durmaqdan yoruldum, ey *dan ulduzu!*
Uzaq üfüqlərə göz gəzdirməkdən
Az qala kor oldum, ey *dan ulduzu!*

Öksüz taleyimdən gecikdin nədən?
Karvanqıran doğdu, görünmədin sən,
Oxşatdım, yanıtdım, könül verdim mən
Bilmədən vuruldum, ey *dan ulduzu!*

Buradakı Dan ulduzu, Karvanqıran xalq danışıq kosmonimləridir. Yazıçının təsvirində “Dan ulduzu” xoşbəxt gələcəyin rəmzi kimi verilmişdir. Bu cür kosmonimlər bədii üslubda və xalq danışığında çoxdan populyarlaşmışdır.

Onu da deməliyik ki, xalq danışığında və bədii əsərlərin dilində *Ay*, *Günəş*, *Yer* çox müxtəlif mənalarda işlənir. Buna görə də yazılı nitqdə həmin sözlər bəzən böyük hərflə, bəzən də kiçik hərflə yazılır¹. “*Günəş*” əvəzinə xalq danışığında çox zaman “gün” forması işlənir. Yuxarıda bəhs olunan kosmonimlərdən dilimizdə bir sıra antroponimlər də əmələ gəlmişdir. Məsələn: *Aygün*, *Aybəniz*, *Aynur*, *Aytəkin*, *Aytən*, *Günay*, *Günəş*, *Ülkər*, *Zöhrə* və s.

---

¹Сарбасова К. Литературная ономастика и ономастическое пространство. Москва. 2021, с. 153.

Bizcə, dilimizdə işlənən kosmonimlərin hamısını, heç olmasa əksəriyyətini Azərbaycan dilinin öz sözləri əsasında yaratmaq daha faydalıdır. Hələlik isə alınma kosmonimlər üstünlük təşkil edir”¹.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında tədqiq edilmiş kosmonimlər kəmiyyətcə azlıq təşkil edir. Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda, xalq danışı-ğında mövcud olan zəngin kosmonimləri toplamaq, tədqiqata cəlb etmək, lüğət tərtib etmək, onların orfoqrafik və orfoepik problemlərini xüsusi işləmək, xalis Azərbaycan dilinə məxsus kosmonimlər yaratmaq hazırda Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında mühüm bir problem kimi durur.

Bədii filmlər

1. Ölülər. 1991.
2. Leyli və Məcnun. 1961.
3. Süd dişinin ağrısı. 1987.
4. Qoca palıdın nağılı. 1984.
5. Küçələrə su səpmişəm”. 2004.
6. Qəzəlxan. 1991.
7. Girov. 2003.
8. Qaçaq Nəbi. 1980.
9. Üzeyir ömrü”. 1983.
10. “Neft və milyonlar səltənətində”. 1982.
11. “Böyük dayaq”. 1962.

Sənədli televiziya filmləri

1. “Qaranlıq gecənin Ayı”. 1990.
2. “Günəşin bacısı”. 1989.
3. “Gənc astronomlar”. 1977.
4. “Şamaxı rəsədxanası”. 1977.

---

¹Буней Е.В. Ономастическое пространство поэм С.А.Есенина. Москва, 2014, с. 202.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MİFONİMLƏR

Nərgiz HACIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MİFİK ŞƏXS ADLARININ SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mifologiya ilkin yaranış epoxasında dünya və insan barədə təsəvvürlərin qlobal sistemi barədə məlumat verir. Mif yaradıcılığı insanlığın mədəniyyət tarixinin təşəkkülündə mühüm hadisədir. İlk insan cəmiyyətində mifologiya dünyanın dərk olunmasının əsas vasitəsi və insanlığın mənəviyyatının təşəkkülünün ilkin mərhələsi olmuşdur. Təbiət hadisələri ilə sıx bağlı olduğu üçün insanların təsəvvüründə miflər şəxsləndirilmişdir. İnsanlar etiqad etdiyi, inam bəslədiyi, ilahiləşdirdiyi hər bir hadisəyə ad verməyə, onu müəyyən adla adlandırmağa başlamışlar. Bu və ya digər xalqın mifoloji təsəvvürləri və hekayələri onun mifologiyasını təşkil edir.

Azərbaycan dilində teonimlər, mifoloji adlar barədə bəzi məqalələr olsa da,¹ bu məsələyə bir qədər ətraflı şəkildə M.Adilovun məqalələrində toxunulmuşdur.² Azərbaycan, o cümlədən bir çox dünya xalqlarının mifləri su kultu ilə əlaqədardır. M.Seyidov türk xalqlarında suyu müqəddəs bilmələri, bir sıra ayınlar təşkil edildiyi barədə məlumat verir.³ Azərbaycanın əksər rayonlarında ilk baharda camaatın bir-birini sulama, suyabasma mərasiminə “Sucəddim” deyirlər. Sucəddim – su və cəddim – baba sözlərindən yaranmış mürəkkəb sözdür. Sucəddim – Subaba mürəkkəb sözlərinin özündə də suya inamın izi var. Elə buna görə də mərasim “Sucəddim – Subaba” adlandırılmışdır. Quba rayonunun Alpan kəndində “Subaba” adlı əski bir türbə bu günə kimi mövcud olmuşdur. (Subaba türbəsi – Susay sözündə – say,

---

¹ Алиева Ф. Теонимика как источник по духовной культуре античного Азербайджана. Azərbaycan onomastikasına dair konfransın materialları, Bakı, “APİ”, 1986, s.307-309; C.Məmmədov.Qədim tanrı adları (I.Qud teonimi). Azərbaycan onomastikası problemləri, II, Bakı, “APİ”, 1988, s.272-274; A.S.Tapdıqov. Mifoloji toponimlər. Nam.dis. AR, 2009, 22 s.

² Adilov M. Əsərləri, X cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 456 s.

³ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”, 1989, s.215-217

çay, çayda quru adacıq deməkdir. Susay – adacıqları olan su, çay deməkdir).¹

Su adamları barədə elmi mübahisələrə P.Şteinkellerin tədqiqatları ilə on qoyuldu. B.e.ə. şumer-akkad sənədlərində LU. SU. Kİ. etnoniminə rast gəlinir ki, bu “su xalqı” və “ölkənin insanları” deməkdir. Şumer mətnlərindəki LU.SU., LU.SU.Kİ. loqoqramları akkad (şərqi sami) dilində tərtib olunmuş kitabələrdə “Simaski” adlanan ölkənin rebuslu yazılış forması olmuşdur. Başqa sözlə, şumerlərin “Su adamları” adlandırdıqları toplum Simaşki ölkəsinin sakinləri olmuşlar. Ur Mesopotamiyada son şumer dövləti olmuşdur. Ur dinastiyasının padşahlığının tərkibində su ölkəsi idarə olunurdu. İran Azərbaycanında yaşayan xalq *subi* termini ilə ifadə olunurdu. *Suvbi* – *Subi* Urmiya gölünün şimal-qərb tərəfində yerləşirdi. Ehtimal etmək olar ki, Su xalqı Azərbaycanın qədim əhalisi olmuşdur. *Bi-be* formantı cəm şəkilçisini ifadə etmişdir. A.Əlimirzəyev qeyd edir ki, “Su adamları” ölkəsinin – Simaşkinin şimal vilayətlərinin Cənubi Azərbaycanda yerləşdiyini mövcud yazılı mənbələr sübut edir.² Tədqiqatçı P.Mixaylovskiyə istinadən qeyd edir ki, “Şumerin və Urun dağıdılmasına ağı” adı ilə tanınan bədii kompozisiyadan məlum olur ki, son Şumer dövlətinin süqutu dördlər ittifaqının – “Su adamları”nın, elamlıların, kutilərin və İşin şəhərinin canişini İşbi-Erranın qoşunlarının fəaliyyəti nəticəsində baş vermişdi.³

Azərbaycanın cənubunda, xüsusilə Urmiya gölü hövzəsində qədim etnoslardan biri də “Su” adı ilə tanınan tayfa birliyidir. “Yeni Şumer dövrü”nə aid (e.ə.XXI əsr) tarixi, ədəbi və təsərrüfat sənədlərində bu toplum və onun yayıldığı ərazi LU.SU., LU, SU, A, LU, SU, Kİ, hərfən “Su adamları”, “Su adamlarının məskəni” loqoqramları ilə ifadə olunurdu. Y.Yusifov SU etnoniminin Manna dövlətinin cənub vilayətləri Sumbi və Suriqaşın adlarında əks olunduğunu ehtimal edirdi.⁴ Y.Yusifov ha-

¹ Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, “Yazıçı”, 1989, s.217

² Əlimirzəyev A. “Su adamları” və Simaşki dövlətinin Azərbaycan tarixində yeri”. “BDU”, İlahiyyat fakültəsinin elmi məcmuəsi, №27, iyul, 2017, s.78.

³ Yənə orada, s.81.

⁴ Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək (Z.Bünyadov və Y.Yusifovun redaktəsi ilə). I cild, Bakı, 1994; s.73, 80, 81; Y.Yusifov. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1993; Ю.Юсифов.

belə qeyd edir ki, Ur Mesopotamiyada son şumer dövləti olaraq Azərbaycanda yaşayan xalqlar suvbilər adlanırdı. Ehtimal etmək olar ki, Suvbi Azərbaycanın qədim şəhəri olmuşdur. Be/bi formantı cəm ifadə edir.¹

Naxçıvanda miladdan öncəki etnooykonimləri tədqiq edən F.Rzayevin avtoreferatının “Şu-su prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər” və “Subar prototürkləri ilə bağlı etnooykonimlər” adlı paraqraflarında ilk dəfə Naxçıvanda yerli xalqlar olmuş Şu və Subər türkləri tədqiq edilmiş, onlarla bağlı Şudagen, Şuşad kimi 40 etnooykonim izah edilmişdir.² B.N.Marr, İ.Dyakonov Şu və Subər dilini Hürri, Qafqaz dillərinə yaxın fərqli dil kimi göstərir, mənbələrdə isə, Hürri, şular m.ö. IV-III minilliklərdə verilir, m.ö. II minillikdə Mitran dövlətini qururlar Bu fərqli fikirlərin əksinə Herodot, F.Kırzioğlu, B.Ögəl və mənbə yazıları bu böylərin Siciliya adasını Sukel –“Ulu Şu” adlandırır, Midiyadan gəldiyini sübut edir. Burada Şuların uyğurlara yaxın “Şu” şəhəri saldığı, Elam dövlətində Şuşa və Şu paytaxt şəhərlərinin olması tarixi faktlarla təsdiq edilir.

Azərbaycan əfsanələrində müşahidə olunan mifoloji və sehirlilə obrazlar ingilis və irland əfsanələrində də rast gəlinir.³

Su kultu bir çox ingilis əfsanələrinin əsasını təşkil edir. “Suyu sehirleyiblər” adlı ingilis əfsanəsində qızlar suyun köməyiylə vedrənin dibində gümüş pullar tapırlar. Ev ruhlarına su verməyəndə onlar cəzalandırırlar.⁴ “Müalicəvi göl” adlı əfsanədə göl digər dünya ilə bu dünya arasında bir yer kimi təqdim olunur. Gölün köməyiylə əfsanənin qəhrəmanı digər dünyaya düşür. Digər dünyada yaşayanlar da bu dünyanın adamları kimi yeyir, süd içir və yaşayır. Onların bu dünyanın adamlarından fərqi kiçik

---

Ранние контакты Месопотамии с северо-восточными странами (Приурмийская зона)/Вестник древней истории.1987, №1, с.19-40.

¹ Юсифов Ю.Б. О языках древнейших насельников Азербайджана (тысячелетие до н.э.).

“Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı, “Elm”, 1983, s.63-73

² Rzayev F.H. Naxçıvanda miladdan öncəki dövrlə bağlı etnooykonimlərin struktur-semantik sistemi. Dkt.diss. AR, Naxçıvan, 2021, s.26-27

³ Гусейнова З. Схожие мифологические образы и волшебные средства в азербайджанских, английских, ирландских и шотландских мифах. <https://phliart.kazni.kz>1-AL> article>download

⁴.33

boylarıdır. Onların su altında sarayları var. Əfsanənin qəhrəmanı çox çətinliklə bu kiçik adamlardan öz inəyini ala bilir və evə qayır. ¹ Su kultu arzuların yerinə yetməsində əsas vasitədir.

Proto və ya kelt mədəniyyətinə qədərki toponimiyada bir çox çay adları avent qrupuna aid sözlərlə ifadə olunur ki, bu sözlər *ava* (su) sözü ilə əlaqədardır. ² Bu söz Aventikdə üç əlyazmasında ilahə Aventiyaya həsr olunmuşdur. Aventiya düzənin, şəhərin qoruyucusu, yuxarıdan tökülən su mənbəyinin adı ilə uyğundur. İlahə Aventiyanın mədəniyyəti, Helvet paytaxtı ilə sıx bağlı olmaqla bərabər, onun tam yaxınlığında elə mədəniyyət yerləşmişdir ki, onun qaranlıq mahiyyətini daha qədim analogiyalarla izah etmişlər. Burada Suleviya-Analarına həsr olunmuş əsərlər nəzərdə tutulur: *Suleviae*, *Suliae*, *Suleiae*. Suleviyalara həsr olunmuş əsərlər geniş ərazini tutaraq dünyanın bir çox ölkələrinə yayılmışdır. Suleviya kultu bəzi yerlərdə fonetik, habelə mənə ahəngdarlığı yaratmışdır. Bu, Suleviyadan daha çox Sul ilahəsinə həsr olunmuşdur. Britaniya əlyazmasında Sol mədəniyyətinin izahı verilir. Bu, su ilahəsi və xüsusilə yeraltından çıxan isti suların ilahəsidir. Əgər onun adında “göz” və ya “günəş” mənası varsa, onda onun qaynayan, müalicəvi sularla əlaqəsi daha aydın görünür. ³ Dəqiq rəqəmi göstərilməyən epoxada, IX əsrdən də əvvəllərdə qızılqətirən çayın, Emma çayının Zalaturnasından (Salodurum) axan çayın axını Britaniyada “11 min əzabkeş qız və onların şahzadəsi Ursula” barədə xristian əfsanələrində Suleviy mədəniyyəti barədə fikirlərdə saxlanılmışdır. Belə ki, Ursula kultu topoqrafik cəhətdən Sul və Sul-avevi kultu yaşayan yerlərə yaxın yerdə yaranmışdırsa, Sul-Ursula sözlərində ahəngdarlığı görmək olar.

Bir çox dünya xalqlarının miflərində süjet oxşarlığı qeyd olunur ki ⁴, bu da nə zamansa vahid bir xalqın, dilin mövcud oldu-

---

¹ Легенды народов мира. Баку, «Гянджлик», 1990, с.50-55 .

² Добиаш-Рождетсвенская О. Культ вод на периферии Галлии и сказание о кельнских девах. – Яфетический сборник. Л., 1926 №4, с.123-149.

³ Добиаш-Рождетсвенская О. Культ вод на периферии Галлии и сказание о кельнских девах. – Яфетический сборник. Л., 1926 №4, с.135.

⁴ Франк-Каменецкий И. Грузинская параллель к древне-египетской повести «О двух братьях». Яфетический сборник, 1926, IV, с.39-71.

ğunu sübut edir. Altay xalqlarında çay və göllərdə gəzən Surbay adlı şamanın göldə batdığı qeyd olunur.¹ İslamın yayılması ilə əlaqədar bir çox mifik varlıqlar mənfi mənə alır, surətlər isə daha yaygın olur. Onlar öz qorxuducu funksiyalarını həmişəlik itirərək müsbət nağıl qəhrəmanlarına çevrilirlər. Məsələn, su ubəsi, sualtı dünyanın padşahına Su Suleymana çevrilir.²

İ.Sadiq qeyd edir ki, şumerlərdə iki səsdən ibarət EA ifadəsində iki söz var: e-ev, a-su. Mənası “evi suda olan” deməkdir. Müdriklik tanrısı Enkinin adlarından biridir. Onun evi *Absu* – Xəzər dənizinin adlarından biridir. EA adını çox vaxt akkad dilinə bağlayırlar. Bu fikir yanlışdır. EA adını əmələ gətirən e-ev və a-su özlərinin heç biri akkad mənşəli deyil. Onların hər ikisi türk və şumer dillərində eyni anlamda işlənib.³

“Azərbaycan folkloru antologiyası” kitabının “Naxçıvan folkloru” hissəsində miflər içərisində su pərisi və su adamının da adı çəkilir.⁴

Xakas mifoloji sisteminin əsas personajlarından biri suyun sahibi - *suq eezi* adlanır və dərin göl və sulara yaşayır... Xakaslar qədimdən bəri bütün su mənbələrinə hörmətlə yanaşır və daha çox baharda qurban kəsirdilər. Eyni süjet şor folklorunda da özünü göstərir.⁵

Türk-tatar dünyasında *Jir-su*, *Yer-su* (suyun və yerin Allahı) mifonimi ayrılır. *Jir-su*, *Yer-Su(b)* mifonimi ilk dəfə Gültəkinə həsr olunmuş Orxon -Yenisey abidələrində rast gəlinir. Tatarlarda *yer anası*, *yer atası* və *su anası*, *su iyəsi* kimi miflərin mövcudluğu qeyd olunur.⁶

Etrusk dilində Sequana yalnız Seine çayının adı deyil, həm də sekvan tayfalarının adını ifadə edir. Etruskların totemi ilahə Se-

---

¹ Алексеев Н.А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири (опыт ареального сравнительногоисследования) Изд. «Наука», Сибирское отделение. Новосибирск, с.70

² Мифологические образы в фольклоре казахского народа. с.1-6

³ Sadiq İ. Tanrı dili.Şumer dili.Türk dili. Bakı, “Azərənəşr”. 2020, s.139

⁴ Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994, s.18

⁵ Ойноткинова Н.Р., Миндибекова В.В., Юша Ж.М. Фольклор тюркских народов Южной Сибири: эпос, миф и ритуал. Часть 2. Миф и ритуал (алтайцев, хакасов, тувинцев). Астана, «Гылым», с.133

⁶ Гузалия Хазиева -Демирбаш, Алена Иванова. Мифонимы в локальных традициях татар. “Türkologiya”, 2018, №4, s.27-38.

quana olmuşdur.¹ Sena çayı öz mənbəyini götürdüyü roma məbədi Salmesea yaxınlığında bu abidə tapılmışdır. Sequana sözü Senanın ilahəsi olaraq həm qadın, qız, həm də at mənası verir. At totemində “kab-al”, “cabala və ya chevala” – at adı habelə gümüş toteminin adını bildirərək sarmat, qafqazətrafi dünyaya – al-ban, kart-vel, a-zer-bov-lar və s. sözləri ifadə edir ki, onların tayfa təbəqəsində sibilyant qrup ser-1/sal-1 və ya sur-1 (əvvəl şurı) işlənir, spirant qrupda kel-1 və kar-1 müxtəlif şəkillərdə Zaqafqaziya Fələstin çayına qədər uzanır. Qafqazda kyurində gümüş (zar) deməkdir. Avropada alp tayfasında sal və ya sul-eylərdən söhbət açan N.Y.Marr bask dilində sil-har, fransız basklarda sil-bar, alman dilində sil-ber və rus dilində ser-eb-ro sözünün gümüş mənası verdiyini qeyd edir. Bura həm də sulphur və rus sözü sera-nı da əlavə etmək olar. N.Y.Marr bu terminin yafetik mənşəli olduğunu, dünyanın bir çox xalqlarında gümüş mənası ifadə etdiyini göstərir. *Sal* sözü həm də at, süvari, cənab, tövlə, cərgə, qrup mənası ifadə etmiş, bu sözün *sul* variantı da olmuşdur. Eponada *sul-eylər* görünür öz atlarına səcdə edirmişlər. Epona şəhərində (Matres Suleviae) abidəsinin tapılması Roma, Dakiya, Keln, Böyük Britaniya, Belçika, İsveç xalqlarına məlumdur. Bu ilahələrə (Matres Suleviae) kelt xalqlarının abidəsi kimi baxılrsa da, N.Y.Marr bu abidənin kelt xalqlarına mənsub olmadığını göstərir. Suleviae Matres, daha doğrusu, “Analar” və ya “Sulev ilahələri”, “Sulev atları” – bu, *sal və ya sulevlərin* totemidir ki, özlərini *saldi* adlandırırlar.

Sul – Bat şəhərində isti bulaqların ilahəsi idi. Onun adı hərfi mənada “günəş”, yeraltı günəş, suyu qızdıran” adlanırdı. Keltlər inanırdılar ki, günəş hər gecə suya batır: buna görə “günəş mənbəyi” ifadəsi geniş yayılmışdır. Bəzi mənbələr göz xəstəliklərində günəşin şüasının müalicəvi əhəmiyyətini qeyd edir. Keltlərdə günəşin kelt allahları qadın sifətində çıxış edirdi və Matres Suleviaelər Macarıstan, Roma, Qalliya, Fransa, Almaniya və Britaniya yada rast gəlinir ki, onlar hamısı müalicə və günəşlə əlaqədar idi.

---

¹ Марр Н.Я. Яфетический сборник III, Москва, «Госиздат», 1925, 178 с.

Su adamlarının digər variantları tatar miflərində antroponimlərlə əlaqədar yaranır: *Selekbikə, Söleyman babay, Silubikə, Sarısakal* və s. *Su anasını Silubikə, su atasını Süleyman* adlandırırlar.¹

“Azərbaycan folkloru antologiyası” kitabının “Naxçıvan folkloru” bölməsində digər miflərlə yanaşı, su adamı və su pərisi də qeyd olunur.²

Azərbaycan tapmacalarında işlənən Süleyman adının Şərqdə Süleyman /Solomon adı kimi tanınan əfsanəvi bir şəxslə əlaqəsinin olmadığını M.Adilov məqaləsində qeyd edir. O yazır: “Lakin Süleyman peyğəmbərin yuxarıdakı tapmacalarda və digər mənbələrdə özünü göstərən Süleyman antroponimi ilə bir əlaqəsi yoxdur. Süleyman su pərisinin adı imiş, yiyə imiş, özü də tamamilə başqa şəkildə imiş.³ Daha sonra o qeyd edir:” Qədim türk xalqları hər yerin /dağın, dərənin, çölün, meşənin, çayın və s./bir sahibi, yiyəsi /iyə/əyə/eyə//əzə//izi olduğuna inanırdılar. Suyun yiyəsi adətən pərilər hesab olunurdu. Xüsusilə, Süleyman pəri çox məşhur idi. Bu inamın izləri “Suda Süleyman gördüm” tapmacasının bir hissəsində yaşamaqdadır.”⁴ M.Adilov Süleyman adlı su pərisinin ayrı-ayrı türk xalqlarının miflərində mövcud olduğunu elmi dəlillərlə sübut edir və qeyd edir ki, ən qədim və unudulmuş teonimlərin müəyyənləşdirilməsi yalnız tarixi-müqayisəli tədqiqat sayəsində mümkün olur.

Su ilə əlaqədar miflərdən biri də nağıllarımızda mövcud olan su adamı Oxxaydır. Sözlün kökündə *ox-ok-ak* fonetik variantlarının bir çox dillərdə su mənası ifadə etdiyi aşkarlanmışdır.

“Oka” sözü özlüyündə “çay, su” mənası verir. Oka çayı dedikdə tarixi-etimoloji tədqiqatlar nəticəsində burada iki dəfə su mənasının təkrar işləndiyini görürük. V.İ.Rassadin Oka çayı ətrafında buryatlara qədər türkdilli xalqların yaşadığını və onların uryanxaylar və ya uyğurdillilər, tuvalılar, türklər adlandığını

¹ Г.Хазиева -Демирбаш, А. Иванова. Мифонимы в локальных традициях татар. “Түркология”, 2018, №4, s.27-38.

² Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994, s.18

³ Adilov M. Azərbaycan folklor teonimləri. Məqalələr, X cild, Bakı, “Elm və təhsil”, s.149

⁴ Yəne orada, s.150

qeyd edir.¹ Yerli əhali və soyotla rOka çayını Axa-qol, tofalar Ahra-hem, monqol darxatları Aboo-qol adlandırır. Tuvalılar onu Ok-xem (ox-çay) adlandırır. Buryatlar Axa-qol çay adını axa (böyük) ona görə adlandırır ki, bu çay Şərqi Sayandan Ankaraya qədər axan ən böyük çaydır. Sibirdə: O, Ok, Oka, Uk, İk paralelləri, Uralda -Ok, Uk, İk, Volqanın qolu-Oka, Orta Asiyanın qədim toponimləri Oks, Oksus, Okuz adları bunlara misaldır V.İ.Rassadinə görə Axa-qol çayı “böyük, əsas çay” kimi şərh oluna bilər. V.A.Nikonov yazır: “Canlı nitqdə yaddan çıxan bir çox misallardan biri kimi toponimiya sözün əvvəlki mənasını saxlayır”.² O, Çexiyanın şimalında Okna adlı bir neçə kəndin, Rumıniyada, Karpat dağlarının cənub hissəsində Okna, Okna Terqu, Oknisi, Okna Mureş və s. adlı 14 yaşayış məskəninin olduğunu qeyd edir və göstərir ki, bir sıra şərq slavyan dillərində okno – bulaq, torpağın altından çıxan su mənbəyi” adlanır. Okro tayfalarının Şimali, Cənub və Şərqi Okro ərazilərinə ayrılması və indi burada Koreya Xalq Demokratik Respublikasının yerləşdiyi göstərilir.³ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə Zaqatala rayonu ərazisində Əyriçayın qollarından birinin Oxaxdərə olduğu göstərilir. Ahoh, Axox variantları da qeydə alınmışdır. Oxax çayının dərəsi, Axox çayı axan dərə adlanır. Tədqiqatçılar bu coğrafi adı Dağıstana, Çeçenistanda və Zaqafqaziyada yaşayan və özlərini aşvado adlandıran axvaxların adı ilə bağlayırlar. Oxax dərə oykonimi 2001-ci ildən Axaxdərə kimi rəsmiləşdirilmişdir.⁴

Bundan əlavə, Zəngilan rayonunda Oxçu çay qədim türk tayfalarından birinin adını daşıyaraq Arazın sol qolu hesab olunur. Keçmiş Yelizavetpol qəzasında Oxçu, Şörəbel qəzasında Oxçuoğlu kəndləri, Muğan düzündə Oxçu gölü qeydə alınmışdır. Kəlbəcər rayonunda Oxçuçay, Oxnaxper dağı, Cəbrayıl rayonunda Oxtuxaç dağı, Şəkiddə Oxut kəndi, Lənkəranda Oxval dağı belə nümunələrdəndir. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli topo-

¹Рассадин В.И. Система гидронимов Бассейна р.Оки. -Исследования по ономастике Бурятии. Улан-Уде, 1986, с.120

²Никонов В.А. Введение в топонимику. М., «Наука», 1965, с. 56

³ Этническая ономастика. М., «Наука», 1984, с. 188.

⁴ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.133-142

nimlərindən bəhs edən İ.Bayramov burada Oxtar çayı, Oxtar binəsi, Oxçu, Oxçu berd, Oxçuoğlu, Oxçuçay, Oxçu Şabadini adlı toponimlin olduğunu qeyd edir.¹ Zəngəzur qəzasının Azərbaycan mənşəli toponimlərindən birinin də Oxçu çay olduğu göstərilir.²

Babil miflərinin misir mifləri ilə süjet oxşarlığını qeyd edən İ.Frank-Kamenetskiy “Sarqon barədə əfsanə”də anası tərəfindən suya atılan Sarqonun “suyu sulandıran” *Akki* tərəindən xilas edildiyini qeyd edir.³ Azərbaycanda Akuşa çayı buna misaldır.

R.A.Aqeyeva qeyd edir ki, Oka çayının adının tədqiqatçılar müxtəlif dillərdən alındığını qeyd edirlər: ya fin dilindən alınma “oki” – “çay” mənasında, ya da hindavropa sözü, latın dilinə yaxın “aqua” – “su” mənasında. R.A.Aqeyeva Oka çayının ətrafında yerləşən Ukrayna (oukraina – sərhəd yeri) dövlətinin adının da buradan törədiyini qeyd edir.⁴

V.D.Bondaletov yazır ki, RSFSR ərazisində toponimlərin əhəmiyyətli miqdarı, xüsusilə qədim toponimlərin izahı linqvistik atribusiyaya uğramır; xüsusilə Volqa və Oka çayları arasında hidronimlərin dil mənsubluğu barədə ümumqəbul olunmuş fikir yoxdur. Məsələ bundadır ki, mənşəyi məlum olmayan toponimlər çox vaxt bizə nə vaxtsa mövcud olan, lakin çoxdan itən dillər barədə signal verə bilər.⁵

Ayrı-ayrı xalqlarda eyni səs və mənaya malik su miflərinin olması bir çox məsələlərə aydınlıq gətirir, nə zamansa vahid mədəniyyətin və dilin hökm sürdüyü bir dövr barədə məlumat verir. Eyni sözü digər ad, *Keremet* mifi barədə də demək olar. “Keremet” sözü ərəb sözü “Kəramət”dən törəyib – “fövqəltəbii hərəkət, Allahın qoyduğu qanuna əməl edən sevimli quluna verdiyi töhfə, möcüzə” sözündən götürülmüşdür. Məsələn, mordvaların büt-pərəstlik dinlərində və miflərində – Soltan Keremet eyni

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II c., Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s.133-142

² Rüstəmov Ə. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində Zəngəzur qəzasının Azərbaycan mənşəli toponimləri. Azərbaycan onomastikası problemləri, III, Bakı, “APİ”, 1990, s.174-175.

³ Франк-Каменицкий И. Грузинская параллель к древне-египетской повести «О двух братьях». Яфетический сборник IV, Л., 1926, с.39-71

⁴ Агеева Р.А. Происхождение имен рек и озер. М., «Наука», 1985, с.98

⁵ Бондалетов В.Д. Русская ономастика. М., «Просвещение», 1983, с.192

əlamət və funksiyalara malikdir.¹ Volqa və Uralətrafi xalqların dünyagörüşündə Kiremet acıqlı, eyni zamanda ədalətli ruh kimi təsvir olunur. Onun rolu o qədər əhəmiyyətli hesab olunurdu ki, hətta Allahdan da üstün tutlurdu. Miflər təsdiq edir ki, əgər kimsə Kiremeti hirsəndirsəydi, o qəddarlıqla həmin şəxsdən intiqam alardı. Əgər kimsə pis hərəkət etsəydi, Kiremet ona xəstəlik göndərirdi. Çuvaşlar hesab edirdilər ki, Kiremet – ilahi varlıqları göllərdə, yerdə və meşələrdə yaşayırlar. Onların təsəvvüründə Kiremetlər çoxluq təşkil edirdi və daha çox pis hərəkətlərlə məşğul idilər. Sözün kökündə *ker*, *kir*, *kür* elementlərinin fonetik dəyişmələrlə ayrı-ayrı xalqların dilində eyni mənə daşdığı, böyük, nəhəng, hirsli mənası verdiyi və fonetik tərkibə malik olduğu görünür.

Şumerlərdə yeraltı dünyadan axan çayın hökmdarının adı *Kur* adlanırdı.² Naxçıvan folklorunda “Ucubılıx” Adlı əfsanədə belə deyilir: “Naxçıvan ərazisi bir vaxt böyük dərya imiş. Əlincəq Aydakı İlanlı, Genni dağları da ada. Bu adada *kələntərlər*, azman adamlar yaşayırdılar. Adlarına da Ucubılıx deyirdilər... *Kələntərlər* ayaqlarının birini İlanlıya, birini də Genniyyə qoyarlardı;...”³

“Qaranohurdan 2 km aşağı bir düzənlik var, ora da Kələmərç deyirlər”. Kələmərç – yəni, böyük mərç. Kələ böyük deməkdir.⁴

Çuvaş bütprəst allahları içərisində əsas yeri hirsli Allah *Keremet* və ya *Kiremet* tutur. Bu Allah yalnız çuvaşlara deyil, onun kultu digər volqaətrafi xalqlar üçün, mordva, mari votyaxlara (udmurtlara) məlumdur. *Keremet* çox hirsli Allahdır, çox aktivdir, hirsli, acıqlı ruhdur.⁵ Mayo miflərində Mayo bayramında qızlarla çağırılmayan oğlanların görüşündən hirsələnən həsr olunanlar onların üstünə meteor tökərək oğlanları uçan itlərə (*kere-lərə*) çevirmişlər və oğlanlar uzaqlaşaraq dənizin arxasına uç-

¹Матвеев Г.М. Культ Киреметя в мифологическом сознании чувашского народа.<https://cyberleninka.ru>article>kult-kiremetya-v-mifo...>

² Acalov A. “Dəli Domrul boyunun kökləri və mifoloji simvolikası.” Azərbaycan filologiyası məsələləri, “Elm”, 1983, 223 s.

³ Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, 1994, s.18.

⁴ Azərbaycan folkloru antologiyası. IX kitab, Gəncəbasar folkloru. Bakı, “Səda”. 2004, s.89

⁵ Пасек Т., Латынин Б. Анализ чувашского мифа о происхождении Керемети. Яфетический сборник VI, Л., Изд-во АН СССР, 1930, с.46-50.

muşlar.¹ Mari xalqının folklorunda xalq demonologiyası ilə əlaqədar yaranan personajlardan ən çox işlənəni Keremetdir. Tədqiqatçılar Keremetin demonoloji, yeraltı dünyanın sahibi, ölülərin ruhunu daşıyan mənfi qüvvə, müəyyən ərazi ilə əlaqədar olan, göllərin, dağların sahibi və s. xüsusiyyətlərə malik olduğunu qeyd edirlər. Eyni zamanda mari xalqının müxətlif təbii və coğrafi adlarının tərkibində bu sözün çox işləndiyini görmək olar.² Analoji hal udmurt xalqının folklorunda və toponimlərində də işləkdir.³

Bibliyada *kerubaların* adı çəkilir ki, bunlar misir-finikiya mədəniyyəti ilə eyniləşdirilir. Bunlar qanadları olan, gözlərindən od çıxan, başı it, şir başı olan quş formasında mifik varlıqlardır.⁴

Digər xalqların folklorunda olduğu kimi, altay xalqının da folklorunda fəvqəltəbii qüvvələr barədə miflər mövcuddur ki, bu varlıqlar *kermes*, *almis*, *turqak*, *tyuyunek* və s.adlanır. Altaylarda göy buğa barədə mifoloji əfsanələr mövcuddur ki, bu personajla əlaqədar olan motiv çox qədimdir və bir çox türk və monqol xalqlarının miflərində mövcuddur. Gök buğa turqak və *kermes* kimi qəzəbli ruhlara aiddir. Mühəribə və ölüm xəbərvericisi kimi qəbul olunur.⁵

Qədim yunan əfsanələrinə görə Kronosu cəzalandırmaq üçün digər ilahələrlə yanaşı *Ker* adlı darmadağın etmək ilahəsi yaranmışdır.⁶

N.R.Oynotkinova yeraltı dünyanın Erlikin oğullarından birinin adının *Kerey kaan* olduğunu qeyd edir və göstərir ki, altay şamanları baş və ürək ağrılarında *Kerey xana* müraciət edir-

---

¹Мифы и предания папуасов Маринд-аним. Сказки и мифы народов Востока. М., Главная редакция Восточной литературы, 1981, 345 с.

²Ефремова Д.Ю., Устьянцев Г.Ю. Бог, дух и дьявол. Статус и образ Керемета в современном марийском фольклоре. Научный альманах «Традиционная культура», том 21 №1, 2020, с.114-123.

³ Атаманов М.Г. Культ Керемета/Луда в среде удмуртов и его отражение в топонимии. С.20-35 <https://cyberleninka.ru>article>kult-keremeta-luda-v>

⁴Франк-Каменецкий И. Колесница Иеговы. К вопросу о стадийности в яфетической теории. Яфетический сборник VI, Л., Изд-во АН СССР, 1930, с.63-80.

⁵ Ойноткинова Н.Р., Миндибекова В.В., Юша Ж.М. Фольклор тюркских народов Южной Сибири: эпос, миф и ритуал. Часть 2. Миф и ритуал (алтайцев, хакасов, тувинцев). Астана, «Гылым», с.76

⁶ Мифы древней Греции. <https://www.grekomania.ru>articles.mythology>

lər. Bu ada xakas panteonunda da rast gəlinir. Allahın prototipi, real xan adı Kerey (Qerey) adı də var. Krım və kazan sülaləsində Qirey (Qiray) Kereydən yaranmışdır. Yeraltı dünyanın Allahı, Erlikin oğullarından biri olan Kerey ölümlərin ruhunu avarsız qayıqda çaydan keçirir. Qədim şumerlər və babillilər hesab edirdilər ki, yeraltı Kur padşahlığına yalnız qayıqdakı avarçəkənin köməyilə çayı keçərək o biri dünyanın ruhlarına çatmaq olar. Analoji funksiya ilə personaja şumer-babil və qədim yunan mifologiyasında rast gəlinir.

Keremet terminini izah edərkən N.Y.Marr onun ulput-olput (cənab, bəy mənası da verdiyini) sözünün sonundakı t samiti ilə eyni mənşədən olduğunu göstərir, qədim tayfa adları sar-mat, ter-e-mis, Volqətrafı ilahi varlıq *Ker-e-med* və ya *Kir-e-med-də*, svan dilində ger-med, erməni dilində *Kar-a-pet-də* qaldığını qeyd edir. O əlavə edir ki, bura həm də çuvaş əfsanələrindəki insan nəsli yaranan qədər mövcud olan Ul-upaxı əlavə etmək olar. Səs tərkibinə görə bu termin semantik cəhətdən eyni olub Allah-nəhəng-cənab-bəy, eləcə də əfsanəvi qəhrəman ul-put - cənab - keremet – hirsli ilahə demək olub, həm linqvistik, həm də semantik cəhətdən tamamilə düzgün qurulmuşdur. Əfsanə tamamilə aydın göstərir ki, *Ulput Keremet* – Allahın məhkəməsində idi (daha doğrusu, yaxşı ilahə idi) qaçıb onu tuturlar, ittiham edirlər və cəza olaraq o yerdə zalım, hirsli ruh kimi qalmalı olur və bu *Ulput Keremətdən* bütün keremetlər yaranmışdır.¹

M.Adilov *Gəray və Koroğlu* adlarında *ker* hissəciyinin türk dillərində *ker* -div, ən güclü varlıq ifadə etdiyini qeyd edir. O yazır: “Bizcə, Koroğlu adı da bu qeyri-adi gücünə, div xasiyyətinə (həddən artıq yemək, yatmaq və s.) görə bu ger -kökü ilə bağlıdır.”²

Dünya xalqlarının miflərinin bir çox süjet və obrazlarının müqayisəsi müəyyən eməyə imkan verir ki, onların çoxobrazlı olmasına baxmayaraq, eyni motiv və obrazlar təkrarlanır və oxşarlığa malikdir. Həddən artıq qədim miflər ay, günəş və ulduzlarla əlaqədar olanlar hesab olunur.

¹ Marr Н.Я. Доклады АН СССР, 1924.

² Adilov M. Azərbaycan teonimikası. Əsərləri, X cild, Bakı, “Elm və təhsil”, s.96-100.

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA MİFONİMLƏR

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı mifonimlərlə zəngindir. Mifonim – adətən qədim miflərdə, əsatir, əfsanə, nağıllarda işlədilən və hər hansı bir onomastik sahəyə daxil olan uydurma obyekt adı. Buraya ən çox mifoantroponimlər, mifotoponimlər, mifozoonimlər, mifofitonimlər, mifopersonimlər, habelə teonimlər daxildir.¹ İnsan mifik təfəkkürünün məhsulu olan mifik obrazların, obyektlərin və s xüsusi adların tədqiq edən sahə mifonimiya adlanır. Mifik adlar milli mədəniyyətimizin bir hissəsi, parçasıdır.

Mif xalq mədəniyyətinin əsasını təşkil edir və miflərdə dünya, təbiət, həyat haqqında xalqın düşüncəsi əks olunur. Mifoloji leksika xüsusi tip semantik adlar toplusudur. Leksikanın digər layları ilə müqayisədə mifoloji leksika daha sabit və az dəyişəndir. Mifologiyanı qədim insanların təbiətin, cəmiyyətin sirlərinin bədii izahı adlandırma bilirik. Mifoloji leksika çox geniş anlayış ifadə edir. Mifonimlər zəngin semantikalı sözlərdir. Onların əhatə dairəsi genişdir.

Mifonimlər Azərbaycan folklorunda qorunub saxlanan çox əsrlik yaradıcılıq məhsuludur. Xalqımızın rəngarəng fantaziyası mifonimlərdə özünü daha qabarıq göstərir. Onlar qədim dövrlərə aid xalqın düşüncəsi, təfəkkürü, dünyagörüşü haqqında aydın və dolğun təsəvvür yaradır. Əsrlər boyu xalqın yaddaşında bu günümüzə qədər gəlib çatan folklor nümunələrini mifonimlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Mifonimlərin tədqiqi etməklə xalqımızın əski milli-mədəni təsəvvürləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

Mifoloji leksikanın araşdırılması linqvokulturoloji baxımdan dəyərlidir. Mifoloji görüşlər insanların inancları və sitayiş etdikləri dinin görüşləri, düşüncələri ilə bağlıdır. Nağıl və dastanlar-

---

¹ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğəti). Bakı, "Nurlan", 2005, s. 300

da, rəvayətlərdə, əfsanələrdə işlənən mifonimlər mətnə xüsusi gözəllik verir, spesifik cəhətlər, keyfiyyətlər gətirir. Azərbaycan onomastikasının son dövrlərdəki nailiyyətlərinə baxmayaraq mifonimlər hələ az öyrənilmiş sahələrdəndir. Mifonimlər dil vahidləri kimi dil sistemində əhəmiyyətli rola malik olub dilin incəliklərini özündə yaşadır.

Mifoloji leksika ilə bağlı araşdırmaların məqsədi dilin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, dilin lüğət tərkibini tədqiqi etməkdir. Dilimizdəki mifonimlərin tədqiqi bir çox leksemlərin səciyyəvi xüsusiyyətini dəqiqləşdirməyə, müxtəlif folklor mətnlərinin leksikasını araşdırmaq, onların səciyyəvi xüsusiyyətərini müəyyən etməyə geniş fürsət yaradar. Alimlər belə nəticəyə gəlirlər ki, tarixi inkişafın ilkin mərhələsində bütün xalqlar mif yaratmışdır. Miflərin tarixi-müqayisəli tədqiqi ilə müəyyən edilmişdir ki, ilkin miflər ən çox təbiət hadisələrinə heyvanlara və səma cisimlərinə aid idi.¹

S.Abdullayevanın mifonimlərlə bağlı verdiyi bölgü diqqəti cəlb edir. Müəllif mifonimlərə aşağıdakı adları aid edir:

1. Peyğəmbər və əfsanəvi şəxsiyyət adları.
2. İlahə və pəri adları
- 3.Div adları.
- 4.Div cinsindən olan yarı əfsanəvi pəhlivan adları
- 5.Cin, dərviş adları.
- 6.Qeyri-real məkan, yer adları.
- 7.Qeyri – real şəraitdə doğulan qəhrəman adları.
- 8.Əfsanəvi quş və heyvan adları²

Bəzən nağıllarda mifik adların yaranması izah olunur. Məsələn, “Bənidaş şəhərinin sirri” nağılında şəhər barədə məlumat verilir ki, tilsim nəticəsində şəhərdə hər şey daşa dönüb, bircə nəfər şəhərin ortasında yarıya qədər daş, qurşaqdan yuxarı adam qalıb. Buna görə də şəhər Bənidaş adlanıb. Bəni ərəb dilində “övlad”, “nəsil, tayfa” mənalərini ifadə edir.³

¹ Qafarlı R. Mif və nağıl. Bakı, “ADPU”, 1999, s. 103

² Abdullayeva S. Mifonimlər. Azərbaycan onomastikası problemləri. V konfrans., 1995, s.16

³ Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1984. s.50

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər mənşəyinə görə iki qrupa bölünür: türk mənşəli sözlər, alınma sözlər. Dilimizdəki sözlərin böyük əksəriyyəti türk mənşəlidir. Folklorumuzdakı mifonimləri mənşəyinə görə araşdırdıqda məlum olur ki, onların tərkibində türk mənşəli sözlərlə yanaşı alınma sözlərə təsadüf edilir. Folklor nümunələrindəki mifonimlərin tərkibində ərəb və fars mənşəli sözlərə rast gəlmək mümkündür. Türk mənşəli mifonimlərə Nar qızı Nardan Xatun, Təpəgöz, Kəlləgöz, ərəb və fars mənşəli mifonimlərə Səməndər, Hürizad, Pərizad, Şəms Qəmər, Səlsəbil və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Azərbaycan folklorunda rast gəlinən alınma onomastik vahidlərin arasında mifohidronimlərin özünəməxsus yeri vardır. Mifohidronimlərə mifik su obyektlərinin adları aiddir. Folklorlarda Dirilik suyu, Abi-həyat, Abi-kövsər və s. mifohidronimlərə rast gəlinir. Mifik təsəvvürə görə, dirilik suyundan kim içsə, o bir andaca ölümsüz olur deyirlər. Dirilik suyu haqqında mifik təsəvvürlərə başqa xalqların folklor nümunələrində təsadüf olunur.

Abi-həyat mifohidroniminə Azərbaycan folklorunda daha çox rast gəlinir. İnsan həmişə həyat və ölüm məsələsi barədə düşünmüş və bu da ədəbi həyatı əldə etmək mifik ideyalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla bağlı müxtəlif mifik təsəvvürlər yaranmışdır. Əfsanəyə görə, zülmətdə olan bir çeşmənin suyu, dirilik suyu Abi-həyat adlanır. Bu suyu içən nə qocalır, nə də ölür. “Əsli və Kərəm” dastanında “Abi-həyat” bulağının adı çəkilir:

Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hərdən baxarsan,
olana-dolana evlər yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?

“İskəndərin qaranlıq dünyaya getməsi” nağlında Abi-həyat bulağının suyundan Xızır içir. N.Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasının “Şərəfnamə” hissəsində İskəndərin dirilik suyunu axtarmasından danışılır. İskəndər zülmətdəki dirilik suyunu (Abi-həyat) axtarmağa gedir. Bu səfərə ona Xızır köməklik edir. Xızır dirlik bulağını tapır:

Doyunca həm çimdi, həm də yuyundu.

Doyunca içdi o həyat suyundan

Əbədi içdi o həyat suyundan

Əbədi həyata çatdı arayan¹

Folklorda rast gəlinən mifhidronimlərdən biri də abi-kövsərdir. Abi-kövsər cənnətdə Kövsər bulağının suyudur. “Qurbani” dastanında abi-kövsər mifohidroniminə təsadüf olunur.

Qəflətdən ayıldım, açdım gözümü,

Xaki-övlüyə sürtdüm üzümü,

Dindirdilər, haqq danışdım sözümlə,

Al, iç *abi-kövsərdən*, qan, dedilər.

Folklorda Abi-kövsər mifohidronimi yanaşı Kövsər də işlənir. Abi-kövsər, Kövsər bulaq adlarının folklorda işlənməsi İslam dini ilə bağlıdır.

Səyyad deyər, sənə namə gətirdim,

İçmişəm *Kövsərdən* bada, gəlmişəm. (Səyyad və Sədət)

Bir aya bənzər qabaq,

Kövsərə bənzər dodaq. (Tahir və Zöhrə)

İslam dini ilə əlaqədar folklorumuzda işlənən mifohidronimlərdən biri də Səlsəbildir. Səlsəbil cənnətdə yüngül, dadlı sulu çəşmənin adıdır.

Girdim bağa, bağım təğayir oldu,

Xoryat əli dəydi, tağ ayir oldu.

Gözüm gördü, ağlım təğayir oldu.

Çayi-səlsəbilin zülalın gördüm. (Novruz)

Nağıllarda mifik heyvanların adına tez-tez təsadüf olunur. Mifozoonim – real həyatdan mövcud olmayan, əsatiri səciyyəli canlılığın, varlığın xüsusi adı: Div, ağ div, qara div, Ağ qoç, Simurq, Əjdaha, Nasnaq, Səməndər, Qaqnus, Dülbül, Ədəbil (quşu), Hüthütə Huma Cənnət quşu, Qızıl öküz, Yer öküzü, Yusif-Nəsib.² Azərbaycan folklorundakı mifozoonimlərdən biri də divlərdir. Əksər hallarda div mənfi surətdir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə fars mənşəli div sözü belə izah olunur: Div –

¹ Gəncəvi N. İskəndərnamə. Bakı, 1983, s.521

² Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğəti). Bakı, “Nurlan”, 2005, s.300

Şərq nağıllarında müsbət qəhrəmanlara qarşı qoyulan çirkin, eybəcər, həddən artıq cəsamətli, buynuzlu əfsanəvi vücutlu heyvan¹. Nağıllarımızda divlərə maraqlı adlar verilir: Ağ div, Qara div, Kərə div, Əş-əş div, Devi-cadu və s.

Azərbaycan folklorunda geniş yayılmış mifonimlərdən biri də Səməndər quşunun adıdır. “Moltanı padşahı” nağılında əfsanəvi Səməndər quşunun adına rast gəlirik. Nağılda göyərçinlər söhbət edərkən deyirlər: “Ay bacılı, gərək o oğlan o qədər gözləyə ki, Səməndər quşu od tutub yana, onun külünün içindən bir qor kimi yumurta çıxa, o külün qırağınnan bir çiçək göyərə, o çiçək Səməndər çiçəyidir. Özü də onu köklü qopartmaq olmaz, onda o adam özü də yanıb, kül olar. Gərək çiçəyi elə qoparda ki, kökü yerdə qala”.

Əfsanəyə görə, Səməndər quşu derya kənarında yaşarmış. Dimdiyi poladdan, ayaqları daşdanmış. Səməndər hər dəfə ayaqlarını dimdiklədikdə oradan qığılcım qalxar və quşu alov basarmış. Quş alovlanıb yandıqda özünü suya atarmış. Başqa bir əfsanəyə görə, Səməndər nəhəng bir quşdur. Yeddi ildən bir yumurta yumurtlayır, özünü yumurtaya sürtüb, oradam qığılcım çıxardadı.

“Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə fars mənşəli səməndər sözünün İran əsətirində odda yaşayan bir heyvan, su kərtənkələsi mənalarını daşıdığı qeyd edilir.² Səməndər quşunun istər əfsanələrdə, istərsə də nağıllarda odla əlaqədar olduğu göstərilir. Dastanlarımızda səməndər quşundan bəhs edilir.

Çoxu aşığı asan şey sandı,
Cəfasını gördü, çox tez usandı,
Abbas bir pərinin oduna yandı,
Görənlər dedilər: bax, səməndərdir. (Abbas və Gülgəz)

Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında səməndər mifoniminə rast gəlinir:

Qaldım səməndərtək qəm deryasında;
Yandı balü-pərim nara dəyməmiş.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Bakı, “Elm”, 1983, s.650

² Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1984, s.548

Dastanlarda təsadf olunan mifozoonimlərdən biri də Düldül-
dür. Düldül Həzrət Əlinin atının adıdır.

Mərdi iyid mərd deyər mərd oğlu mərddən,
Sərraf olan seçər ləli gövhərdən,
Düldülün sahibi ya Şahi-mərdan,
Ağa, məni dərdə salan gəlindi! (Seydi və Pəri)

Azərbaycan nağıllarında təsadüf olunan mifozoonimlərdən biri də dara, çətinə fəlakətə düşənlərin xilaskarı Zümrüd quşudur. Bu quş qəhrəmanları yeraltı dünyadan işıqlı dünyaya çıxardır, tükünü yandırdıqda köməyə gəlir. Zümrüd ərəb mənşəli söz olub, “yaşıl rəngli qiymətli daş” mənasında işlənir. Görünür, xilaskar quş yaşıl rəngdə təsəvvür etdiklərindən ona bu adı vermişlər.

Nağıllarımızda Simurq quşu adına da rast gəlirik. Bu quşun adı nağıllarda Zümrüd quşu ilə əvəz edilir. Quşların hər ikisi eyni işi görür, xeyirxahdır. Tədqiqatçılar Simurq quşu haqqında maraqlı fikirlər söyləmişlər: “Simurq quşunun böyüklüyü, qoçaqlığı tədqiqatçıları belə qənaətə gətirmişdir ki, çoxluğun işini gördüyündən ona Simurq, yəni 30 quş adı vermişlər. Bəzi alimlər isə bunu siyah mürğ (qara quş) kimi izah edirlər.”¹

Nağıllarda rast gəlinən mifozoonimlərə at adları da aiddir. Nağıllardakı qeyri-adi, möcüzəli atlardan biri dəryadan çıxdığı üçün “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda Dərya atı adlanır.

Folklorda rast gəlinən mifik obrazlardan biri də pərilərdir. Folklorumuzda pərilər gözəllik rəmzi, simvoludurlar. Məsələn, Başına döndüyüm, ay qəşəng pəri; Adətdir, dərərlər yaz bənövşəni! (*Qurbani*) Misilsiz gözəlliyi təsəvvür edərkən belə bir ifadə işlənir: “Aya deyir sən çıxma mən çıxım, günə deyir sən çıxma mən çıxım”. Pəri fars mənşəli leksik vahiddir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində pəri sözü belə izah olunur: “Pəri-əsatirdə cinlərin çox gözəl və cazibəli şəkildə təsəvvür olunan qismi”².

D.Əliyeva pəri mifonimi barədə yazır ki, mifonim pəhləvi dilində Pairk formasında işlədilir, cin, qadın cin mənalarını verir.

¹ Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, “Maarif”, 2005, s. 262

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III c., Bakı, “Elm”, 1983, s. 498

“Avesta”da bu mifonim Pairika formasında işlədilir və çox eybəcər qadın kimi təsvir edilir. Zərdüşt ona düşmən kəsilən üç varlığı lənətləyir ki, onlardan biri də Pəridir.¹

Oxsər Azərbaycan nağıllarında pərilər su ilə bağlıdırlar. Nağılların çoxunda onlar göyərçin cildində olurlar, bəzən ceyran cildində çay sahillərinə və ya bulaq başına gəlirlər. “Tapdıq” nağılında xeyirxah pəri-göyərçin obrazına rast gəlinir. Pərilər cildlərini çıxardandan sonra onlar gözəl qıza çevrilirlər. Pərilərin geyimlərini ələ keçirəndən sonra onlar çılpaq qalmasınlar deyə, bir sıra işləri yerinə yetirməyə razılaşırlar. Folklorda bəzən pərilər öz cildlərini çıxardıb adi qız kimi qəhrəmanlara ərə gedirlər “Məlik Cümşüdün nağılı”nda Fəxri-süleymanda padişahlıq edən pərilər padşahının qızı Məleykə Cahan Əfruz xanımın divlərdən, pərilərdən ibarət qoşunu vardır. “Hatəmin nağılı”nda pərilər ölkəsi Gülistanı-İrəm yer adına, pərilər padşahının qızı Mələkxatun mifoniminə rast gəlirik. Onun qarovulçuları divlərdir.

Nağıllarımızda pərilər çox gözəl qızlar kimi təsvir edildiyindən zaman keçdikcə pəri sözü də gözəl qız mənasını ifadə edən söz kimi işlənmişdir. Görünür, bu nağıllarımızda pərilərin öz göyərçin donunu çıxardıb, ya da adi qız kimi qəhrəmanlara ərə getməsi ilə bağlıdır. Nağıllarda misilsiz gözəlliyi təsəvvür edərkən belə bir ifadə işlənir: “Aya deyir sən çıxma mən çıxım, günə deyir sən çıxma mən çıxım”.

Folklorumuzda pərilər gözəllik rəmzi, simvoludurlar. Buna görə də müasir dövrdə pəri leksik vahidindən şəxs adı kimi geniş istifadə olunur. Pəri leksik vahidi antroponimlərin tərkibində tək işlənməklə yanaşı, iki komponentli şəxs adlarının tərkibində də işlənir. Məsələn, Nazpəri, Gülpəri, Aypəri və s.

“Kəl Həsənin nağılı”nda Pərizad pəri adına rast gəlinir. Pərizad bu gün də Azərbaycanda qız adı kimi işlənməkdədir. Pərizad /Pərizad – fars mənşəli olub, pəri+zad (ə) sözlərindən ibarətdir. “Pəridən doğulmuş, pəri balası” mənasında, məcazi anlamda “gözəl ananın gözəl balası” deməkdir.

---

¹ Əliyeva D. Onomastik fahidlərin folklorda təzahürü. Bakı, “Maarif”, 2016, s.107

Folklorda pərilərin oxşar variantı olan hurilər öz əksini tapmışdır. Huri ərəb mənşəli sözdür və “cənnət qızı” mənasını ifadə edir. Huri sözündən gözəlin epitetlərindən biri kimi istifadə edilir. Məsələn, Səndən qeyri huri görsəm, sevmərəm; Qaldır rübəndini, görüm gül üzünü (“Koroğlu” dastanı) “Bəxtiyarın nağılı”nda Hurizad pərilər padşahının qızıdır. Azərbaycanda Hürzad şəxs adı işlənməkdədir. Huri leksik vahidi mələk sözü ilə semantik əlaqəyə girərək mürəkkəb söz yaradır. Məsələn, huri-mələk sözü dilimizdə işlənməkdədir.

Azərbaycan nağıllarında çoxlu mifotoponimlərə təsadüf olunur. Mifotoponim adətən, qədim miflərdə, əfsanələrdə, əsatir və nağıllarda işlənən toponimlərdir. “Şah oğlu Bəhrəmin nağılı”nda Qaf dağı, “Hatəmin nağılında Gülüstani-İrəm”, “Reyhanın nağılı”nda, “İbrahim” nağılında Ənbərquh dağı adına, “Bənidaş şəhərinin sirri” nağılında Bənidaş, “İskəndərin Qaranlıq dünyaya getməsi” nağılında Qaranlıq dünya və s. mifotoponimlərə rast gəlinir. “Hatəmin nağılı”nda pərilər ölkəsi olan Gülüstani-İrəm yer adına təsadüf olunur. Gülüstani-İrəm 1) Şərqi əsatirində -Yəməndə olduğu rəvayət edilən əfsanəvi bir bağ, 2) məc. behişt, cənnət.¹

Azərbaycan nağıllarında rast gəlinən mifik onomastik vahidlər arasında mifofitonimlərin özünəməxsus yeri vardır. Adətən qədim miflərdə, əsatir və nağıllarda işlənən fitonimlər mifofitonimlər adlanır. “Tapdığın nağılı”nda möcüzəli Xəbər ağacı vardır. O, hər şeyi görür və hər şeydən xəbərdardır. Xəbər ağacı baş vermiş hadisələri Şəms xanıma danışır.

Azərbaycan nağıllarında mifik bitki adlarına rast gəlinir. “Yetim İbrahim” nağılında Səməngül mifofitoniminin adı çəkilir. Qeyri-adi olan bu çiçək torpaqda bitmir, divin dustaq etdiyi qızın qanından əmələ gəlir. Qızın burnundan axan hər damla Səməngülə çevrilirdi. Fars dilində səmən “yasəmən ağacına və gülünə” deyirlər. Səməngül “yasəmən gülü” deməkdir.²

---

¹ Ərəb-fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1984, s. 247

² Yenə orada, s.548

Folklordakı mifonimləri tədqiq etmək onu yaradan türklərin mənəvi, psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək, əski dünyagörüşünü araşdırmaq deməkdir.

Elçin İSMAYILOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TÜRK-QURD ETNONİMİNİN İZLƏRİ

Azərbaycan xalqının zəngin və şərəfli tarixi keçmişi vardır. Diqqəti çəkən maraqlı məqamlardan biri də xalqımızın formalaşmasında, bütövləşməsində iştirak edən etnosların və tayfaların zənginliyidir. Əksəriyyətini, özəyini oğuzlar təşkil edən Azərbaycan türkləri bu gün öz varlıqlarında tarixən ölkəmizdə yaşamış və yaşamaqda olan onlarla etnosu, tayfanı ehtiva edir ki, bunların da çoxu haqqında tarixi və etnoqrafik qaynaqlarda və dilçilik ədəbiyyatında məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Lakin nə yazıq ki, bu sahədə hələ də görüləsi işlər, araşdırılmalı faktlar çoxdur. Təəssüf ki, hələ bu günə qədər Azərbaycan türklərinin soykökündə iştirak edən etnosların tam mənzərəsi dəqiqliklə işlənib ortaya qoyulmamışdır. Burada boşluqlar və müqayisə doğuran nüanslar çoxdur.

Nə ayrılıqda Alban dövlətinin etnik tərkibi, nə də Midiya və Atropatenanın etnik mənzərəsi bu gün tam aydın deyil. Dediymiz odur ki, bu gün tarixçilərimizin və filoloqlarımızın aydınlaşdırılmalı, tədqiq edilməli, sübuta yetirilməli çox işi vardır.

Heç kəsə sirr deyil ki, Altay-türk xalqlarının arxaik düşüncəsində qurd - canavar xüsusi yer tutmuşdur. Ona görə “heyvan” yazmırıq ki, türkçülükdə qurd anlamı heyvan kontekstindən çıxaraq daha geniş mifik-ilahi önəm kəsb etmişdir. Ona görə də türklər arasında qurd adı ilə bağlı tayfa və yer adlarına çox rast gəlirik. Məsələn, Başqurd, Börük, Asparux etnonimlərində olduğu kimi. Akademik Radlov qeyd edir ki, başqurdlar sinələrinə qızıl rəngli cəngini ayırmış qurd başı döydürürdülər. Məlumdur ki, müasir başqurdlar üç yerə bölünmüş qədim bulqarların nəsil-

ləridirlər. Müasir Bolqar dövlətini yaradan da onların bir qoludur. Xan Asparux bu dövlətin əsasını qoymuşdur. Qurdlar isə müstəqil etnos kimi gəlib çatmamış, əsasən, asimlyə olmuşdurlar. Lakin bir çox mənbələrdə qurdlar haqqında zəngin materiallara rast gəlirik. Əsasən, ərəb, fars, gürcü, erməni mənbələri qurdlar haqqında qiymətli məlumatlar qoruyub saxlamışdır. Ümumiyyətlə, qurd və qurd anlamı verən bir çox sözlərlə ifadə olunan onlarla şəxs və tayfa adı məlumdur.

Amma belə bir fikir mövcuddur ki, yalnız boz qurd türklərin yaranmasında rol oynamış və onların igidlik və qəhrəmanlıq simvolu, simgəsi olmuşdur. Lakin qurdun bütün növləri türk xalqları üçün müqəddəs sayılmışdır. Məsələn qara qurd, qızılqurd, gök-boru, boru, kaşkir, şinə, çınok, əzvoriy, qurd əniyi və s.

Şair Rəbbi “Kurtnamə” poemasında yazırdı: “Türk etnoslarından biri özünü kurt” adlandırır. Onlar 1245-1389-cu illərdə Herat və onun çevrəsində hakim idilər”. Yaxın zamanlara qədər onların nəsiləri Cənubi Azərbaycanda Qurd bəyliyi adı ilə mövcudluqlarını qoruyub saxlamışdılar. Orta əsr mənbələrində bir türk boyu özünü Kazı Kurt adlandırır. Qurd adının bir variantı da bürü-biri formasıdır. Mahmud Kaşğari də bürü sözünün Qurd anlamı verdiyini yazmışdır. XX əsrin əvvəllərində Altay dağlarının yaxınlığında biri adlı tayfa mövcud olmuşdur. Ərəb tarixçisi İbn-Həldun El-buri adlı bir türk tayfasının Qızıl Ordaya daxil olduğunu yazırdı.

Göründüyü kimi, qurd və qurdla bağlı başqa etnonimlərin Azərbaycandakı bugünkü mövcudluğu heç kəsdə təəccüb doğurmamalıdır. Bizim Qurdla bağlı söylədiyimiz bu fikirlərin əsas məqsədinə gəlincə isə, deməliyik ki, bu gün Azərbaycan ərazisində qurd etnosunun varlığı artıq sübut olunduğu kimi, fikrimizcə, onun özünəməxsus dili də qorunub saxlanılmışdır və bu dil, türk dillərinin qıpçaq qrupuna aid edilə bilən, lakin çoxlu təsirlərə məruz qalmış bir dildir. Diqqəti cəlb edən əsas faktlardan biri də Qurd tayfalarının bir hissəsinin müasir Gürcüstan ərazisinə köç edərkən orada bir neçə yaşayış məntəqəsi salmaları, orada xüsusi türk – müsəlman mədəniyyəti yaratmalarıdır. Təəsüf ki, onlar sonradan gürcüləşərək gürcü xalqının tərkibinə da-

xil oldular. Gürcüstanda Qurdlarla qohum olan imerlərin dilində XX əsrin əvvəllərində çoxlu türk sözləri qalırdı. Onlar kəfənə – bez, toya – dügün, iynəyə-solkdar, qovurmaya-kaurma, atasız uşağa – yetim deyirdilər¹.

“Qordlar kartvel deyildilər. XIII əsrdən sonra boqrationlar tədricən onları gürcüləşdirdilər. Ancaq, buna baxmayaraq, onların dili indi də gürcülərin dilindən fərqlənir². Məlumdur ki, Şota Rustaveli özünün “Bars dərisi geymiş koma” əsərini qord dilində yazmış və onu sonra Çariça Tamara həsr etmişdir. Bu barədə bir çox müəlliflər yazmışdılar. Burdan belə bir nəticə çıxır ki, XII əsrdə qord dili Tamar üçün anlaşıqlı olmuşdur. Şota Rustaveli Çariça Tamara həsr etdiyi əsərini qord dilində yazmışdır. Sonra əsərin üzərində məqsədli dəyişikliklər edilmiş, islamiyyətdən və xristianlıqdan qabaqkı əski adət və ənənələrin qalıqları mətndən çıxarılmışdır. Bundan başqa bir çox mənbələrdə Qurdların Qafqazlarda qədim dövrlərdən yaşamaları göstərilirdi. Məsələn, Qafqaz dağlarına bəzi antik mənbələrdə Qordien-Qurdien dağları deyirdilər. Antik tarixçilər və gürcü salnamələrində Qord-Kort adlandırılan qurdlar Qafqaz və Anadolunun qədim etnoslarından biridirlər. Eranın əvvəllərində Ararat dağı onların adı ilə Qordin adlandırılırdı.

İlhami Cəfərsoy “İber və Hay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri” əsərində aşağıdakıları sübut etmişdir:

1. “Bars dərisi geymiş koma” əsəri qurd dilində yazılmışdır.
2. Əsərin süjeti Aran folklorundan alınmışdır.
3. Qurd dili odövrkü gürcü elitası üçün anlaşıqlı olmuşdur.
4. Qurd dili kənar təsirlərə məruz qalsa da, bu gün bu dilin izlərinə hələ də rast gəlmək olur.³

Erməni alimi A.P.Futuni özünün “Makedoniyalı İskəndərin Şirvandakı xəzinəsi ilə bağlı əfsanələr” əsərində yazırdı⁴: Qurdlar yaxud Qurdərlər türk tayfasının qalıqlarıdır. Onlar Azərbay-

---

¹История Грузии: Культурно-исторический набросок. По поводу слова прот. И.Восторгова о грузинском народе. — Изд. 2-е.

²Блейхштейнер Р. Субары Древнего Востока в свете изучения яфетидов. 1936, 189

³ Cəfərsoy İ. İber və Hay folklorunda türk mifik təfəkkürünün izləri. Bakı, 2014

⁴ Azərbaycanı böyrənən cəmiyyətin xəbərləri. Bakı, 1927

canın Şimal Şərqində, Qarabağda bir neçə kənddə, Göyçay qəzasının Uştal və İvanovka kəndlərinin yaxınlığında yaşayırlar. Yırtıcı xasiyyətlərinə və hədsiz döyüşkənliklərinə görə Qurd adlanırlar. Qurd adı onlara canavar xislətli olduqları üçün verilmişdir.

Elə həmin əsərdə Futuni həm ermənilərin, həm də avropalıların Şamaxıda dəfələrlə qazıntılar aparmalarını buradan tapdıqları küllü miqdarda arxeoloji tapıntıları ölkədən çıxardıqlarını yazırdı. Bu əsərdə müəllif belə “üzdənirəq arxeoloji ekspedisiya”ların birbaşa Qurdtəpə ərazisində də dəfələrlə aparıldığını da qeyd etmişdir. Deməli, qurdlar haqqında, onların həyat və məişəti barədə bizə geniş məlumat verə biləcək sübutların bəziləri, kim bilir, hansısa muzeydə şəxsi kolleksiyalarda qorunub saxlanmaqdadır.

Bundan başqa, Nizami Gəncəvinin anasının da qurd mənşəli olduğu tarixi faktdır. Bütün bunlar qurdların Gürcüstanda yaşamış nəsilləri ilə bağlı olan faktların kiçik bir hissəsidir. Lakin bunlar belə fikirlərimizi sübut etmək üçün yetərlidir. Bundan başqa, Qurdlar təkcə Gürcüstanda deyil, bütün Qafqaz ərazisində yaşamışdılar. Orta əsr mənbələrində Qurdların bir hissəsinin də Şamaxı yaxınlığında Qurdtəpə deyilən ərazidə yaşamaları haqqında məlumatlara rast gəlmək olur. Şamaxı yaxınlığında Qurdtəpə deyilən ərazi bu gün də mövcuddur. Kürdəmir rayonunun inzibati ərazisinə daxil olan Qurd-Bayram kəndində, Göyçay şəhərində indi də Qurdlar yaşamaqdadırlar. 1988-1989-cu illərdə bu məqalənin müəllifi şəxsən Qurd-Bayram kəndində müəllim vəzifəsində çalışarkən kənd əhalisi ilə bilavasitə ünsiyyətdə olaraq onların özlərinə məxsus dilləri olmasının şahidi olmuşdur. Müasir Qurd-Bayram kəndindən 3-4 km qərbdə 350 evlik xaraba Qurdlar yaşayış məskəni gözlərimlə görmüşəm. Yaşayış məskəni Ağsu rayonu ilə Kürdəmir rayonunun sərhədində, Quru çay dərəsində yerləşir. Müasir Qurd-Bayram kəndini həmin kəndin bir nəslı salmışdır. Bu kəndini sakinlərinin görkəmində indi də qıpçaqlara məxsus antropoloji cizgilərin qalıqları müşahidə olunmaqdadır. Qurdların bir özəllikləri də olduqca qoçaq və zəki olmalarıdır.

Rəvayətə görə, onların bu cəhəti Şirvanşahı narahat etmişdir. O da buna görə bütün tayfanı quru çay dərəsinə, ilanlıq olan bir əraziyə sürgün etmişdir. Məqsəd qurdların fiziki cəhətdən məhv edilməsi idi. O, bir neçə ildən sonra həmin əraziyə adam göndərərək vəziyyətlə tanış olmaq istəyir. Məlum olur ki, Qurdlar nəinki qırılıb qurtarmış, əksinə artaraq böyük, abad bir kənddə malik olmuşlar. Əsas qazanc mənbələri isə tutaraq satdıqları zəhərli ilanlar idi. Onlar keçəni ilanların dişləməsi üçün uzadır, sonra dartaraq dişlərini çıxarırdılar. Qurdlara məxsus dili jarqon hesab edənlər də vardır. Lakin apardığımız tədqiqat sübut etmişdir ki, Qurd dili müstəqil dil olmuşdur. Bu dil türk dillərinin Qıpçaq qoluna daha yaxın olmuşdur. Lakin uzunmüddətli proseslər nəticəsində qurd dilinə çoxlu kənar təsirlər olmuş dil bir sıra linqvistik xüsusiyyətlərini itirərək jarqon-arqo xüsusiyyətləri kəsb etmişdir.

Qurd dilinə xüsusi təsir isə fars dilindən gəlmişdir, bu da yəqin ki, hansısa tarixi zərurətlə bağlı bir məsələdir. Lakin dilin leksik qatında bu dilin jarqon deyil, müstəqil dil olması aydın şəkildə müşahidə olunur. Məsələn, aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək. “Tüngi qürək aylayır” – qadın pis danışır. “Yeşin himlə” – tez gəl. Yaxud “Hərsid məzdi yirsən yeşin” – yeməyi tez yeyirsən. Bundan başqa, qurd dilində qadın “tüngi” deməkdir. “Tüngi” isə tük saç anlamındadır. “Tüngi” deyərkən saçlı, saçlı uzun mənasına gəlir. Əldə etdiyimiz qurdca sözləri məqaləyə əlavə edirik.

QURDCA	MÜASİR TÜRKÇƏ
Drandaz	Silah
Kəlbik	İt, hökumət adamı - polis
Dızmaq	Gizlətmək, aradan çıxartmaq
Qürək, Qürəkləmək	Pis arzuolunmaz
Tüngi	Qadın: Tüng-türk

Məzdək	Araq, şərab, məzdəmək, araq içmək
Çorsaq	Uuşaq
Çor	Dərd-sər
Hərsid	Çörək. hərsid məzdi, yeqin yirsən Çörəyi tez-tez yeyirsən
Məzdi	Çeynəmək, yemək
Yegin	Tez
Dax	Toy, oynamaq
Himləmək	Getmək
Yeyik	Yaxşılıq
Dəxti çənləmək	Sevmək, aşıq olmaq
Dəxt	Korluq
Bahqar	Heyvan bax: Albaniyada Baqaran vilayəti, Baharlı tayfası, baqarmək
Qənəm	Qoyun
Qənçə	Quzu
Şıxalamaq	Sevinmək
Dənəxor	Toyuq
Meyitləmək	Öldürmək, kəsmək
Yekən	Pul
Yekəsər	Varlı, pullu
Dızdırmaq	Qızdırmaq, hirsəndirmək

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nərgiz HACIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ MƏQAMLARI

Hər bir insanı, fərdi başqasından fərqləndirmək üçün verilən adlar bədii ədəbiyyatda həm də üslubi vasitə kimi istifadə olunur. Azərbaycan dilində şəxs adları yalnız leksik vahid kimi deyil, habelə üslubi vasitə kimi geniş işləkliyə malikdir. Ona görə də onların üslubi xüsusiyyətləri barədə xeyli sayda tədqiqat aparılsa da, araşdırılmağa ehtiyacı olan məsələlər hələ də qalmaqdadır. Belə üslubi cəhətlərdən biri də adların ixtisar olunaraq işlənməsidir.

Abreviaturların yaranması danışan və yazanların müxtəlif kommuniktiv məqsədinə xidmət edir ki, bu da dilin derivativ mexanizminə əsaslanır. Abreviasiya sahəsində derivasiyanın funksiyalarının təhlili göstərir ki, abreviaturların kommunikativ quruluşunun yaranmasına dörd amil təsir edir: 1) Yeni nominasiyalrın yaranmasının zəruriliyi; 2) Çoxsözlü adların nominasiyası (daralması); 3) Hər hansı əşya, hadisə və predmetə verilən şəxsi qiymət; 4) Yeni işarə olunan hadisənin markalanması. Qeyd etmək lazımdır ki, şəxs adlarının qısaldılmasında bu faktorların, demək olar ki, hamısının rolu vardır.

Abreviaturlar “nitqin sintaktik quruluşunu” dəyişməyə qadir deyil, doğrusu, konstruktiv funksiyanı yerinə yetirmir¹. R.Drozdoq qeyd edir ki, abreviaturlar mətndə nominativ və kommunikativ funksiyanı yerinə yetirərək, nitqin mühüm ekspressivləşmə

---

¹ Антонов В.П.. Лингвопрагматический потенциал аббревиатурных антропонимов современной эпохи. Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П.Астафьева. 2013, с.189-194.<https://cyberleninka.ru/.../lingvopraqmaticheskiy-potensial-abreviaturnyh-antroponim>.

vasitələrindən birini təşkil edir¹. Qeyd olunan kommunikativ quruluşlar bu və ya digər dərəcədə abreviatur antroponim yarımqrupunu xarakterizə edir. Abreviatur antroponimlər dil və nitqdə müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: kompressiv, nominativ, ekspressiv, üslubi. Onlar müəllif tərəfindən müxtəlif mətnlərə söz oyunu kimi daxil olur ki, bu, onların yüksək daha çox pragmatik potensialını nümayiş etdirir: abreviatur antroponimlər adi abreviaturalar kimi mətnə əlavə konnotativ məna verir, kalambur, sarkazm, kinayə, zarafat və s. yaradılmasında fəal iştirak edir.

“Azərbaycan dilində kiçiltmə və əzizləmə xarakterli adlar çox az tədqiq olunmuşdur. Kiçiltmə və əzizləmə xarakterli adlar da ləqəblər kimi şəxsin rəsmi adı deyildir, bunlar şəxs adının müxtəlif şəkildə ixtisar olunmuş, fonetik dəyişikliyə uğramış, müəyyən morfoloji əlamətlər qəbul etmiş və məzmununda məna çarları yaradılmış formasıdır”². Kiçiltmə adlar tarixən təhqiramiz məqsədlə istifadə olunsada, daha sonralar adların bu və ya digər şəkildə qısaldılmasından əzizləmə və digər müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunmuşdur. Məsələn: - *Xudakərəmdir? Ya allah, Xuduş! Kəfin kökdürmə, Xuduş?..Bura bax, Xuduşcan, yuxarıdan bizə iki min manat gəlib, ancaq poçtdadır*”³; *Nilufərin səsi heç xoşuma gəlmədi: – Necəsən, Niluş, nə olub? – narahatlıqla soruşdum*⁴; *Əslində onun adı Tofiq idi. Tay-tuşları zarafatla ona Topuş deyirdilər*⁵; *Bu əminin adı uzun olduğu üçün kimsə onu adı ilə çağırmaıdı. Hərdən bir vəkil lazım olanda “Əmi” sözü ortalığa düşərdi*⁶.

Əzizləmə məqsədilə işlədilən adlar ancaq əzizləmə məqsədi güdürsə, kiçiltmə adlar bu məna ilə yanaşı, həm də təhqiramiz, nifrət mənalara da ifadə edir və tələffüzün asanlaşmasına xidmət edir. M.Adilov və A.Paşayev qısaltma adların özlərini də iki yerə ayırırlar: 1. İxtisar olunan və müəyyən şəkildə yaranan

¹ Дроздов Р.К.. К вопросу об использовании аббревиатурных образований в текстах СМИ / Вестник КГПУ им. Астафьева В.П., 2011 №4, с.217-222. <https://cyberleninka.ru/.../kvoprosu-ob-ispolzovani-abreviaturnyh-orazovaniy-v-t>

² Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, “ADU”, 1987, 86 s.

³ Rəhimov S. Saçlı. Seçilmiş əsərləri, I cild, “Azərənşr”, 1958,

⁴ Elatlı E. Məhəbbətin gizli kodu. Bakı, “Elgün”, 2016, s.33

⁵ Azayev Ə N. Sahildə qətl, Bakı, “Gənclik”, 2002, s.72

⁶ Nərimanov N. Bir kəndin sərgüzəşti. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənşr, 1985, s. 213

adlar; 2.Mürəkkəb adların komponentlərindən biri ya ixtisar olunur, ya da hər iki tərəfi sadələşdirilir¹. I tip adların üslubi xüsusiyyətləri barədə ayrıca tədqiqat işləri mövcuddur. Bəzən qısaltılmış adlardan əzizləmə-müraciət məqsədilə istifadə olunur və kalka yolu ilə dilimizə keçmiş şəkilçilərdən istifadə olunur. N.Xudiyev yazır ki, dilimizin antroponimika sistemində suspenziya üsulu ilə qısaltma daha geniş yayılmışdır ki, burada da rus dilinin təsiri təkzibedilməz faktdır.² Məsələn: – *Zisulya, deyəsən sən doğrudan Məcnun olmusan axı?...Maraqlıdır, Zisulya, bəs sənin Leylin kimdir?*³; – *Ya allah, Mamedka!... Mamedka, Qəşəm qağanın kabinetindən danışırım*⁴; *Qafar. Tanyuşada daha əvvəlki Tanyuşalıq qalmayıb...*⁵; – *Adınız nədir? – Yədulla. – Necə, necə? Yatullax. – Xeyr, Yədulla.---Gəlin sizin adınızı dəyişib Yura qoyaq*⁶; *Əvvəla, sənin adın Qusya deyil, Hüseyindir – bu bir. Atanın adı Kiska deyil – İskəndərdir – bu iki. III-sü, ananın adı Dezdemona deyil, Tükəzbandır*⁷; *Ona qədər hamı mənə “İka” deyirdi. Lakin o hadisədən sonra yoldaşlarım mənə “İkram” deyə çağırmağa başladılar. Sanki mənim şəxsimdə onun yenidən yaşamasını istəyirdilər. Ona yamanca oxşayırdım*⁸; *...Xanlar kostyumda, qalstukda və xarici maşında gəzirdi, hərdənbir deyirdi ki, İska (O, İskəndəri belə çağırırdı), məsələ pulun başındadır...*⁹; *Hətta bir gün qəti qərara gəldi ki, bundan sonra hamı onu yalnız Fira çağırınsın; o, “Firəngiz”i dəfn edib...*¹⁰

Bədii əsərlərdə rus dilinə məxsus adlar Azərbaycan dilində xalq etimologiyasına uyğunlaşdırılır, hətta qafiyə yaradılaraq işlədilir. Məsələn: – *Adım Yaşadır. –Yaşa, Yaşa, min yaşa.*¹¹ Bəzən isə əks hadisə ilə qarşılaşmaq olur. Azərbaycan adları

¹ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, “ADU”, 1987, 86 s.

² Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 402 s.

³ Əmirov C. Qara Volqa, Bakı, “Qanun”, 2017, s.286

⁴ Rəhimov S.Saçlı. Seçilmiş əsərləri, I cild, “Azərənşr”, 1958,

⁵ Rüstəm S. Çimnaz xanım yuxudadır. Seçilmiş əsərləri.II cild, Bakı, “Azərənşr”, 1971, s.14

⁶ Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı, “Xan”, 2016, s.37

⁷ Dağlı S.Adam yalan danışmaz . Şakərlilər. Bakı, “Gənclik”, 1978, s.166

⁸ Azayev Ə.Gözlənilməz hadisə. Bakı, “Qanun”, 2016, s.105

⁹ Nəzirli K. Komada olan adam. Bakı, “ASC”, 2007, s.121

¹⁰ Nəzirli K. Komada olan adam. Bakı, “ASC”, 2007, s.121

¹¹ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.342

qəsdən rus dilinin qaydalarına uyğun olaraq dəyişdirilərək ixtisar olunur. Ad əvvəl azərbaycanca deyilir, sonra daha “mədəni” çıxsın deyə rus dilinin qaydalarına uyğunaşdırılaraq dəyişdirilir. Məsələn: – *Mən Zöhrab Səlimzadənin adaxlısıyam. Adım **Zümrüddür, Zina**¹; Ruxsarəni ovsunlanmış zənn edən məriz adam: – Mənim adım da **Qəşəmdir!** – dedi. – **Kolya Sübhanverdizadə...**²; – **Borya** kimdir, ə? – Təhməz mülim maraqlandı. – Mənəm, deyə **Bərşad** dilləndi – O yanlarda mənə **Borya** deyirlər. Dillərinə belə yatır³;– Noldu sənə, Mişa? – soruşdu (O, ərini evlənəndən bəri həmişə **Mişa** çağırırdı. Əslində Azərbaycan pasportunda ərinin adı **Məmməd**, rus pasportunda **Mixail**, Amerikan pasportunda **Maks**, fransız pasportundakı adı isə **Mişel** idi.⁴*

Rus dilinin qaydalarına uyğunaşdırıldığı kimi, digər xarici dillərin təsiri ilə də adlar həmin dillərə uyğun işlədilir. Məsələn: – *Özün bilərsən, **Sendi** (Qızın adı **Sona** idi, amma xaricdə təhsini başa vurub evə dönəndən sonra hamı, hətta balaca, istəki bacısı Səbinə də onu **Sendi** çağırırdı)...⁵ – Bilərsən, **Roma** (Oğlanın adı **Ramiz** idi, **Sona** nişanlısını belə çağırırdı), indi bizə uşaq lazım deyil⁶; Çünki şirkətdə xeyli vaxtdan bəri işləyən **Nensi** (O **Nərmin** idi, amma şirkətdə **Nensi** olmuşdu) demişdi ki, xaricilər uşaqlı qadınları işə götürürlər.⁷*

Adların qısaldılması müəllif tərəfindən ad sahibinə mənfi münasibətdən, ona qarşı təhqiredici münasibətindən də irəli gəlir. Məsələn: *İndi hörmətli **Gülafət xanım** onun üçün **Gülya** idi... Ya da **Gülüçka**...⁸.*

Çoxcəhətli şəxs adlarının qısaldırılaraq işlədilməsinin müsbət cəhətlərini qeyd edən Q.Mustafayeva yazır: “Məhz belə sözlərin

¹Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.209

²Rəhimov S. Saçlı. Seçilmiş əsərləri, I cild, “Azərmaş”, 1968, s.182

³Əşrəfoğlu K. Daşlı qala, Bakı, “Nurlar”, 2015, s.286

⁴Nəzirli K. Komada olan adam. Bakı, “ASC”, 2007, s.247

⁵Yenə orada, s.169

⁶Yenə orada, s. 169

⁷Yenə orada, s.171

⁸Elatlı E. Xəyanət. Bakı, “Elgün”, 2015, s.94

az işlədilməsi tələffüz ahəngdarlığı, asanlıığı, hətta asan anlaşılması baxımından əlverişli fonetik-üslubi tələblərdən biridir”¹.

II tip abreviatur adların üslubi xüsusiyyətləri tam araşdırılmamışdır. Halbuki danışiq dilində, habelə bədii əsərlərdə bunlara aid xeyli material vardır. Bu ad-formaların yaranması bəzən dil materialı əsasında normativ şəkildə həyata keçirilirsə, digərlərini yazıçı obrazı səciyyələndirmək üçün yaradır. Belə qısaldılmış adlar ilk baxışda təbii xarakter daşıyır, yəni burada qeyri-adi bir şey görünmür. Lakin ətrafdan olan faktlarla tanışlıq göstərir ki, burada adların qısaldılması vardır və bu, müəyyən məqsədlərlə edilir. Məsələn: *Adım Bürsəli, ləqəbim “Qozbel”dir.– Bürsəli, ya Bürcəli? – Bürsəli. – Adə, Qozbel, Bürsəli də ad olarmı? – Nöşün olmur, qadası? Nöşün Məmmədəli, yaxud Hüseynəli olur, Bürsəli olmur? Mamaşə tərəfdən babamın adı Boris, dədə tərəfdən isə Ələsgər imiş. İki babamın adını birləşdirib məni Borisəli deyə çağırmağa başlayıblar. Bu, dədəmin xoşuna gəlib...Kimsə məni Bürsəli deyə çağırır. O da Borisəlini döndərib Bürsəli eləyib²; Onun adı Oğlangərək idi...İndi onu bəziləri “Oğlan”, bəziləri “Gərəkxanım” çağırırdılar³; – İsa, İsa! Ay Əli-isa!.. mənəm, bura gəl! – deyə Gülöyşə başını çıxarıb qızaran enli üzünü göstərdi⁴; Mərəkə qalxdı. Arvad dedi: **Gülbala**. Kişi dedi: **Güloğlan**. Axır dilbir olub uşağın adını qoydular **Gül**⁵; Sən belə şeylər düşünmək üçün yaranmamısan, **Ay (Ayqız)**... Sənin rəqsələrin bir mahnıdır. **Ay**... Natəvan. Arı kimi sancmaq **Xanın (Xansunun)** peşəsidir⁶; Rəşid. Mənim adım Rəşid Məğrurdur, sən də adın olsun Əli Məsrur. Mirzə Əlabbas. **Abbası** yedin? Rəşid. **Abbas getdi, Əli Məsrur!**⁷.*

Azərbaycan dilində şəxs adlarında abreviaturaları tədqiq edərəkən M.Adilov yazır: ”Hazırda mürəkkəb şəxs adlarının ixtisarı türk dillərində də yayılmış hadisədir. Bunu hər şeydən qabaq ad-

¹ Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, “Elm”, 2010, 398 s.

² Əmirov C.Qara Volqa, Bakı, “Qanun”, 2017, s.59

³ Dağlı S. Göyçək oğlan. Bakı, “Azərənəşr”, 1964, s.11

⁴ Rəhimov S. Saçlı. Bakı, “Azərənəşr”, 1968, s.350

⁵ Anar.Rəng. Sizi deyib gəlmişəm. Bakı, “Azərənəşr”, 1984, s.19

⁶ Əfəndiyev İ. Mənim günahım. Seçilmiş əsərləri, 6-cı cild, Bakı, “Yazıçı”, 1985, s.215

⁷ Rəhman S.Dirilər. Seçilmiş əsərləri, 5-ci cild. Bakı, “Yazıçı”, 1978, s. 134

ların sadələşdirilməsindən doğan tələbatla əlaqələndirmək olar.”¹ Daha sonra müəllif yazır:” Qeyd etmək lazımdır ki, birinci və yaxud ikinci komponentlərin ixtisar olunması ilə dilimizdə yeni şəxs adı yaradılmışdır... Saxlanan hissə, onsuz da Azərbaycan dilində müstəqil şəxs adı kimi mövcud olur. Beləliklə, abreviasiya vasitəsi ilə ad sadəcə olaraq bəsitləşdirilir.”² Buraya onu da əlavə etmək lazımdır ki, adlar sadəcə bəsitləşdirilmir, dilə daha yatımlı olur. Sözsüz ki, bunun ünsiyyətə ciddi təsiri yoxdur, lakin obrazların ad sahibinə münasibəti ifadə ilunur.

Şəxs adlarının müxtəlif şəkildə ixtisarından metafor kimi də istifadə olunur bununla da və söz oyunu yaradılır. Y.A.Biryukova qısaltılmış adların söz oyununda istifadəsinin geniş imkanlara malik olduğunu qeyd edir ³. Bu cür ixtisarlar daha çox assosiativ əlaqələr nəticəsində meydana çıxır. Məsələn: –*Adım ZİS-dir. – Necə yəni ZİS-dir? – ZİS avtomobili eşitməmişəm? – Eşitmişəm. – Hə, mən də ZİS-əm də. – Heç nə başa düşmürəm. – ZİS, yəni, Zöhrab İsfəndiyar oğlu Səlimzadə. Başa düşdün? – Düşdüm. Deməli, Zis;*⁴– *Sənə Simi deyirəm, birdən acığına gələr ha...– Nə isə... Qulağım öyrəşməyib. Adım Simuzərdi mənim. – İcazə ver sənə Simi deyim, olar? Ya da elcə Sim... Nağıllarda olan kimi... Gəlim qapıda dayanım, yavaşcadan deyim: “Sim, Sim, qapını aç, mən gəlim”*⁵; *Bərbərzadə...kim qoymurdu? Sənubər. Mirzə Qərənfil. Bərbərzadə. Mirzə Qərənfil? Sənubər. Fil... Bərbərzadə. Onun harası fildir? O heç milçək də deyil*⁶

Birinci nümunədə ad, soyad və ata adı assosiasiyalaşdırılıb və maşın markası ilə adlandırılıb. Bu forma xalq arasında geniş yayılan formalardandır. Təbii ki, verdiyimiz nümunədə nə əzizləmə, nə də təhqir mənası vardır. Belə ki, adını bu şəkildə – qısaltmış şəkildə deyən ad sahibinin özüdür, sadəcə, tələffüzün asanlaşdırılması və ya zarafat məqamında işlədilmişdir. İkinci nümu-

¹ Adilov M.M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar. Bakı, “Elm”, 2010, 165 s.

² Yəni orada s.84.

³ Бирюкова Е.А. Функционирование аббревиатур в современной речи. Дис.канд.филол.наук, М., 2007, 309 с.

⁴ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.274

⁵ Hacızadə Ə. Dünyanı tanı. Bakı, “Gənclik”, 1990, s.265

⁶ Rəhman S. Xoşbəxtlər. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Avrasiya Pres”, s.139

nədə “*Simuzər*” adının “*Simi*” şəklində demək yenə xalq danışıq dilinin xüsusiyyətlərindəndir, lakin onun “*Sim-sim*” formasına salınması assosiativ əlaqənin nəticəsidir. Üçüncü nümunədə “*Qərənfil*” sözünün ikinci komponentinin saxlanması kinayə, hətta təhqiramiz münasibət özünü göstərir.

Şəxs adları ilə yanaşı, soyadlar da üslubi məqsədlərlə ixtisar olunur və bu zaman ixtisar olunan tərəf ayrıca bir söz kimi də anlaşılır. İxtisar olunmuş soyad bəzən ümumi söz kimi anlaşılırsa, daha çox halda mənasız vahid xarakteri daşıyır. Maraqlı cəhət orasındadır ki, ixtisar komponent bir çox halda elə obraz tərəfindən bərpa edilir, daha doğrusu, sözə izah gətirilir. Məsələn: *Gülər. Siz kimsiniz ki, mənə öyüd-nəsihət verirsiniz? Bərbərzadə. Mən? Bərbərzadəyəm. Gülər. Bərbərsiniz? Bərbərzadə. Yox, zadəsi də var¹; Söhbət Bərbərzadə haqqında gedir. Ona Molla Bərbər də deyirlər²; Rayon allahsızlar cəmiyyətinin Cümşüdlü kənd özəyinin məsul katibi İmamyarovu tanıyırsanmı, ədə? – Meşinov üz-gözünü turşudub: – Bu Yarovdur, nəməna kafir oğludur, tanıyırsanmı?³; Məişət xidməti idarəsinin rəhbəri Murad Muradoviç idi. Ancaq işçilər öz aralarında ona “*Mur-mur*” deyirdilər.⁴*

Əldə olunan qısaltma ad materiallarına əsaslanaraq, Azərbaycan dilində onları ifadə etdikləri mənalarına görə iki qrupa ayırmaq olar: 1. qiymətləndirici; 2. təsviri qısaltma adlar⁵. Müəlliflər qeyd edirlər ki, təsviri qısaltma adlar kiçildilsə də, heç bir üslubi məqsəd güdülür. Azərbaycan toponimlərində deskriptiv adlar barədə G.Axundova məlumat verir⁶. Azərbaycan dilçiliyində deskriptiv qısaltma adların üslubi xüsusiyyətləri tədqiq olunmamışdır. Şəxs adlarında təsviri deskriptiv funksiyanın yalnız etimoloji mənaya əsaslandığını və yalnız ilkin adlarda özünü göstərdiyini, bilavasitə ümumilərdən yarandığını V.A.Ni-

¹ Rəhman S. Xoşbəxtlər. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Avrasiya Pres”, s.127

² Gözəlov C. Ticarət bir quyruqdur, yeyənə. Felyetonlar. Bakı, “Azərənşr”, 1977, s.179

³ Rəhimov S.Saçlı. Seçilmiş əsərləri, I cild, “Azərənşr”, 1968, s.147

⁴ Qədirzadə S. Bığ. Ülkər-Aytəkin. Bakı, “Azərənşr”, 1976, s. 261

⁵ Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, “ADU”, 1987, 86 s.

⁶ Axundova Г. Психолингвистические основы функционирования тюркской топонимии. “Türkologiya”, 2011 №3, s.45-51.

konov qeyd edir¹. “Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət)” kitabında təsviri kiçiltmə adlar belə təsnif olunur: “Ad sahibinə qarşı heç bir müsbət və ya mənfi münasibət ifadə etməyən yalnız tələffüzü asanlaşdırmağa xidmət edən kiçiltmə adlar: Əlizadə-Əli, Həsənağa-Həsən, Nurməmməd-Nuru, Məşədi Məhəmməd-Məşəmməd, Kərbəlayı Qulu-Kəblə Qulu, Məşədi Cahhan-Məşcahan”².

Bədii ədəbiyyatda belə təsviri qısaltma adlar işlənir. Məsələn: *Qardaşımın adı Şövkət idi. Biz “Şöşü “ deyirdik³; Tapdığın ana-sına kəndə “Sürməli Söylü” deyirdilər⁴; Musaköylü Ysufam, İsmeylin dədəsi⁵; Maşını birbaşa Məmmərza kişinin doqqzına sürdürdü⁶; – Məşə Məmiş! Özün də biirsən ki, mənim bütün ömrümdə ancaq bir peşəm olub – util yığmaq⁷; Dilə rahat yatdığın-danmı, özünə xoş gəldiyindənmi, çoxları ona paltarasan Hən-fəşəfi deyirdilər.⁸*

İxtisar şəxs adlarının bir qisminə adın bir hecası qalmaqla digər hissəsi işlədilmir. Bu hal, bir tərəfdən asan tələffüzlə, digər tərəfdən, münasibətlə bağlı meydana çıxır. Məsələn, Əfruz adının Ruz, Fərid adının Fa kimi işlədilməsi əslində yazıçının komik obraz yaratmasına xidmət etmir, real faktı vermək, şəxslərin adlara münasibətini ifadə etmək məqsədi daşıyır. Məsələn: Əfruz. *Ron haqlıdır, Fa, ikimiz bir gündə ölməyəcəyik. Doktor. Ron kimdir? Fala baxdınız? Fərid. Fal nədir, doktor, elektron beyni biz belə adlandırırıq; Cahid. Gecən xeyir, Ruz, o biçərə şeytan tapıldı.⁹*

Bəzən adlar sadəcə baş hərflərlə təqdim olunur; burada əsas məqsəd adı gizlətmək, yaxud fikri qeyri-müəyyən, ümumi olan subyektə yönəlməkdən ibarət olur. Məsələn: Dadaşbala. *Hə,*

¹ Никонов В.А. Имя и общество. М., «Наука», 1974, 278 с.

² Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). Bakı, “Nurlan”, 2005, 488 s.

³ Hüseyinov İ. Tütək səsi. Bakı, “Gənclik”, 1967, s.72

⁴ Yənə orada, s. 65

⁵ Nəsim V. Uzundərə. Bakı, “Gənclik”, 1981, s.26

⁶ Yənə orada, s. 31

⁷ Dağlı S. Vergülağa Nöqtələröv. Bakı, “Azərənşir”, 1966, s.165

⁸ Qədirzadə S. Paltarasan Hən-fəşəfi. Başabəla Paşabala. Bakı, “Uşağəncənşir”, 1962, s.105

⁹ Məmmədhanlı Ə. Kəllə və qızılgül. Seçilmiş əsərləri, 2-ci cild. Bakı, “Yazıçı”, 1985, s.170

deməli, **H.**-ni verdik **O.**-ya (yəni, Hicranı Orxana verdik); Dadaşbala. *Gərək səhnəyə Q. çıxsın. Mitoş. Q. kimdir? Dadaşbala. Q. yəni, Qızbacı, dünyanın ən dili-dilavər, ən hiyləgər və əqilliqadını; Dadaşbala. Bircə qalır F.-nin məsələsi. Mitoş. Əşi, bu F. kimdir atdın ortaya? Dadaşbala.F. – Fatı xanım. Mitoş. Yavaş danış, F. eşitməsin*¹.

Qeyd edək ki, adların bu şəkildə qısaldılması əvvəllər də özünü göstərmişdir. N.Nərimanovdan gətirdiyimiz aşağıdakı nümunələrdə məqsəd heç də komik vəziyyət yaratmaq, yaxud məişət xarakterini açmaq deyil, adı gizli saxlamaqdır: *Nağil edirlər ki, N. və İ. iki böyük adamın adları imiş...²; Bir az söhbətdən sonra rəfiqim mənə dedi ki, “A.F. şəhərdədir, gərək onun yanına gedək”*.³

Bəzən isə adın bu cür qısa şəkildə verilməsi xüsusi emosional-ekspressiv mahiyyət daşıyır, sadəcə, sadalama, fikri ardıcıl ifadə etmə məqsədindən irəli gəlir. Məsələn: *Tədqiqatımızın əsas mövzusunə keçməzdən əvvəl mən...məşhur alimlərimizdən A.-ya, B.-yə, V.-yə, Q.-y, D.-yə...öz səmimi və dərin təşəkkürümü bildirmək istəyirəm*.⁴

Bəzən iki məşhur şəxsin adının qısaldılması ilə yeni bir ad düzəldilir. Düzdür, bəzən həyatda da belə addüzəltməyə rast gəlmək olur, lakin yazıçı bu üsuldən xüsusi priyom kimi – obrazın daxilini, düşüncə aləmini, əqidəsini açmaq üçün istifadə edir. Məsələn: – *Professor, Marlen Marks və Lenin adlarının sintezindən yaranıb, düzəltmə addır. – Afərin! Bunu hardan bilirsən? – Fətəh müəllim soruşdu. – Ona görə ki, mənim adım Marlen-dir*.⁵

Qısaldılmış adların elə formaları da vardır ki, onların hansı sözün əvəzinə işlədildiyini ilk baxışda müəyyənləşdirmək olmur. Bu o deməkdir ki, ya istifadə edilən “ad” özlüyündə xüsusi bir mənə daşıyır, ya da çox dəyişikliyə uğrayır. Ona görə də onları əvəz etdiyi adlar şəklində bərpa etmək çətin olur. Bu adlar

¹ Rəhman S. Hicran. Əsərləri, III cild. Bakı, “Azərənəşr”, 1976, s.426

² Nərimanov N. Bir kəndin sərgüzəşti. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azərənəşr”, 1985, s.212

³ Nərimanov N. Bahadır və Sona. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Azərənəşr”, 1985, s.165

⁴ Anar. Maraqlı tədqiqat. Sizi deyib gəlmişəm. Bakı, “Azərənəşr”, 1984, s.38

⁵ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.92

çox zaman şəxsin həqiqi adına səs yaxınlığı əsasında yaradılır və ya əzizləmə məqamında formalaşdırılır. Məsələn: *Başqa yeri bilmirəm, amma bizim rayonun tütün tedarüki idarəsində Pıtış adlı biri var. Tütün qəbulçusu Pıtış Pıtışovu deyirəm¹; Soraqlaşmış öyrəndi ki, qonşu kənddə Bappılı adlı seyidfason bir qarı var²; Əbiş, Mərküş və çürük diş³; Bu şəxsin adı Yoskadır, seyid Yoska⁴; – Adın nədir? – Azad uşaqdan soruşdu. – Fırfır! Fazildi, Fırfır deyirlər⁵.*

Şəxs adlarının işlədilməsində üslubi məqamlardan biri qadın adlarının kişi adları ilə əvəz edilməsidir. Xüsusən komik əsərlərdə özünü göstərən bu fakta digər əsərlərdə, o cümlədən detektiv əsərlərin dilində rast gəlmək olur. Cinayət aləminin adamları öz-lərini ətrafdan, xüsusən də polis-ədliliyə orqanı işçilərindən qorumaq, ələ keçməmək üçün adlarını öz aralarında ona yaxın qadın adları ilə əvəz edirlər. Yaxud həyat yoldaşı şübhələnməsin deyə əsərdə qəhrəman, tanış olduğu qadınların telefonunu onların adlarının baş hərflərinə uyğun kişi adı ilə əvəz edərək dəftərçəsinə qeyd edir. Məsələn: *Onun dəftərçəsində Nataşa-Nadir, Lyuba-Lətif, Səkinə-Səlim, Zemfira-Zəfər kimi qeyd edilmişdi.*⁶

Lakin bəzən kişi və ya qadın adlarının dəyişdirilməsi məntiqi baxımdan uğurlu alınmır, daha doğrusu, obrazın dil materialına münasibətində diqqətsizlik özünü göstərir ki, bu da həmin obrazın xarakterinin açılmasında ciddi faktorlardandır. Məsələn: *Deməli, adınız Ülviyyə imiş? Mənsizi həmişə Ülvi çağırırdım*⁷. Burada “Ülviyyə” qadın adının “Ülvi” kişi adı ilə dəyişdirilməsi obraz tərəfindən xüsusi düşünülmüş, hər hansı gizli məqsədə xidmət edən hal deyil; sadəcə, obraz adın bu şəkildə cins dəyişikliyini yarada biləcəyini düşünmür. Bu da onun dilə sayğısız münasibətinin nəticəsidir.

¹ Gözəlov C. Yolundan çıxan tez yırıqlar. Yol ayrıcında söhbət. Bakı, “Yazıçı”, 1984, s.52

² Gözəlov C. Güllü nənənin nəvəsi. Yol ayrıcında söhbət. Bakı, “Yazıçı”, 1984, s.101

³ Gözəlov C. Əbiş, Mərküş və çürük diş. Felyetonlar. Bakı, “Azərənəşr”, 1977, s.177

⁴ Gözəlov C. Boğaz ağrısı. Felyetonlar. Bakı, “Azərənəşr”, 1977, s.248

⁵ Xəlil Z. Sabun köpükləri. Əsərləri, III cild, Bakı, “ADPU”, 2008, s.286

⁶ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.88

⁷ Azayev Ə. Gözlənilməz hadisə, Bakı, “Gənclik”, 2002, s.25

V.P.Antonov abreviatur antroponimlərdən danışarkən akronim abreviatur adların üslubi xüsusiyyətlərinə toxunur¹. Akronim abreviaturalar barədə dilçilikdə ilk dəfə İ.V.Arnold məlumat vermiş və inisal ixtisarlara akronim adlandırmışdır². Azərbaycan dilində bunlara üslubi məqsədlərlə bədii əsərlərdə rast gəlmək olur. Məsələn: *Bu cəncəlxasiyyət oğlanın əsil adı **Ramazan**, familiyası **Abdullayev** idi. Müəhazirə dəftərinin üstündə adını və familiyini qısa yazırdı – **Ab.Ram**. Bu səbəbdən də uşaqlar onu zara-fatla **Abram** deyib çağırırdılar.*³

İxtisar variantlardan yer adlarında da uğurla istifadə olunur. G.Axundova Azərbaycan toponimlərində binar oppozisiyanı tədqiq edərkən yazır ki, dildə binar oppozisiya dil vasitələrinin müəyyən dərəcədə qənaətinin kateqoriyalaşmasına gətirib çıxarır⁴. Doğrudan da, bu cür ixtisarlara dildə özünə bəzən daimi işləklilik qazana bilir və hətta çox halda heç bir üslubi məqsəd də daşımır. Buna baxmayaraq, üslubi məqsədlərlə, qənaət qanununa əsasən şifahi nitqdə bəzən toponimlər də qısaldılır. Məsələn: *...hardan gəlmisiniz? – **Şatlardan**. – Amerikan?! – Hə, hə... Amerikalıyam*⁵; *Bəli, bu termin kapitalist ölkələrində, xüsusilə **Şatlarda** geniş yayılmışdır*⁶; *Elə onlar **Çənlibədən** təzəcə aralanmışdılar ki, baxıb gördülər budu bir atlı o biri yolnan **Çənliyə** tərəf elə çapır, elə çapır, ta nə deyim.*⁷; *Qapımızda bir ağac bitmişdi...Adına "**Ruset ağacı**" deyərdik.*⁸

Toponimin bəzən təyinatının dəyişməsi faktı da özünü göstərir və xalq arasında tamam başqa mənada işlədilir ki, bu zaman onun yaratdığı effekt də fərqli səciyyəyə malik olur; ya neytral mövqedə işlədilir, ya da obraz xarakterinin açılmasında əsas

¹ Антонов В.П. Лингвопрагматический потенциал аббревиатурных антропонимов современной эпохи. Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П.Астафьева. 2013, с.189-194. <https://cyberleninka.ru/.../lingvopraqmaticheskiy-potensial-abreviaturnyh-antropnim>.

² Arnold I.V. The English Word. Moscow, "Visaya shkola", 1973, 293 p.

³ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala Bakı, "Nurlar", 2015, s.129

⁴ Axundova G. Психолингвистические основы функционирования тюркской топонимии. "Türkologiya", 2011 №3, s.45-51.

⁵ Azayev Ə. Biznesmen. İstintaq sirri, Bakı, "Çıraq", 2006, s.280

⁶ Yənə orada, s.282

⁷ Koroğlu. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşri, 1959, s.214

⁸ Dilbazi M. Ruset ağacı. Əsərləri, 1-ci cild. Bakı, "Gənclik", 1967, s.38

vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Məlumdur ki, 90-cı illərdə üzərində Şirvanşahlar sarayı təsvir edilən əskinasımız xalq arasında çox zaman “şirvan” adı ilə tanınırdı. Təbii ki, bu cür münasibətlə barışmaq olmazdı, lakin bu, bir fakt idi. Bəzən ədəbi əsərlərdə müəyyən kolorit yaratmaq üçün obrazın dilində bu söz işlədilir. Məsələn: *Ayda on beş-iyirmi “şirvan” verib evə gələr, bir balıqçıya şarik olar, dənizə gedərdilər.*¹ Sözsüz ki, burada yazıçı sadəcə kolorit yaratmağa çalışmışdır.

Diqqətçəkən odur ki, bu hal təkcə həmin əskinası deyil, digərlərinə də şamil edilmişdi; bu zaman yalnız toponimlərdən deyil, antroponimlərdən də istifadə edilirdi: məmməd, nizami sözləri də xalq dilində müvafiq əskinas adları kimi sabitləşmişdi ki, yazıçılarımız həmin dövrün mənzərəsini dəqiq canlandırmaq üçün bunlardan uğurlu vasitə kimi istifadə etmişdir. Eyni hala şəxs adlarında da rast gəlmək olur. Məsələn: *Bir dəfə isə bir “məmməd” üstə sürücü ilə hey çənə vurduğunun şahidi olmuşdu*²; *Lap üşqat qiymətinə, neçə “məmməd” də artıq, bir “şirvan”ı verirəm.*³

Bir çox dilçilər ümumi adın əsasında meydana gələn xüsusi adı bir-birinə omonim hesab edirlər. Əslində isə burada yeni məna yaranmadığından omonimlikdən də danışmaq olmaz. Adların bu cür köçürülməsi onlardan bədii yaradıcılıqda metaforlaşma faktı kimi istifadəyə yol açır. Sözlərin bu şəkildə işlədilməsindən bədii ədəbiyyatda bir obrazlılıq vasitəsi kimi istifadə olunur.⁴ Bəzən hətta adı zooantroponim olmayan şəxsə bu cür müraciətlə də yazıçı metaforikləşmə faktına yol açır. Məsələn, əsərdə cani kimi verilən surət tanımadığı qızı qorxudaraq, ona “Maral” adı ilə müraciət edir. Burada “Maral” adı həm xüsusi isim kimi, həm də gözəl qıza müraciət kimi anlaşılır və cümlənin sonrakı hissəsində bu cür müraciətin məqsədi də aydın olur: *Maral, səsinə çıxarma, yoxsa buyuzlarını kəsib ceyran edə-rəm.*⁵

¹ Azayev Ə. Zarafat. Qatarda hadisə. Bakı, “Gənclik”, 2002, s.82

² Azayev Ə. Komandır. Qatarda hadisə. Bakı, “Gənclik”, 2002, s.4

³ Azayev Ə. Gözlənilməz hadisə. Bakı, “Qanun”, 2006, s.216

⁴ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 402 s.

⁵ Yerfi R. Residivist. Bakı, “Kitab klubu”, 2009, s. 139

Xüsusi adlarla apelyativlərin qarşılaşdırılması isə emosional-ekspressiv çaları daha da gücləndirir, əsəri daha da maraqlı edir. Məsələn: **Maral**. *Demək belə! İndi o dəlləkzadədir, kimdir, o bilsin ki, analar necə marallar doğub..¹*; Dursun. **Durnası**, *bax bu qırqovulu biriminci eşqimin biriminci gülləsilə vurmuşam. Durna. Bu nədir dedin?* Dursun. *Qırqovul, Durna, yox ey, Durna, qırqovul²*; **Aslan**. *Yoldaş baş mühəndis, dedilər bizi soruşmusunuz. Mən Aslanam*. Camal. *İstər lap pələng ol ³*; Aslan bəy. *Adın Laçın bəy, özün yapalaqdan aciz⁴*; Tərhan xanım. *At kimi minmişən, sürüşən. Aslanı döndərüb pişik eləmişən, görmürəm?⁵*

Məlumdur ki, qadınlar daha çox maral, ceyran adları ilə, kişilər aslan, pələng, şir və s. adlarla adlandırılır. Lakin bəzən bədi əsərdə üslubi xüsusiyyəti, ekspressivliyi artırmaq üçün yazıçı tərəfindən əks prosesin işləndiyini görürük. Cümlədə zoometaforizm həm şəxs adı, həm də heyvan adı kimi təkrar olunur və kişi adı qadına, qadın adı isə kişiyyə müraciətlə işlədilərək üslubi ekspressivlik yaradır. Qeyd edək ki, qüvvətli heyvan adı ilə qadına müraciət zamanı, xüsusən, müsbət münasibət ifadə olunursa, əksinə, zərif heyvan adı kişiyyə müraciətdən işlədikdə kinayə ifadə olunur. Məsələn: *Oğrular, cibgirlər, yolkəsənlər, adamsoyanlar və başqa tüfeyli dəstəsinə başçılıq etməyə başladığı vaxtdan "Pəncəli" ləqəbi daşıyan dişi Aslanın əlləri demək olar ki, həqiqi yırtıcı Aslanın pəncələri kimi qanlı olurdu⁶*; Gözəl. *Yavaş, məni əzdin. Yenə niyə ürkmüşən, ay Ceyran?...Ceyranzadə. Ceyran yazıq ürkməsin, neyləsin, bunlarla işləmək olar?⁷*; Gülümov. *Müdirin bülbülünün məhəbbəti uçub-uçub qondumənim xurcunumun üstünə. Gül kimi xurcun göz açıb yumunca o taylıq oldu. Qumru. Ay Gülüm, sən də işin xurcundur⁸*.

¹ Rəhman S. Xoşbəxtlər. Seçilmiş əsərləri, I cild. Bakı, "Avrasiya Pres", 2005, s. 131

² Rüstəm S. Durna. Seçilmiş əsərləri, III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, s.177

³ Rəhman S. Nişanlı qız. Seçilmiş əsərləri, IV cild, Bakı, "Azərnaşr, 1977, s.305

⁴ Vəzirov N. Pəhləvanani-zəmanə. Əsərləri. Bakı, "Elm", 1977, s.168

⁵ Rəhman S. Yalan. Seçilmiş əsərləri, 5-ci cild. Bakı, "Yazıçı", 1978, s.37

⁶ Əmirov C.Qara Volqa. Bakı, "Qanun", 2017, s.393

⁷ Əfəndiyev İ. Mənim günahım. Seçilmiş əsərləri, 6-cı cild. Bakı, "Yazıçı", 1985, s.217

⁸ Rəhman S. Aşnalar. Seçilmiş əsərləri, 5-ci cild. Bakı, "Yazıçı", 1978, s.182

Elə hallar da olur ki, qəhrəmanın hal-vəziyyətinə uyğun olaraq onun hər hansı bir xüsusiyyəti uyğun olaraq müvafiq heyvan adı ilə metaforlaşdırılır. Burada da ya müraciət olunanın keyfiyyəti əsas alınır, ya da ona müraciət edənin münasibəti ifadə olunur. Bu zaman müsbət münasibət olduğu kimi, mənfi münasibət də olur ki, ikinciyə daha çox rast gəlmək olur.. Məsələn: Kəmalə. *Dovşan!*... *Xudahafiz*. Valeh. *Dayanın! Dayanın! Necə yəni dovşan?! Kəmalə. Özgənin bostanından oğurluq kələm yeyən qorxaq dovşan!*... Valeh. *Mən – Dovşan?*¹; Valeh. *Bəli, sizin kimi Ənzəli balığı meydan sulayan yerdə mən dönüb dovşan oluram...Ümid. Siz dovşan olursunuz, olun, mən nə üçün Ənzəli balığı oluram?* Valeh. *Çünki rəisin süfrəsinə Ənzəli balığı lazımdır...Nə üçün gözünüzü döyürsünüz? Hövsan soğanı!*...Ey, *Ənzəli balığı, duzunu bir az artır*²; *Buna baxmayaraq, Müseyib Simuzərə sarı dönmüşdü: – Hə? Ceyranbala? Nə deyirsən?*³; Şəlalə. *Pişik, nə olub, hirslənmişən, fi-fi?*⁴.

Yazıçı təqdim etdiyi surətin hər hansı əlamətinə uyğun olaraq müəyyən sözü həm ləqəb, ad kimi, həm də əlamət kimi işlədərkən, bir növ, söz oyunu yaradır. Məsələn: – *Tələsirdim, dayı. Məsələ uzundur. – Məsələ uzundur, yoxsa özün uzunsan?... – Uzun, gedək bulvara, ağacların altında oturub dərdləşək.*⁵

Qəhrəmanların adları etdikləri hərəkətə görə müəyyən heyvanın adı ilə assosiyalaşdırılaraq hətta uyğun formada fərqli sözlə qafiyələnərək işlədilir. Məsələn: *Sabiq musiqiçi Novruzəlini o qədər təntənə ilə yola salırlar ki, o, dişlərini ağardaraq işdən getmək istəmədiyini deyir, bir növ “xoruz buraxır”. Bunu görən maestro əsəbiləşib deyir: “Daha sənə sözüm yoxdur, Xoruzəli!”*⁶; *A bala, get o yaralı ayını çağır bura! – Yarəli qədəşi deyirsiz?*⁷.

¹ Əfəndiyev İ. Qəribə oğlan. Geriyə baxma, qoca. Bakı, “Yazıçı”, 1981, s.322

² Yəni orada, s.337

³ Hacızadə Ə. Dünyanı tanı. Bakı, “Gənclik”, 1990, s.258

⁴ Rəhman S. Yalan. Seçilmiş əsərləri, 5-ci cild. Bakı, “Yazıçı”, 1978, s.40

⁵ Əmirov C.Qara Volqa. Bakı, “Qanun”, 2017, s.89

⁶ Qədirzadə S.Novruzəli xoruz buraxır. “Kırpi” jurnalı, 1965, №4

⁷ Elatlı E.Xəyanət.Bakı, “Elgün”, 2011, s.75.

Bu prosesdə şəxs adları ilə yanaşı, soyadların da metaforlaşması faktı özünü göstərə bilər. Bu zaman ikiqat metaforlaşma ekspressiyanı daha da qüvvətləndirir. Məsələn: *Aslanzadə* *familialı bir oğlan fırlıdaqçı tərəfindən aldadılır, bunu eşidən professor öz bacısı oğluna deyir: “Tülküzadə Aslanzadəni yamanca soyubdur!”*¹.

Şəxs adları səslənməsinə və əlamətinə görə, forma və məzmununa görə müəyyən heyvan adları ilə metaforikləşdirilərək, hətta paronimlik yaradır. Məsələn: *Müstəntiq Zalyev zəlidən betər idi.*²

Bir çox halda şəxs adına əlavə xarakteri daşıyan və onunla səsləşən söz ardıcıl və ya hətta mürəkkəb vahidin komponenti kimi çıxış edir. Şəxs adına əlavə edilən ikinci tərəf müəllifin surətin adına mənfi münasibətindən irəli gələrək, həm konkret məzmunlu sözlərlə, həm də əhəmiyyətsiz bir ad kimi “*nə, nədir, zad*” sözləri ilə ifadə olunur. Məsələn: *O Əzizdi-nədi, qızlığında istəmişdin, qurtarıb gedib*³; *Bir də ki, o Xəlildir, nə zibildir, gəlib ofisin yanında qurdalanırmış*⁴; *Dünən əlimə bir kitab keçmişdi. Famili Filippovdu – Zibilovdu, nədi, yazır ki, “Kərəm ümumiyyətlə Rinaldini vurub keçmişdir”*⁵; *Qalx, yoldaş Əlyar, bu Cüməzadədi, Şənbəzadədi, nədi, əsla gözdən qoyma!*⁶; *Həsə-nəlidir, nə zibildir, zəng vur, onu bura çağırtdır...*⁷; *İngilis dilini öyrənmişən? Yox bir, Maykl, Filip? Zir-zibil? İndi desəm ki, Arif Məlikovu tanıyırsan, gözünü zilləyəcək tavana.*⁸

Bu vəziyyət özünü ixtisar idarə adlarında da göstərir. Məsələn: *Deyir axı, Atədi, nə zibildi, yenə gəlib.*⁹

Tarixi şəxs adları insan adı bildirməkdən uzaqlaşaraq məcazilik kəsb edir və ümumi ad bildirir. Məsələn: *Məni nə təhər yandırıb-yaxır ey... Leyli-Məcnun mütləq operada olmalıdır, həyat-*

¹ Rəhimov S. Həyat açarı. Seçilmiş əsərləri, 9-cu cild, Bakı, “Yazıçı”, 1980, s.15.

² Yerfi R. Residivist. Bakı, “Kitab klubu”, 2009, s.61

³ Yerfi R. Residivist. Bakı, “Kitab klubu”, 2009, s.60

⁴ Varis. Bir ovuc torpaq. Bakı, “Vektor” nəşrlər evi, 2009, s.246

⁵ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.327

⁶ Rəhimov S. Saçlı. Əsərləri, 1-ci cild, 1968, s.334

⁷ Elatlı E. Xəstə ruhlar. Bakı, “Elgün”, 2015, s.150

⁸ Nəzirli K. Komada olan adam. Bakı, 2007, s.157

⁹ Yenə orada, s.201

*da ola bilməz ki? Şəhərə çıxsan görərsən ki, küçələr Leyli-Məcnunla doludur*¹.

Toponimlər üslubi məqsədlərlə metafora kimi işlənərək okkasionial ifadə yaradır. Məsələn: – *Ərə getməyi özüm üçün Azərbaycan Respublikası bilmişəm*²; *Bəzi avara gənclər kimi tüfeyli həyata alışan Ağəli də işləməyi özü üçün Azərbaycan Respublikası bilirdi*³. Burada “Azərbaycan Respublikası” toponimi metaorlaşaraq “ağır zəhmət çəkmək”, “əziyyət çəkmək” mənalarında işlənmişdir.

Göründüyü kimi, onomastik vahidlər, o cümlədən şəxs adları nə qədər tədqiq olunsa da, onlardakı rəngarəng üslubi xüsusiyyətlər aktual olaraq hələ də izahını gözləyən məsələlərdən biridir.

ŞƏXS ADLARININ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan bədii ədəbiyyatında işlənən antroponimlər zəngin üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən geniş araşdırılsa da, tədqiq olunmalı bir sıra cəhətlər hələ də qalmaqdadır. Belə ki, yazıçılar şəxs adlarından müxtəlif üslubi məqsədlərlə, surətin xarakteroloji xüsusiyyətlərini açmaq üçün, emosionallığı artırmaqdan ötrü, komiklik, yumor yaratmaq məqsədilə, adları qəsdən təhrif edərək, xalq etimologiyasına uyğun işlədərək və s. məqsədlərlə geniş şəkildə istifadə edirlər. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları barədə H.Hüseynova yazır: “Onomastik vahidlərin poetikası məsələsi bu sistemin dərin laylarına nəzər salmaq, üslubi tərəflərini müəyyənləşdirmək və açmaq üçün gərəklidir... Onomovahidlərin üslubi imkanları bədii məndə o zaman gerçəkləşir ki, onlar müəyyən emosional anlayış ifadə etsinlər”⁴.

Bədii əsərlərin dilində işlədilən antroponimlərdə daha çox özünü göstərən xüsusiyyətlərdən biri onların tələffüzü ilə bağlı məsələlərdir. Tələffüz üslublarından danışarkən Ə.Dəmirçizadə

¹ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, s.24

² Əmirov C. Brilyant məsələsi. “Xan” nəşriyyatı, 2015, s.140

³Yenə orada, s.26

⁴ Hüseynova H. Bədii əsərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı, ADPU-nun nəşr., 2017, 190 s.

onların dar və geniş mənada işlənməsini qeyd edir¹. Son dövrlərdə Azərbaycan dilinin şəxs adlarının tələf-füzü ilə bağlı dar, orfoepik cəhətdən tədqiqat əsərləri mövcud olsa da², antroponimlərin bədii əsərlərdə geniş, məqsədüeyğunluq əsasında tələffüzünün tədqiqi azlıq təşkil edir. Şəxs adlarının orfoepik və orfofonik xüsusiyyətlərini tədqiq edən Z.Əlibəyova yazır: “Dilin fonetik sistemi onun danışıqda meydana çıxan xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Orfofonik qaydalar buna əsasən təkmilləşir və dəyişir. Qeyd olunan cəhət dilin fonem sisteminə təsir göstərir. Deməli, orfoepiyanın orfofoniyadan ayrılmasına həm nəzəri, həm də praktik zəmin yaranır”³. Tələffüzün orfoepik və orfofonik xüsusiyyətləri tələffüzün tipindən və müvafiq kontekstdən asılıdır. Bədii əsərlərdə antroponimlərin geniş tələffüz üslubları barədə məlumat verilsə də⁴, bəzi məsələlər barədə qeydlərimizi bir daha göstərmək istərdik.

Kontekstdən asılı olaraq surətlərin dilində tələffüzün müxtəlif məqamları özünü göstərir.

1) Alınma mürəkkəb şəxs adları uzun deyilməsin deyə qısaldılaraq işlədilir. Məsələn: Musa bunun adının hamısı deyil, əsil adı o qədər uzundur ki. Pasporta yerləşmir – Musa ibn Səid əl Caber... dalı da var... – Qıyası, Musa, – qara-bala günahkar-casına qımışdı⁵.

Nə dayı-mayı salmısan? Məni İvan Petroviç çağır, ya da, sadəcə “Pet-roviç” deyə bilərsən. İstəyirsən lap “aksakal” de, əgər yaraşırısa mənə⁶.

Bəzən mürəkkəb şəxs adlarında sözün ikinci hissəsi ixtisar olunur, birinci hissənin ilk iki səsi isə əzizləmə məqsədilə qısaldılır və “ş” şəkilçisi qoşulur. Məsələn:

---

¹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, API, 1969.

² Əlibəyova Z. Azərbaycan onomastikasının orfoqrafik və orfofonik məsələləri. Nam. diss. Bakı, 2016, 142 s.

³ Əlibəyova Z. Azərbaycan onomastikasının orfoqrafik və orfofonik məsələləri. Nam. diss. Bakı, 2016, 142 s.

⁴ Hacıyeva N.M. Azərbaycan dilində antroponimlərin üslubi xüsusiyyətləri. Bakı, Elm və təhsil, 2014, 175 s.

⁵ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, 368 s.

⁶ Yəne orada s.73.

Mənim adım İboşdu. İbrahimxəlildi, İboş deyirlər. Özüm də öyrəşmişəm¹.

Mürəkkəb şəxs adlarının ixtisar olunaraq işlədilməsini bəzən yazıçı kinayə, yumor yaratmaq üçün müəyyən üslubi məqsədlə göstərir və tənqid edir. Məsələn: Zootexnik Qələmxan partiyaya keçəndə yazığın başına nə oyun açdılar? Nədir ki, bəs adında “xan” kəlməsi var. Dedilər kommunist partiyasının sıralarında durmaq istəyirsənsə get, pasportda “xan”ı sildir. Onu sildirəndən sonra ta nə qalar...Qələm. Qələm adam adı olar? Gülməlidir vallah².

Sadə şəxs adlarının da əzizləmə məqsədilə rus şəxs adlarına uyğun işlədilməsini görürük. Məsələn:

– Alik kimdir, ə? – Kərim maraqlandı. Əlif gülümsədi: – Urusyettä mənə Alik deyirdilər, dilləri heylə yatırdı³.

– Bravo, Qüdrət” Bravo, Qudya.⁴

– Əsl adı bəlkə də Alik deyildi, amma ermənilər onu belə çağırırdılar... Oğlumun adını onun şərəfinə Alik qoymuşam.

– Hə.. Ələmdar mənalı təbəssümlə başını yellədi, – həmin Alik bu saat sənin qarşında oturub⁵.

Yayda bizim qonşunun gədəsiynən gələn sarı pişiyi görmədin? Necə deyirdilər adına da? Marrə, ya Mirra⁶.

Bəzən şəxs adı əzizləmə məqsədilə o qədər təhrif olunaraq işlədilir ki, onun əsil adının nə olduğu bilinmir. Məsələn:

O da öz ələmində, guya onları dindirsin deyə, ayaq saxlayıb soruşdu: –Ziziya hələ gəlib çıxmayıbdır?

– Ziziya, yox...Bağışlayın, əsil adınız nədir? İcazə verin sizə Ziziya deməyim, dilim yatmır. – Adı Nərgizdi – Toma şaqqanaq çəkib güldü⁷.

---

¹ Kərimzadə F. Qarlı aşırım. Bakı, “Gənclik”, 1987, 332 s.

² Yənə orada, s.59.

³ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, 368 s.

⁴ Mehdiyev H. Sənsiz keçən günlərim. Bakı, “Yazıçı”, 1985, 248 s.

⁵ Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, 292 s.

⁶ Yənə orada, s.111.

⁷ Yənə orada, s.84.

Əvvəla, sənin adın Qusya deyil, Hüseyindir. Atanın adı Kiska deyil, İskəndərdir. III-sü, ananın adı Dezdemona deyil, Tükəz-bandır¹.

2) Şəxs adlarının tələffüzü zamanı adın yalnız birinci hecası müxtəlif üslubi məqsədlə təqdim olunur. Məsələn, ölüm ayağında olan şəxs, onu zəhərləyən şəxs adının yalnız birinci hecasını tələffüz etdiyini yazıçı göstərir. Məsələn:

Pelageya xala dedi: “Bala, mə-ənə...k...oo...on-yak.... As.... as.... – Rum-yantsev, sözləri başa düşmədim, bir də təkrar elə. – As....as.... “As” nədir?... Ola bilər ki, “As” sözü həmin adamın ya adının, ya da familiyasının birinci iki hərfidir².

Bəzən şəxs adlarının birinci hecası personaj tərəfindən müəyyən fikrin çatdırılmasında tərəddüdü zamanı göstərilir. Məsələn:

– Bu daşları necə gətirmisən, eləcə də apar get! Yoxsa Sül.... o adəti üzrə Süleymanın canına and içmək istədi, ancaq uddu.³

Bəzən şəxs adına hörmət məqamında, müəyyən üslubi məqsədlə qadına “qardaş” deyə müraciət olunaraq işlənən vokativ sözlərin birinci hecası ixtisar olunaraq tələffüz olunur və gülüş yaradılır. Məsələn:

Züleyxa. Məhəmməd, kəndimizdə qalmırsan?

Məhəmməd. Qalırım, qalırım Züleyxa qa-qa-qa....

Züleyxa. Nə?

Məhəmməd. Qaranquş demək istəyirəm⁴.

Şəxs adları o qədər ixtisar olunur ki, yalnız şəxs adının baş hərfləri göstərilir. Məsələn: Yenə sol əlinin üstünə “M” hərfi döydürmüş göy maskalı terrorçu barədə fikirləşdi... Məltəm xanımın əri” “M”....Yəni, Məltəm⁵.

- Telefonun ekranında “TR” adı göründü. Bu o idi – Nuranı bir neçə gün əvvəl polis şöbəsinə katibə kimi yerləşdirən şəxs⁶.

Şəxs adlarında yalnız bir səsin işlənməsi ilə yazıçı əsərdə bir neçə üslubi məqsəd güdür. Məsələn, Varisin “Bir ovuc torpaq”

¹ Dağlı S. Şakərlilər. Bakı, “Gənclik”, 1978, 176 s.

² Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2017, 412 s.

³ Hacızadə Ə. Dünyanı tanı. Bakı, “Gənclik”, 1990, 424 s.

⁴ Rəhman S. Seçilmiş əsərləri, V cild. Bakı, “Yazıçı”, 1978, 355 s.

⁵ Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, 292 s.

⁶ Müşfiqan. Tənha canavar. Bakı, “Hədəf” nəşrləri, 2013, 502 s.

əsərinin bir neçə yerində iki “Zz” hərfi gah “Zərifə və Zaur”, gah “Birinci və ikinci Zaur”, gah da “Zülmə zərbə” mənasında işlədilir. Məsələn:

Böyük və kiçik “z”lar böyük və kiçik Zaurlar deməkdir. Bir Zaur getdi, amma yerinə ikinci gəldi. “Zülmə zərbə” deməli, davam edəcək¹.

3) Uşaq dilinin şirinliyini göstərmək üçün şəxs adlarının tələffüzündə s və ş səsləri əvəz olunur. Məsələn:

Məltəm əyilib uşağın başını bir daha sıgalladı: – Adın nədir sənin, balaca? – Şale...uşaq astadan cavab verdi. – Nə? – Məltəm onu anlamadı. – Adı Salehdir, – nənəsi oğlanın əvəzinə diləndi².

Azərbaycan dilində “Mus-mus deyincə Mustafa de” aforizmi işlənir. Müəyyən üslubi məqsədlə, şəxs adını dəyişdirməklə, Murtuza şəxs adına uyğun olaraq “Murt-murt Murtuza” ifadəsi yazıçı tərəfindən okkazional ifadə kimi işlədilir. Məsələn: Murt-murt deyincə birdəfəlik Murtuza desin³.

5) Müəyyən üslubi məqsədlərlə alınma ad milli adla əvəz olunaraq xalq etimologiyası şəklində tələffüz olunur.

– Elnurə (mən arvadım Elmiranı belə çağırıram) darıxıram⁴.

Çox zaman da milli adlar təhrif olunaraq alınma ad yerində işlədilir. Məsələn:

– Get! Qız əlini uzadıb dedi: – Tanış olaq, Klara mənəm. – Siz ermənisiniz? – Xeyr, azərbaycanlı. – Bəs adınız nə üçün Klaradır?

– A...a...Gülərədir də. Padruqalarım məni belə çağırır⁵.

Personaj öz milli adını rus dilinə uyğun şəkildə təqdim etsə də, qarşısındakı milliyətcə rus olan şəxs onun adını Azərbaycan dilinə uyğun, rus tələffüzü ilə ifadə edir. Məsələn:

– Mən isə Yurikəm. – Bilirəm. Özü də Yurik yox, Yatullax⁶.

¹ Varis. Bir ovuc torpaq. Bakı, “Vektor” nəşriyyat evi, 2009, 318 s.

² Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, 292 s.

³ Əlizadə M. Hekayələr. Bakı, “Uşaqgəncəşir”, 1961, 88 s.

⁴ Əmirov C. Qara Volqa. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2017, 412 s.

⁵ Əmirov C. Brilyant məsələsi. Bakı, “Azərənşir”, 2008, 360 s.

⁶ Yəne orada, s.91.

6) “Şəxs adlarının poetik funksiyası daha parlaq şəkildə təkrarlarda, kinayə, antonimasiya, peyorativ və meyorativ konstruksiyalarda ifadə olunur. Bu onu deməyə imkan verir ki, antroponimlərin işlənməsi əsərin sosioemosinal fonunun yaradılmasında daha mühüm rol oynayır, müəllif ustalığının parlaq nümunələridir”¹.

Bəzən qarşısındakı adamı alçaltmaq, ona həqarət məqsədilə, kinayə, ironiya yaratmaq üçün şəxs adları qəsdən təhrif olunaraq tələffüz olunur. Məsələn:

– Qüdrət yox, Toma xanım, Qürbət. Mən anadan olandan bəri Qürbətəm, heç vaxt Qüdrət olmamışam².

Məsələn: Əmrulla. Yeri, bircə o Gülbadam xanıma de ki, özək komisiyonu gözləyir... Əlabbas. Gülbadam xanım hansıdır? Əmrulla. O Gülsabah xanım da³.

7) Bədii əsərə daxil olan şəxs adları bədii obrazı yaradan vasitələrdəndir. M.V.Sokolova yazır ki, onimlər özlüyündə mənə yükü daşıya bilər, səs sahəsinə malik ola bilər, assosiativ fona malik ola bilər⁴. Şəxs adının mənasına uyğun olaraq digər adlar onunla qəsdən assosiasiya yaradaraq uydurma adlar kimi tələffüz olunur.

Məsələn: Toğrul. O ki şəhərdə dilindən düşmürdü. Yaqutdur, Zümrüddür, saxsıdır, nədir⁵; Gülüş. Bu da öz dediyindən ya Tabaq bəydir, ya Çanaq bəydir, kim nə deyirsə desin, onun üçün fərqi yoxdur. Məmmədəli. Heç yox, mənim adım Kasa bəydir. Gülüş. Çox gözəl! Bir sözlə, Qabqacaq bəy! ⁶.

8) Şəxs adlarında özünü göstərən üslubi xüsusiyyətlərdən biri də şəxs adlarının ümumi isimlərlə paronimlik təşkil etməsidir. Mənası və səslənməsinə görə oxşar olan sözlər şəxs adları ilə

¹ Зинатулина Г.Х. Стилистические особенности литературных антропонимов. Вестник Нижегородского Университета Н.И.Лобачевского, 2010 №3 (1), с. 410-417.

² Mehdiyev H. Sansız keçən günlərim. Bakı, “Yazıçı”, 1985, 248 s.

³ Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Yazıçı”, 1983, 240 s.

⁴ Соколова М.В. Функционально-стилистическая нагрузка имени собственного художественном тексте. Вестник Челябинского Государственного Университета, вып. 60, 2011, №33 (248), с.182-84.

⁵ C.Cabbarlı. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, “Yazıçı”, 1983, 240 s.

⁶ Yəne orada, s.26

ümumi isimlər arasında paronimlik yaradır. Məsələn: Bilmirdin adını Qürbət qoyanda bunun qəribliyə düşməsi var?¹.

– Sizin yerin adı nədir, qədəş? – O, qarabaladan soruşdu. – Zimbabve. – Alə, hər kərəm bu Zimbabve sözünü eşidəndə Zimbala yadıma düşür?².

9) Bəzən müəyyən alınma familiyaları tələffüz edə bilməyən şəxsin dilində həmin soyad başqa sözlə əvəz olunur. Məsələn: ...deyirdi, Şahsuvar, o vədə getdin Leninin arvadının (Krupskaya sözünə dili yatmırdı) adına olan texnikumu oxudun?³.

Hər bir milli dilin advermə ənənəsi olsa da, bəzən ayrı-ayrı dillərin ad sistemində səs paralelliyi özünü göstərir. Şəxs adlarının tələffüzündə özünü göstərən maraqlı cəhətlərdən biri də milli ad və familiyaların digər dildə işlənən ad və familiyalarla səs uyğunluğu məsələsidir. Yazıçılar əsərdə komiklik, yumor yaratmaq məqsədilə belə sözləri təhrif edərək digər dillərdə işlənən ad və soyadlara uyğun işlədirlər. Məsələn: Zabit əlini qaldırıb əsgərlərə “Hazır ol!” əmrini verəndə Əvəz başını qaldırıb səmaya baxır, pərvazlanan quşları seyr eləyib deyir:” Hayıf səndən Verdiyev, cavan getdin...” Bunu eşidən zabit duruxur, əli havada özlüyündə pıçıldayır: “Verdiyev. Verdi...” Zabit qaylıb soruşur ki, məşhur italyan bəstəkarı Cüzeppe Verdiyə simsarlığı çatmır ki?⁴.

Doktor Zaurun atasının adını və soyadını “Mamedaliyev Rauf” deyə oxumuş, ardınca da Matfeyev Raf adlı bir alimin adını çəkmişdi. Soyadları və adları oxşar olduqlarından Raf Matfeyev sözləri də Zaurun yadında qalmışdı⁵.

Bəzən alınma ləqəb düzgün tələffüz olunmadığı üçün gülüş yaradır. Məsələn: Ona Razminkə Rzabala deyərlər. ... – Rezin-kə? Yəni burda quş da atırlar?⁶.

10) Azərbaycanın şair və yazıçılarının tanımayan, onların adlarını düzgün tələffüz edə bilməyən avam, savadsız personaj-

¹ Mehdiyev H. Sənsiz keçən günlərim. Bakı, “Yazıçı”, 1985, 248 s.

² Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, 368 s.

³ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, 368 s.

⁴ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, 368 s.

⁵ Varis. Bir ovuc torpaq. Bakı, “Vektor” 2009, 318 s.

⁶ Dağlı S. Şakərlilər. Bakı, “Gənclik”, 1978, 176 s.

ların nitqi yazıçı tərəfindən tənqid, gülüş hədəfinə çevrilir. Bu zaman həmin klassiklərin təxəllüsləri soyad kimi tələffüz olunur və oxucuda gülüş yaradır. Məsələn:

Deyirəm, Şəkərəli qağa, bizim tərəflərdən böyü adamlar çıxır ey.... Misal üçün: rəhmətlik əmim Gülmalı – milis naçalniki, sonra... o arvadın adı nədir? Hə, Xurşidbanova Natəvan – şair¹; Qorxmazov.... Mənim bu sinəm xəzinədir, xəzinə. Bax, Xəyyəmov burda yatır, Füzulov burda yatır, Seyid Əzimov burda yatır, Əlağa Vahidov burda yatır...²; Qorxmazov. Yoxsa onu istəyirsiniz ki, gözünüzün qabağında diri-diri dərimi o qədim şair Nəsimov kimi dabanımdan soysunlar?³.

Milli şair və yazıçılarla yanaşı, bədii əsərlərdə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən xarici yazıçıların, klassiklərin də tanınmaması qəhrəmanın kütlüyünün, avamlığının göstəricisidir.

– Bu həkimanə sözləri Viktor Hüqo demişdir: “İndi siz gəncliyin qocalığı ilə qocalığın gəncliyi arasında yaşayırsınız”.

– Doktor, məsləhət bilsəydiniz, bir ona da göstərərdim özümü.

– Kimə?

– O dediyiniz Viktora. Can həkimi deyil?⁴.

Necə oldu, bilmədim, bir də gördüm ki... Şekspirlə boçka üstə oturub noxudla sərin pivə vururuq⁵.

11) Bəzən bir abzasda yazıçı komik anlaşılmazlıq yaratmaq məqsədilə şəxs adını alınma söz kimi əzizləmə məqsədilə təqdim edir və bu səslənməni sovet dövrünün maşın adına oxşar səslənmə ilə uyğunlaşdırır. Eyni zamanda alınma ləqəb şəxs adı ilə ahəngdarlıq yaradaraq tələffüz olunur və alınma sözü başa düşməyən personajın ləqəbi ad kimi anlaması gülüş doğurur. Məsələn: Cəlal Səliməyə baxdı, Səlimə Cəlala, bir şey başa düşmədilər. – Ay oğul, “ZİS” kimin olasıdı, hara gələsidi? – Cəlal hesab etdi ki, yəqin bağa “ZİS” maşını gəlməlidir. Bobik hündürdən güldü: – Dayday, “ZİS” demirəm, Ziziyanı soruşuram.

¹ Qədirzadə S. Ülkər-Aytəkin. Bakı, “Azərənəşr”, 1976, 390 s.

² Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, III cild, Bakı, “Yazıçı”, 1971, 326 s.

³ Yəne orada, s.136

⁴ Qədirzadə S. Ülkər-Aytəkin. Bakı, “Azərənəşr”, 1976, 390 s.

⁵ Yəne orada, s.84

Qudbay Qürbət sizi başa salar – deyib getdi... – A kişi, deyəsən axı bu gədə başqa şey dedi, mən elə başa düşürəm ki, Qürbətnən Qudbəy gəlib, zizi nə olan seydi¹.

12) Elmin, texnikanın, internetin inkişafı bədii əsərlərdə şəxs adlarının işlənməsinə də təsir edir. Müəyyən üslubi məqsədlərlə, digərləri tərəfindən anlaşılməsini deyə, detektiv bədii əsərlərdə şəxs adlarının internet ünvanı tərs işlədilərək göstərilir. Məsələn: Züleyxaya “Gələn məktublar” qutusunda isə spamlardan başqa bir məktub vardı. Bu məktub qərribə bir ünvandən gəlmişdi: ribas_22(a)yahoo.com.... Məktubu göndərənin ünvanını əksinə oxuduqda açıq-aydın Sabirin adı yazıldığı görünürdü. “22” isə sözsüz ki, Sabirin yaşını göstərirdi².

Bədii satirik əsərlərdə üslubi məqsədlə, gülüş yaratmaq üçündə adlar tərsinə deyilir:

– Əliabsət deyilsən?

– Yox, dalqabaq de. – Nə? Balqabaq?

– Yox ey. Yəni deyirəm ki, Əliabsəti dalqabaq de. Adım Absatəlidir³;

Bu dəfə Şəkərəli qalxaraq eloğlusunun əlini sıxdı...adın nə oldu? – Adım nə olacaq? Barut. – Barıt? – Xeyr, Barut. Dədəm Turab ismini dəyişib mənə bu adı qoyub ki, özünə oxşamasam da, heç olmasa astar üzünə oxşayım⁴.

13) Bədii əsərlərdə kişi xasiyyətli qadınlara müraciətdə qız, xala, bacı və s. vokativ sözləri əvəzinə oğlu, qardaş, dayı və s. sözləri işlədilir. Məsələn: Həmin günə qədər kim idi o? Xüsusi xidmət baş leytenantı Gültən Dəmirli. Dövlətlə Vətənin qızı. Yox, daha doğrusu, oğlu...⁵.

Arvadın üzündə iki iri, göy xal vardı, iri burnu, çatma qaşları, uca boy-buxunu vardı. Hamısı da ona “Şahpəri dayı” deyirdi⁶.

Məhəmməd. Züleyxa qardaş, gözünü yum, üzümü sənə çevirmək istəyirəm¹.

¹ Mehdiyev H. Sənsiz keçən günlərim. Bakı, “Yazıçı”, 1985, 248 s.

² Müşfiqخان. Sonuncu hədiyyə. Bakı, “Xan” nəşriyyatı, 2017, 152 s.

³ Dağlı S. Şəkərlilər. Bakı, “Gənclik”, 1978, 176 s.

⁴ Qədirzadə S. Ülkər-Aytəkin. Bakı, “Azərənşir”, 1976, 390 s.

⁵ Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, 292 s.

⁶ Kərimzadə F. Qarlı aşırım. Bakı, “Gənclik”, 1987, 332 s.

14) Şəxs adlarının daxili nitqində adlar təkrarlanaraq emosionallığı artırır:

Bu Qızxanım udqununca o Qızxanım bu Qızxanımın qulağına əyilib xıısın-xıısın deyir...².

Bir yol dəhlizdə əlini eşmə bığına aparıb “Koroğlu adı mənə yaraşar” – deyib söz atdı. Koroğlu onun zarafatını cavabsız qoymadı, dedi, nə ziyanı var, innən belə yataqxanada iki Koroğlu olar. Mamaoğlu diksindi...elə bil qorxurdu ki, günü sabahdan onu Koroğlu çağıracaqlar ...³.

İttihamçı Kərim vəkil Kərimə baxıb mənəli-mənəli başını bulayır, yəni deyir, gördün də, yetimdən soruşurlar, kimi söyərsən, deyir, mənə çörək verəni⁴.

Bu üzdəki Gültən idi. Gizlindəki Gültən isə yeddi il durmadan ən ağır dərslərlə, ən ağır qınaqlarla yetişdirildi⁵.

Qaçqınların iki dünyası vardı, ikili dünya yaşayırdılar və Talıba elə gəlirdi ki, öz çadırında tək deyil. Bir özüdür, bir də başqa Talıb. Hamı ikiləşmişdi: iki qəssab Qədir vardı. İki dəllək Polad, iki səy Baxış, iki zurnaçı Xurşid, iki Mənsur müəllim⁶.

Şəxs adlarının folklorda başqa şəxs kimi təqdim edilməsi barədə tədqiqatlar vardır⁷. Yazılı ədəbiyyatda müəyyən üslubi məqsədlə eyni adamın bir neçə adla göstərilməsi barədə tədqiqata rast gəlmədik. Belə adlar müstəqillik dövrü bədii əsərlərin dilində daha çox işlədilir. Bunlar bir neçə cə-hətdən özünü göstərir:

a) milli adın alınma adla əvəz olunaraq işlənməsi:

Məxfi Şöbə tərəfindən “İlayda” adı altında Kərkükə göndərilmiş həmin qız baş leytenant Gültən Dəmirli olmuşdu⁸.

---

¹ Rəhman S. Seçilmiş əsərləri, V cild. Bakı, “Yazıçı”, 1978, 355 s.

² Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri, IX cild. Bakı, “Yazıçı”, 1980, 336 s.

³ Əşrəfoğlu K. Daşlı qala. Bakı, “Nurlar”, 2015, 368 s.

⁴ Əşrəfoğlu K. Tüfəng açıldı. Bakı, “Qanun”, 2015, 368 s.

⁵ Yəni orada, s.31

⁶ Yəni orada, s.364

⁷ Əlibəyova Z.F. Azərbaycan onomastikasının orfoqrafik və orfonik məsələləri. Nam. diss. Bakı, 2016, 142 s.

⁸ Elatlı E. Qanunsuz əməliyyat. Bakı, “Elgün”, 2017, 292 s.

Vüqarı ələ keçirərək əsil adı Sapko Andrey Akimov olan, amma Mahmud müəllim adı ilə uzun müddət A. rayonu 3 sayılı uşaq evində müdir işləyən adamın yerini tapdım¹.

Vüqar Sapkonun saxta adının Mahmud olduğunu bilmirdi².

b) eyni adamın bir neçə adla təqdim olunması:

Elə həmin gün idarəyə dəvət edilmiş Məryəm xanım qarayanız oğlanın öz tələbə kirayənişin olduğunu təsdiqlədi: – Bəli, bu odur, Zəfərdir... İbrahim başının hərəkəti ilə təsdiq etdi: – Bəli, tanıyıram onu. Adı Validdir... Poladov bu fotosəkli Öməröva göstərəndə o dedi: – Bu Zakirdir. Artıq şübhə yeri qalmırdı. “Zakir”, “Zəfər” və “Valid” indi təhlükəsizlik orqanlarının axtardıqları casus idi³.

Tahir Aydanla görüşündə ona Azərbaycanda istifadə etmək üçün hazırlanmış yeni şəxsiyyət vəsiqəsi təqdim etdi. Burada onun adı “Nuriyyə” kimi göstərilirdi⁴.

Göstərilən xüsusiyyətlər bir də onun deməyə əsas verir ki, şəxs adları çox zəngin üslubi xüsusiyyətlərə malikdir və tədqiq olunduqca maraqlı faktlar üzə çıxır.

F.EYVAZLININ “QAÇAQ KƏRƏM” ƏSƏRİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏR

Azərbaycan ədəbiyyatında “Qaçaq Kərəm” romanı ilə məşhurlaşan F.Eyvazlı öz elinin, Qazax diyarının toponimlərini əsərində sevə-sevə təsvir etmiş, bu onomastik vahidləri göstərməklə həmin dövrdə işlək olan şəxs adlarının ata adı ilə adlanmasını, tayfa, nəsil adlarını, müraciətləri, ləqəbləri, yer adlarını, oykonomləri, oronimləri, hidronimləri və s. geniş şəkildə işıqlandırmışdır. Bu onomastik vahidləri gələcək nəsillərə tanıdaraq xalqımızın qədimdən bəri hansı yaşayış yerlərinə malik olduğu, məişəti, mədəniyyəti, adət-ənənələri bir daha nəzərə çatdırılır. F.Eyvazlı mənsub olduğu ərazinin yer-yurd adlarını o qədər mə-

¹ Müşfiqخان.Тənһа сanавар. Баки, “Һədəф” нәшрләри, 2013, 502 с.

² Yenə orada, s.314

³ Zeynalov O. Çağırılmamış qonaq. Баки, “Letterpress”, 2012, s.336

⁴ Müşfiqخان.Тənһа сanавар. Баки, “Һədəф”, 2013, 502 с.

həbbətlə təsvir etmişdir ki, bəzən yeri gəldikcə onların nə üçün belə adlanmasını da izah edir.

Roman onomastik vahidlərin müxtəlif növlərinin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. “Qaçaq Kərəm” romanında belə maraqlı cəhətlərdən biri şəxs adlarının ləqəblə işlənməsidir. Yazıçı müəyyən surətlərin xarakterinin açılmasında onlara xalq tərəfindən verilən ləqəblərdən istifadə edir. Məsələn: **Kövtər Alı** dilləndi¹; **Çərçi Əhməd** koxadan pul almaq istəmirdi²; Mənə də **Qara Seyid** deyərlər. Gözümdən, qulağımdan heç nə yayınmz³; Aslan ürəkli **Qızıl Usuf**, şirbiləkli Xəlil ağa, qorxubilməz cavan Qəhrəman, kişi kimi ad çıxaran, kəndin namusunu qoruyan igid Sə-nubər...⁴; Onun babası **Bala Məmməd** mənim yaxşı yadımdadı⁵; Anan ölmüyə, **a qara Mahmud**, – belə düşünən çoban özünü yığışdırdı⁶; Mənim də Şəddilidən bir dostum var... Tanıyırsan, **Yekəbiğ Məhəmməd**⁷; **Dəli Namazın** cini təzədən tutdu⁸.

Ləqəblə ifadə olunan adlarda alliterasiya özünü göstərir. Belə adlara bəzən müəyyən peşə ilə əlaqədar ləqəblər aiddir. Məsələn: Kəndin əyri-üyrü çəpərləri arası ilə **xərcyiğan Xəlilin** atı yedəyində gəldiyini görəndə doqqazın ağzında ayaq saxladı⁹; Yanındakı da **Yasavul Abdal** idi¹⁰; **Cindər Nisə** deyir ki, son zamanlar bu başı batmışın da Qurban ağaya meyli var¹¹; **Nal-bənd Nağının** doqqazında bir qız uşağı dayanmışdı¹².

Alliterasiya şəxsin müəyyən əlamətinə görə verilən ləqəblə ad arasında görünür: –Bizə söz gəlir, kimlərdi o üzə duranlar? – Biri elə **Dəli Səlim**¹³; Gördüm **Kal Kamılın** iyidi¹⁴; İrəvan quberniyasında Namaz bəy adında bir şəhər pristavı varmış... Qoç-

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.354

² Yəne orada, s.214

³ Yəne orada, s.370

⁴ Yəne orada, s.293

⁵ Yəne orada, s.306

⁶ Yəne orada, s.258

⁷ Yəne orada, s.65

⁸ Yəne orada, s.185

⁹ Yəne orada, s.216

¹⁰ Yəne orada, s.327

¹¹ Yəne orada, s.393

¹² Yəne orada, s.214

¹³ Yəne orada, s.218

¹⁴ Yəne orada, s.218

buynuz bıçlarına görə ona “**Bıgıbəy**” ləqəbi veribləmiş¹; Ağıcı qadınlardan **Balgöz Yetər**, **Zorba Gözəl**, Telli evinin Sənəmi növbə ilə ağı deyirdilər²; Quldur iki əli ilə “Vay qulağım, vay qulağım” – deyə zarıyır...Qoy sənə indən belə **Kərə Kərəm** desinlər, mənim adım **Qaçaq Kərəmdir**!³.

“Qaçaq Kərəm” romanında ada verilən ləqəb müəyyən millətə aid olur: Gəncədə **Ləzgi Murada** təzə tikdirdiyi boynu və yaxası naxışlı Xorasan kürkünün cibindəki tapançanı sağ əli ilə dəstələdi⁴; **Bicof Sadıq** xurcunların bir gözünü azuqə, bir gözünü də güllə ilə doldurmuşdu⁵.

Bəzən yer adı və ləqəblə ad eyni yerdə işlənir: **Əmirxeyirli Cüyür Alı** Polu Allahverdinin qulağına nəsə pıçıldayır.⁶

Qaçaq Kərəmin yaşadığı dövrdə, soyadların hələ yeni inkişaf etdiyi, lakin çox da yayılmadığı bir zamanda sadə şəxslərə, xüsusilə kənddə yaşayan insanlara ata adı ilə müraciət olunur və onların adı atalarının adı ilə birlikdə çəkilirdi. Bu hal böyüyə hörmətdən, ata adının uca tutulmasından irəli gəlirdi. Eyni vəziyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da görmək olur. Bu bərədə M.Adilov yazır: “Bir çox qədim xalqlarda olduğu kimi, qədim azərbaycanlılarda da belə bir inam vardır ki, insan 3 komponentdən – bədən (cisim), ruh (can) və addan mütəşəkkildir. İnsan öləndə bədən çürüyür. Ruh uçub gedir və bunlar hər ikisi vəfasızdır, fanidir. İnsana qalan yalnız addır. Ad onda insana qalır ki, onu yaşadacaq övlad olsun. Şair təsadüfi demir ki, can cövhərinə bədəldir övlad, Övlad qoyan qoyar həmin ad (Füzuli). Dədə Qorqud dastanlarında bu inam dönə-dönə təkrar olunur. “Baba oğul qazanar ad üçün. Oğul da qılıc quşanır baba qeyrəti üçün”. ”Ata adın yürütməyən xoyrad oğul ata belindən enincə enməsə yeye”. “Ata adın yürüdəndə dövlətli oğul yey” və s.

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.254

² Yəne orada, s. 50

³ Yəne orada, s..315

⁴ Yəne orada, s. 242

⁵ Yəne orada, s.198

⁶ Yəne orada, s.163

Məsələ burasındadır ki, böyüklərə, ululara hörməti vacib bilən azərbaycanlılarda oğul adətən ata adı ilə təqdim olunur, tanınır, ata oğul adı ilə yox.

“Dədə Qorqud”da belə təqdimat geniş yayılmışdır: Ulaş oğlu Salur Qazan, Qazlıq Qoca oğlu bəy Yeynək, Elin Qoca oğlu Alp Ərən, Qaragünə oğlu Dəli Budaq, Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar və s.”¹

Bu onu sübut edir ki, Qazax mahalında işlənən adlar daha qədim adət-ənənəyə söykənərək öz milli xüsusiyyətini qorumuş və müasir dövrdə gəlib çatmışdır. Şəxsin ata adı ilə adlanması türk xalqları içərisində yalnız Azərbaycan xalqına məxsusdur. Bu cəhətdən şəxsin ata adı ilə adlandırılması romanda çoxluq təşkil edir: Elə bu vaxt Kərəmin dayısı **Heydər oğlu Nağı** gəldi²; Dünən onu **Şükür oğlu İskəndərin** yurdunda görüblər³; Mən **Əmir oğlu Usuf döyüləm, Vəli oğlu Ahyam**, Yaradullu kəndində-nəm⁴; Eşitmişəm **Türk oğlu Məmmədin** külfəti sənə keçən ildən taxıl borcu olduğuna görə onun sağmal inəyini qapısından açıdırıb apardıırıbsan⁵; **Məsmalı oğlu Allahqulu, Gülməmməd oğlu Qəhrəman** və Məşədi Kazım da burada idi⁶; **Murğuz oğlu Məmməd** sabah bizi oğlunun toyuna çağırır⁷; Kərəm, axı **Qaya oğlu Ocaq** “İcma” töycüsünü verməkdən boyun qaçırır⁸; **Yusif oğlu Nəsim** dilləndi: – Dırnağı bərk olsun, a Mənsur bəy, nə gözəl atdır⁹; **Bayda oğlu Əsgər** söhbətə qarışdı¹⁰; Biğiburma cavanlardan biri Kərəmin əmisi oğlu Tağı, biri də onun dostu **Söyün oğlu Nəbi ...**¹¹; **Məsmalı oğlu Allahqulu, Gülməmməd**

---

¹ Adilov M. Bəzi advermə adətləri haqqında. Əsərləri, X cild, Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 89 s.

² Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.285

³ Yenə orada, s.163

⁴ Yenə orada, s.242

⁵ Yenə orada, s.172

⁶ Yenə orada, s.59

⁷ Yenə orada, s.19

⁸ Yenə orada, s.171

⁹ Yenə orada, s.37

¹⁰ Yenə orada, s.377

¹¹ Yenə orada, s.59

oğlu Qəhrəman və Məşədi Kazım da burada idi¹; **Bayda oğlu Əsgər** söhbətə qarışdı²; **Vəlioğlu Niftalı** giley-güzar elədi.³

Romanda ada bəzən dini titul verilməsinin səbəbi göstərilir. Məsələn: Doğrudan da Zal zəmanəsinin savadlı, məlumatlı adamlarından biri kimi tanındığından el arasında **Molla Zal** kimi şöhrətlənmişdi⁴.

Əsərdə ata adının əvvəlinə dini titul artırılır və şəxs ata adına dini titulun əlavə olunması ilə adlandırılır. Məsələn: **Molla Zal oğlu İskəndər** adicə rəncbər idi⁵; **Məşədi Fərəc oğlu Səməd** dedi⁶ və s.

Bəzən şəxs yalnız ata adı ilə adlandırılır ki, bu zaman şəxsin adı göstərilmir, ata adı ayrıca antroponim şəklində çıxış edir: Pristav arvadı tərəfdən ona qohum olan **Musaoglunun** evinə düşür⁷; Kərəm Namazla **Boduroğlunu** yanına çağırırdı.⁸

Romanda ata adının qız şəxs adı ilə birlikdə işlənməsi görünür: **Zal qızı Gülnazın** ürəyindən bir ağı qopdu.⁹

Ata adı ləqəblə və şəxs adı ilə birlikdə işlənir: Dostu **Qara Kazım oğlu Qəhrəman** məsləhət gördü¹⁰; Yaxşısı budur **Qara Kazım oğlu Qəhrəmanın** yanına gedək.¹¹

Romanda şəxs adlarının ata adı ilə adlanması ilə yanaşı, yeni yaranan fəsilələrə məxsus qəhrəmanlar da göstərilir. Məsələn: Əvvəlcə Gəncə tacirləri – **Nabatov, Səfərov, Hacı Əli Vəli oğlu, Antonov**; onların arxasınca da o birilər gəldilər¹² və s.

“Qaçaq Kərəm” əsərində tayfa, nəsil adlarını ifadə edən etnonimlər çox işlənir. Məsələn: Bu ətrafdakı obalara qədimlərdə **Oğuz tayfa** deyərlərmiş. Çayın adı **Ağstafa** da həmin tayfanın

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.59

² Yenə orada, s.37

³ Yenə orada, s.215

⁴ Yenə orada, s.322

⁵ Yenə orada, s.21

⁶ Yenə orada, s.50

⁷ Yenə orada, s.255

⁸ Yenə orada, s.340

⁹ Yenə orada, s.49

¹⁰ Yenə orada, s.53

¹¹ Yenə orada, s.52

¹² Yenə orada, s.328

adından yaranmışdı¹; Əzəllərdə Gülül dağı ilə Kür çayı arasında neçə-neçə soydan yaranmış **Oğuz tayfa (Ağstafa)** adlı böyük bir oba varmış.²

Oğuz adı barədə H.Çobanova yazır: “Oğuz etnos adı da Gürcüstan ərazisindəki bəzi toponimlərin yaranmasında iştirak edən qədim onomastik vahidlərdən biridir. Dmanisi rayonunda mövcud olan Oruzman toponiminin birinci komponentində işlənən oruz sözü, heç şübhəsiz ki, oğuz etnoniminin ekvivalentidir. 1728-ci ildə osmanlı türkləri tərəfindən tərtib edilmiş “Dəftəri-müfəssəli-əyaləti-Tiflis”də də Uruz qışlağı oroniminin adı çəkilir. Fikrimizcə, türk xalqları yaşayan ərazilərdə, həmçinin Gürcüstanda bir neçə toponimdə təkrarlanan oğuz komponentli yer-yurd adları qədim türk tayfaları olan az, uz, quz leksik vahidlərindən intişar tapmışdır. Əksər toponimik araşdırmalarda da qeyd edilir ki, quz – qədim quzların (oğuzların) adıdır. Xəz – Quz – Qaz – Kas eyni sözün fonetik silsiləsidir. Bu toponim hissəciklərinin əsasında qədim türk etnonimi olan oğuz sözü dayanır.³

“Qaçaq Kərəm” romanında tayfa adını daşıyan şəxs adı ilə yanaşı evi, uşağı sözü ilə adlanmasına rast gəlinir: Səsindən Kəmərləli Kəsginə oxşayır.... **Bəxtiyar öyündəndi...**⁴; **Lələ evinin Abbası** ahıl bir kişi idi;⁵ **Mehdi evinin Yusifi** sözə şərək çıxdı⁶; **Ləzgi evinin Namazı** ona dedi⁷; O kürən şişək **Alı uşağımındı**, qoyma Hasanın qapısına burulmağa⁸; Sac dağının ətəyində yerləşən **Pirverdi evinin yatağını** da qar basmışdı.⁹

Romanda tayfa adı kişi adı ilə yanaşı bəzən qadın adı ilə də göstərilir. Məsələn: Yuxuda görmüşdü ki, dükana iki cavan

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.310

² Yəne orada, s.291

³ Çobanova H. Gürcüstan ərazisindəki türk mənşəli etnotoponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri. Nam.diss. AR, 2021, 32 s.

⁴ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.44

⁵ Yəne orada, s.279

⁶ Yəne orada, s.281

⁷ Yəne orada, s.37

⁸ Yəne orada, s.60

⁹ Yəne orada, s.285

oğlan gəlib. Biri Müşələrin Məmmədidi, biri də **Telli evinin Vəlisi**.¹

T.Bünyadov yazır ki, “Qazax rayonunun Çaylı kəndi vaxtilə Qıraq Kəsəmən kəndindəki **Qızıyetərli tayfasının** qışlaq yeri olmuş, sonralar maldar əhlinin oturaqlaşması prosesində kəndə çevrilmişdir.”²

“Qaçaq Kərəm” əsərində tayfa, nəsil adlarını ifadə edən etnotoponimlərə rast gəlinir. Toponimləri tədqiq edən Qara Məşədiyev yazır: “Tayfa və nəsil adları vasitəsilə formalaşan kənd adlarını tarixi baxımdan daha qədim hesab etmək lazım gəlir. Belə adları çox vaxt etimoloji cəhətdən də təhlil etmək mümkün olmur və ya buna ehtiyac hiss edilmir”³. Bəzi etnotoponimləri izah etmək çətin olsa da bəzilərini müəyyən tayfa, nəsilə aid olduğunu söyləmək olar.

Azərbaycan etnonimlərinin yaradılmasında üç üsuldən, leksik, moroloji və sintaktik üsullardan istifadə olunur. Daha səciyyəvi olan morfoloji üsula görə etnonimlərin əksəriyyəti bu üsulla düzəlir. 1) ilkin etnonimik adlardan düzələn etnonimlər: lı⁴ şəkilçisinin köməyi ilə düzələnələr; 2) lar-lər şəkilçisi əsasında düzələnələr.

Qazax ərazisindəki etnotoponimlərin bir hissəsini antroponimlər əsasında əmələ gəlmiş coğrafi adlar təşkil edir ki, bunlar həm şəxs adlarından, həm də titullar, ayama, ləqəb ilə şəxs adlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

1. -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin iştirakı ilə formalaşan etnotoponimlər. a) tayfa, qəbilə, nəsil, tirə adlarına -lı, -li, -lu, -lü şəkilçisinin əlavə olunması həmin ərazidə adı çəkilən nəslin, tayfanın, tirənin, qəbilənin bir hissəsinin yaşadığını bildirir. Bu qəbildən olanlara daha çox etnooykonimlər aiddir.

–Kimlərdənsən, oğul?

–**Söncəli tayfasından**, Ömər in oğluyam, a dayı....⁴;

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.65

² Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, “Elm”, 1960, s.118

³ İsrailova R, Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası. Öçerklər. Bakı, “Elm”, 1987, s.109

⁴ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.220

Toponimlərin tərkibində lı şəkilçisi kəmiyyətə çoxluğu bildirir. Bəzən şəxsin adı onun məxsus olduğu əraziyə lı şəkilçisinin qoşulması ilə adlanır: Qaçaqlardan biri də yerə endi. Bu, **İncəli Bayram** idi¹; “Bank” indi **Çaylı Əli** tərəfə keçmişdi².

Yer adına lı şəkilçisinin qoşulması ilə şəxs adı dini titulla işlənir: **Haqqıxlı Hacı Məmməd** onun sözüə qüvvət verdi³; Buradan gedən kimi Qaya oğlu Ocaqla **Cəfərli Qorqud oğlu Göycəni** qaladan buraxmalısən⁴; **Xəlfəli Əmir Güləli oğlunun** öldürülməsində günahlandırılırdı⁵; Onlardan biri – çobanların yaxşı tanıdığı **Kəsəmənli Kərim kişinin oğlu İsfəndiyar**, o birisi isə İncə dərəsinin **Aslanbəyli** kəndindən İsmayıl idi⁶.

Bəzən qadın adı ata adı ilə işlənərək onun məxsus olduğu ərazi də göstərilir:

Havva xanım ölmüüf ki, ona da **Söyünbəyli Abbasqulu ağanın** qızı deyərlər.⁷

Romanda lı şəkilçisi ilə söz birləşməsi şəklində olan toponimlər çoxluq təşkil edir:

Kollu İrmaqda, Seyidli qaşında, Yal obasında, Şəddili təpəsində, Nəcəfli çökəyində dayanan adamlar tamaşaya durmuşdu.⁸

-Lı⁴ və -lıq⁴ şəkilçisi müxtəlif bitki adları bildirən isimlərə birləşərək toplu şəkildə müxtəlif ərazi və ya sahəyə aid olur. Məsələn: Onlar “**Armudlu çökəy**”ə çatanda Binnət koxa yuxarı tərəfdən çərçi Əhmədin gəldiyini gördü⁹; İncə camaatının yaylaq yeri olan **Cəyvid meşəsi, Qılnc kəndi, Tənəkli dərəsi** yazda, yayda bu çayı əmələ gətirən bulaqların suyundan cənnətə dönr.¹⁰; Qaraçal tərəfdən çaxnaşa-çaxnaşa gələrək ağır yüklərini bir az Boz dağda, bir az **Arzılı meşəsində** boşaldan salxımlan-

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.60

² Yəne orada, s.58

³ Yəne orada, s.333

⁴ Yəne orada, s.171

⁵ Yəne orada, s.33

⁶ Yəne orada, s.65

⁷ Yəne orada, s.394

⁸ Yəne orada, s.349

⁹ Yəne orada, s.213

¹⁰ Yəne orada, s.347

mış buludlar özlərini tələm-tələsik bura yetirdilər¹; Atlanıb **Şamlıx meşəsinə** üz qoydular²; Dərə yuxarı gedən yolun bir ucu buradakı çatma daş körpüdən – “**Darılıq**”dan başlayırdı.³

2. -lar, -lər şəkilçisi ilə yaranan etnotoponimlər. -lar, lər şəkilçisi etnotoponimlərə qoşulduqda tayfa, nəsil, tirə daşıyıcılarının bir qrupunun həmin ərazidə yaşadığını göstərir. Bu cür onomasitik vahidlərdə lar-lər şəkilçili həmin məkana mənsub olan şəxslərin toplu şəkildə yaşadığı yeri bildirir. Məsələn: Sular onun “**Bəhmənlər burnu**” adlanan polad kimi möhkəm qaya burnunu yalayır, döyəcləyir, amma qüdrətdən yaranmış bu bəndə güc gələ bilmirdi⁴; Dünən Kürdə **Xalsalardan** 10 yaşında bir uşaq axıb....⁵

Romanda həm -lı⁴, həm də -lar² şəkilçisi ilə düzələn etnotoponimlər yanaşı işlənir: Salahdan, Çaykənddən parçalanıb bu gözəl, axar-baxarlı guşədə binələnən **Dümələlər, Çappağanlı, Aslanlılar, Sarılar, Cüyürlü, Dəmirlı, Qələndərli, Nazdılar, Mollafı, Polular və digər tayfalar** bir-biri ilə qohum olub qaynayıb qarışmışdılar⁶; **Gülümcanların, Çəndirlinin, Mollazalların, Eyvazlı ocağının, Ağamalıların, Şükürlünün, Xalsaların, Babaxanların, Mehdi evinin, Məlikqasımının, Abdulla evinin, Baydıllıların, Arıx evinin, Yağvalların, Mirzəalılarının, Kiçiklərin, Məşədi evinin, Bodurlunun, Məmişlərin, Dəlləklinin, Qara evinin** köç arabaları bir-birinin ardınca düzülüb yol gəlirdi.⁷

-Lılar, -lilər cəm şəkilçisi ilə düzələn tayfa adları şəxs adı ilə işlənərkən həmin şəxsin bu tayfaya mənsub olduğu məlum olur. -Lılar, -lilər şəkilçisi ilə düzələn etnonimlər iki və ya üçqat etnonimləşmə mərhələsi keçmiş adlardır. Belə etnonimlərin yaranmasına səbəb eyni qrup tayfanın parçalanması, bölünməsidir, ilkin qrupdan uzaqlaşmasıdır. Tayfa adları -lar, -lər cəm şəkilçisi

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.268

²Yenə orada, s.177

³ Yenə orada, s.158

⁴ Yenə orada, s.292

⁵ Yenə orada, s.71

⁶ Yenə orada, s.177

⁷ Yenə orada, s.134

ilə həmin tayfaya mənsub şəxs adı ilə işlənir: Məsələn: Nişan verilən yerə çatanda **Yağvalıların Bayramınan** rastlaşdı¹; Aşağı Kəsəməndə toy vardı. **Cılvaqların Camalı** evlənirdi²; **Zambıların Heydəri** Namaz kişinin sözünə qüvvət vermək üçün üzünü Məşədi Əhmədə tutdu³; Müştərisi **Məsilərin Kazımı** 5-6 yaşında bir uşaq idi.⁴

Tayfa adı -lar, -lər cəm şəkilçisi, ləqəb və şəxs adı ilə işlənir: Mənsur bəyin **Heydərlərdən Həcət Həsən** adlı bir çobanı vardı⁵; – Aloy bəy kiminlə qohum olur? – **Dilbazlardan Kor Abdurəhman** ağa ilə⁶; Faxralıda **Güllər tayfasından Dəli Hüseyn** adlı canlara dəyən mənim də bir çoban dostum var.⁷

-lar şəkilçisi ilə peşə, sənət adlarından ibarət etnotoponimlər düzəlir. Məsələn: **Bağbanların** girəcəyində kiçik bir dəllək dükanı vardı⁸; **Xanlıqlardan** Əhməd bəy idi⁹; O da **Xanlıqlardan** at oğurlayıb.¹⁰

“Qaçaq Kərəm” romanındakı Azərbaycan toponim, oronim və hidronimlərin yazıçı tərəfindən nəzərə çatdırılması orada yaşayan azərbaycanlıların mənşəyinin öyrənilməsində, keçmiş mədəni irsimizin konkret nümunələrini üzə çıxarılmasında və xalqa çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu cəhətdən romandakı toponimləri bir neçə yerə ayırmaq olar. İ növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan toponimlər: – Bəh, bəh, bu dağların suyu da havası kimi dərmandır. Qulaq verirsenmi, mənə eynilə **Ləzgistanı** xatırladır¹¹; Onların tikdikləri ən böyük şəhərlərdən biri – **Xalxal** da bu torpaqda olmuşdur.¹²

K.Səmədova tədqiqat işində Qarqarın qədim türk mənşəli tayfalardan biri olduğunu, Gədəbəydə olan bir toponimin – Xar-

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s..321

² Yəne orada, s.286

³ Yəne orada, s.185

⁴ Yəne orada, s.281

⁵ Yəne orada, s.37

⁶ Yəne orada, s.253

⁷ Yəne orada, s.52

⁸ Yəne orada, s.124

⁹ Yəne orada, s.114

¹⁰ Yəne orada, s.171

¹¹ Yəne orada, s.143

¹² Yəne orada, s.224

xar toponiminin Azərbaycanın Alban vilayətindəki qədim qarqar tayfa adının qismən təhrif olunmuş variantını özündə əks etdirdiyini, Qarabağda Qarqar, Gədəbəydə Xarxar, Naxçıvanda və Cənubi Azərbaycanda Xalxal, Dərələyəzdə, Eçmiədzində, Dağlıq Qarabağda Hərher//Herher, Qədim Oğuz yurdu Calaloğluda Gərgər toponimləri areal etnotoponimlər toplusunu təşkil etdiyini elmi dəlillərlə əsələndirir.¹

II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan və ca-cə şəkiçisi ilə düzələn toponimlər: İsrafil ağanın köçü də **Göycə gölünün** sağ qaşında, ətəyi meşəli, döşü çəmənli dağlasarın qoynunda yerləşən “Meydan” deyilən yaylaqdan arana qaydırdı²; “**Soranca**” **bulağının** lap başında üç-dörd nəfər adamın yapıncıya bürünüb yatdığını gören pristav onunla yanaşı qabaqda at sürən İsrafil ağaya dedi³; Kərəm Ortaçalada fikirləşdi ki, **Yağlıca yolu** ilə getsin...Ona görə gümüş gölün sağı ilə dərəliklə getməyi qərara aldı.⁴

III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadə olunan toponimlər: Onlar...axır gəlib “**Arıx evinin acı**”sına çatdılar⁵; “**Şəkərin qalası**” ağzını açıb səni gözləyir.⁶

Göycə hidroniminin və digər toponimlərdə işlənən “göy” sözünün qədimliyini nəzərə alaraq A.Tapdıqov bu fikrə gəlir ki, bu söz qədim türklərin göyə inamı ilə əlaqədardır.”⁷

Romanda mürəkkəb söz kimi işlənən toponimlər göstərilir: **Çobankərə** kəndlərinin bəyləri də Bıgıbəyin görüşünə gəlirlər⁸; Hələ bunlardan çox-çox əvvəllər Samuxa köçmüş Eldar kəndi, Gədəbəydə, Göycədə Kəsəmən kəndləri də **Qıraqqəsəməndən** ayrılmışdır⁹; Eşqlə, həvəslə yaşayan tovuz tamaşalı qızlar, gəlinlər aranda xalça, paklaz, xurcun, corab toxumaq üçün saysız çiçəklərdən zənbur şəhdi-şana çəkən kimi “**Topgəzdəyi**”n, “**Ba-**

¹Səmədova K.Qərbi Azərbaycan etnotoponimlərinin arealları.Bakı, “Nurlan”, 2008, s.75-76.

²Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”,1986, s.135

³Yenə orada, s.262

⁴Yenə orada, s.13

⁵Yenə orada, s.26

⁶Yenə orada, s.258

⁷Tapdıqov A. Mifoloji toponimlər. Nam.dis.AR, Bakı, 2009, s.10

⁸Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.255

⁹Yenə orada, s.293

rat”ın, “Pir dağı”nın döşündən çiçək çeşidləri toplardılar¹;
..Gözlənildiği kimi, qoşunun yarısı **Dikdaşın** ətəyində seyrək
meşənin talasında görüldü²; Mən onu bu sabah **“Cantəpə”nin**
ətəyindəki Şamlıx dərəsində gördüm³; Onlar Çaykəndə çatar-
çatmaz, doğrudan da, yolda bir ovçuya rast gəlirlər⁴; **Ağnabat**
dərəsi ilə Tərsəçayın qovuşduğu yerə çatanda dəstə dayandı.⁵

Feili sifətlə mürəkkəb söz kimi ifadə olunanlar: **Dərənəmz**
yolu ilə ona sarı bir dəstə atlı gəlirdi⁶; Onlar **Dərənəmz yolu**
ilə Aveyə üz tutdular⁷; Bura heç bir vədə gün işığı görmürdü.
Elə bun görə də bu yerə **Güngörməz** deyirdilər⁸; Çay qırağında
Qızaxandan, aşağı qızıl ülgün kolluğunun başında Küllü tərpe-
dən hərdən üzə çıxan tapıntılar uzaq əsrlərdə burada ömür
sürmüş əcdadlarımızın yaşayışından... xəbər verirdi⁹; Hamı ilə
küsülü kimi dinməz-söyləməz “Acı” ilə aşağı gedib **“Gəmiş-
ləyən”** səmtdən Kürə endi¹⁰; Kənddə bəzi yerlərin adı, **Qızaxan,**
Padar öldürülən düz, Ləzgiqırılan – yadelli basqınları ilə əla-
qədardır¹¹; Onu **Çayqarışanda** pristavla Muxtar koxa
qarşılayır¹²; Daş hovuzun yanında da ola bilərlər... Bu hovuz
Güngörməz dərəsinin Quşçimən qayasına söykənəcəyində
yerləşirdi¹³; Daş hovuz **Güngörməz dərəsinin Quşçimən**
qayasına söykənəcəyində yerləşirdi¹⁴. – Bir dəstə kazak
“Arabaaşan”dan aşhahaşdı¹⁵; ...Geniş düzənlikdə tənha ucalan
Göyözən dağı elə bil ümmanda buz dağıdır.¹⁶

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.135

² Yenə orada, s.176

³ Yenə orada, s.168

⁴ Yenə orada, s.161

⁵ Yenə orada, s.159

⁶ Yenə orada, s.258

⁷ Yenə orada, s.253

⁸ Yenə orada, s.265

⁹ Yenə orada, s.293

¹⁰ Yenə orada, s.59

¹¹ Yenə orada, s.293

¹² Yenə orada, s.161

¹³ Yenə orada, s.261

¹⁴ Yenə orada, s.261

¹⁵ Yenə orada, s.156

¹⁶ Yenə orada, s.207

Romanda bəzi toponimlər seriya təşkil edir:...Qavrı çayı ilə Kürün arasında yerləşən, bir yanı **Sıgnax**, bir yanı **Samux** olan bu geniş ərazidə kəsəmənliklərin çoxlu yataqları vardı¹; **Gülül** dağı ətəyində yerləşən oba **Dağkəsəmən**, Kür qırağında binələ-nən ulus **Qıraqkəsəmən** olmuşdur²; Artıq **Candar** arxada qalmışdı... **Kərəm Sandara** yaxınlaşırdı.

F.Eyvazlı bəzən milli yer alarımızın rus çarizmi tərəfindən dəyişdirilib rus adı ilə adlanmasına öz etirazını müəyyən qəhrəmanların dili ilə göstərir. Əsərin bir yerində belə bir dialoq gedir:

“İsmayıl sərt-sərt faytonçudan xəbər aldı:

–A kişi, hardan gəlirən?

–**Aleksandropoldan**, başına dönüm.

Ömər Təhməzdən soruşdu: – Ora haradır, ə?

–**Gümrünü** deyir, dayna...

Ömər dedi:

–O şəhərin gül kimi qədim adı var...**Aleksandropol** nədi?

Faytonçu dilləndi:

–Paççahın adıdır, başına dönüm.

Ömər deyindi:

–Nə olsun! Taxt başına gündə bir paççah qalxacaq deyə bu qədim yer adlarının adı gündə dəyişəcəkmi? – Sonra düşündü. – Görəsən **Yelizavetpol** kimdi?...**Gəncəni** niyə onun adınan çağırırlar..³

Romanda Qazax mahalına məxsus müxtəlif hidronimlərin adı verilir: “**Yayma**”, “**İmamalı**” bulaqlarının başında ağır məclislər qurulardı, aşıqlar dağlara ün salardı⁴; “**Şinkar bulağı**” yuxarıdan gələndə Laçın yuvası kimi ucalıqda yerləşən qədim Haqqıxlı kəndinin poçt yoluna enən əyri yolun qənsərində, çayın o tayında, meşəli bir dağın qənsərində çağlayırdı⁵; **Daş hovuzun** yanında idilər⁶; Köç arabaları isə “**Şinkar**”la **Ağstafa çayı**

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.56

² Yenə orada, s.292

³ Yenə orada, s.317

⁴ Yenə orada, s.136

⁵ Yenə orada, s.136

⁶ Yenə orada, s.265

içərisindən keçib gedirdi¹; Molla qayasının dibindən keçən poçt yolu ilə yanaşı qıvrıla-qıvrıla axan **Ağstafa çayı** idi. Qaraqoyunlu dərəsindən axıb gələn **Tərsa çay** onu daha da kükrədərmiş²; ...**Damcılı bulağı** Avey dağının ətəyində yerləşirdi.³

Azərbaycan paleotoponimiyasının arxaik mənə çalarlarını qədim türk abidələri və qohum dillərin materialları əsasında bərpa etməyin mümkünlüyünü qeyd edən T.Əhmədov yazır: “Bu cəhətdən Azərbaycan toponimik sisteminə daxil olan külli miqdarda toponim və mikrotoponimlərin (oykonim, oronim və hidronimlərin) 1-ci komponentləri yerində işlənən *ağ, qara və sarı* sözləri diqqəti xüsusilə cəlb edir. Belə ki, göstərilən leksik vahidlərin yüzlərlə coğrafi adın tərkibində tək-cə rəng mənasında deyil, bir sıra başqa arxaik mənələrdə işləndiyi də aydınlaşdırılmışdır. Faktlar göstərir ki, həmin vahidlər iki və çoxkomponentli yer adlarının yalnız ilk komponenti yerində işlənərək, adlarını daşıdıqları müxtəlif obyekt növlərinin yerləşdiyi sahəsinin həcmi, böyük və ya kiçikliyi, hündür və ya alçaqlığı, dərin və ya dayazlığını, obyekt süxurlarının rəngini, suyun keyiyyəti və s. müəyyənləşdirmək vəzifəsini yerinə yetirir. Bir sözlə, göstərilən topokomponentlər bir sıra yer adlarında müasir Azərbaycan dili və onun dialekt və şivələri üçün səciyyəvi olan rəng mənasında işləndiyi halda, böyük bir qrup coğrafi adlarda isə arxaik sayılan, bəzən isə yalnız daşlaşmış ifadələrin tərkibində saxlanan bir sıra başqa mənələr də daşıyır.”⁴

Hidronimlərin əksərinin rəng adları ilə ifadə olunması görünür: ...Kəsəməne qayıdarkən **Qara suda** ona atılan güllə əhvalatını xatırladı⁵; Döşündən süzülən **Qara bulaq, Soranca, Kor bulaq, Damcılı** sanki onun əmcəkləri – əsl həyat mənbəyi idi⁶; Coğaz çayı boyunca zolaq-zolaq düşmüş yaşıl meşədəki **Sarı bulağın, Qara bulağın** yan-yərəsi daha şən, yolları, izləri daha gedişli-gəlişli olurdu. Xırmanı “Boz”un Poyluya baxan səmtində

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.136

² Yəne orada, s.310

³ Yəne orada, s.225

⁴Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, s.72

⁵Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.264

⁶ Yəne orada, s.260

“**Qara su**”yun yaxınlığında açmışdılar¹; O indi də payızın əvvəlində bir axşam çağı şəhərdən Kəsəmənə qayıdarkən **Qara suda** ona atılan güllə əhvalatını xatırladı²; Bir də görürdün **Ağ göldən** teylənmiş ceyran sürüsü qolpunları süzə-süzə üz tutubdu şəhli düzə...³; Köhlən teylənmiş ceyran kimi baş alıb “**Qarasu**”nun qırağı ilə cələyə tərəf götürüldü.⁴

Qədim dövr leksik-semantik arxaizmləri fonunda *ağ, qara, sarı* sözlərinin toponimlərdəki semantik çalarları üzərində aparılan qısa araşdırmalardan aydın olur ki, göstərilən topokomponentlər dilimizdə vaxtilə çox geniş mənə çalarlarında işlənmiş, məlum olduğu kimi, çox az dəyişikliyə məruz qalan coğrafi adlarda həmin mənə çalarlarından bir çoxunu indiyə kimi qoruyub saxlamışdır.⁵

Bulaqların dad, keyfiyyət ifadə etməsi onlara verilən adlardan məlum olur: **Turşsuya** kefə getmişdilər⁶; “**Soyuq bulaq**”dan aşib “Yal yurd”a çıxacaqdılar⁷; “**Qırmızı çal**”ın baxarında otlağa yayılmış ilxı... içində, **Soranca bulağının** lap başında... İsrafil ağaya dedi.⁸

Burada işlədilən oronimlər daha çox sifətlərlə, rəng adları ilə ifadə olunur ki, bu da həmin ərazilərin müəyyən əlamətinə görə qoyulan adlardır: Qaçaq **Ağ dərəyə** enirdilər⁹; Hərdən **Sarı qaşdan** karvan enib Qavrının birinci qapısından bəri çıxanda uşaqların bayramı olurdu¹⁰; – Hə, derlər ki, “**Qala bozu**”nun alt tərəfinə ördək-qaz tökülüb¹¹; Ağalıqla rəiyyətin toqquşmasını eşidən camaat “**Boz**”un belinə axışırdı¹²; Dik qaşdan o tərəf olan “**Ağ düz**” yataqlarının sürüləri Qavrı çayına, Dik qaşdan bu

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.43

² Yəne orada, s.264

³ Yəne orada, s.57

⁴ Yəne orada, s.50

⁵ Əhmədov T. Azərbaycan paleotoponimiyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti, 1985, s.73

⁶ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.264

⁷ Yəne orada, s.198

⁸ Yəne orada, s.22

⁹ Yəne orada, s.269

¹⁰ Yəne orada, s.57

¹¹ Yəne orada, s.59

¹² Yəne orada, s.57

yana olan heyvanların yataqları isə Kürə suya gəlirdi¹; “**Qırmızı çal**”ın baxarında otlağa yayılmış ilxı, naxır və qoyun sürüklərinin içində, Qanrılıb **Qaraçal** tərəfdən qalxan buludlara baxd²; Fikri-zikri **Ağ yalda** qalmışdı³; ...İsrafil **Ağ yala** çatar-çatmaz bir də gördü ki, Kərəm güllə kimi gəlir.⁴

Oronimlər daha çox II növ təyini söz birləşməsi şəklində verilir: İki dağın arasındakı “Çatma”dan girən qasırğa gah “Qoca qolpun”a soxulur, gah **Çoban dağının** burnundan soxulub Qurd yolunda at çapır, gah da Qanlı təpəyə dirənib şahə qalxaraq burula-burula **Sac dağının** döşündəki “Maral yatan”da dincəlirdi⁵; Qaranlıq düşən kimi o yenə **Keşiş dağına** getməli idi⁶; Qızıl qaya ilə **Göyözən dağı** sanki ekiz yaranmışdı. Bircə fərqləri vardı: Qızıl qaya sanki qırmızı lay daşlardan hörülmüşdü..⁷; Sağında Göyözən, solunda **Odun dağı** ucalırdı; Dəstə Qırmızı poçta uzanan⁸ yoldan sola burulub **Dilican dərəsi** ilə arana tərəf üz - qoydu⁹; Pristavın, koxanın dəstəsi və İsrafil ağagil “**Ayran dərəsinin** y-axası ilə üzüyuxarı hərəkət etdilər¹⁰; Dərənin içi ilə enib Laləfənin ətəyindən keçib **Polu təpəsinin** ətəyində göyəm kollarının sıxlığında dayandılar¹¹; Binnət koxa öz adamları ilə **Ağ dərəyə** enən aşırımı kəsməyə yollandı¹²; Bura nə vaxtsa “**Molla qayası**”ndan qopmuş iri bir qaya parçası düşmüşdü¹³; Dışı dağlar, içi bağlar olan bu axarlı-baxarlı obanın arxasında **Avey dağı** ucalırdı. Sağında **Göyözən**, solunda **Odun dağı** dayanmışdı; Onun bir ucu elə bil Borçalı, bir ucu ¹⁴**Göycə dağlarına** dirənmişdi¹⁵; Həə, derlər ki, “**Qala boz**”unun alt

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s. 258

² Yenə orada, s.264

³ Yenə orada, s.26

⁴ Yenə orada, s.28

⁵ Yenə orada, s.59

⁶ Yenə orada, s.43

⁷ Yenə orada, s.2

⁸ Yenə orada, s.210

⁹ Yenə orada, s.156

¹⁰ Yenə orada, s.262

¹¹ Yenə orada, s.177

¹² Yenə orada, s.264

¹³ Yenə orada, s.335

¹⁴ Yenə orada, s.210

¹⁵ Yenə orada, s.207

tərəfinə çoxlu ördək-qaz tökülüb¹; Üzük qaşı kimi qaratıkan çəpərinə alınmış yerin ayağı **Coğaz dərəsinə** söykənirdi²; Evi kəndin ortasında, üzü **“Qazı çalı”**na sarı, yastı bir təpənin üstündə yerləşirdi³; Elə bil hər gün **Murğuz dağının** dalından boylanın günəş bu gün bulaq başında doğdu⁴; Ətrafda **Telet dağları** qaçaqlar kimi arxa-arxaya vermişdi. Uzaq bir zirvədə **Qaraçuxa monastırı** görünürdü⁵; ...qaçaqlar isə sağ-salamat **Ləlvər dağına** çəkildilər⁶.

Avey dağının Daş Salahlı kəndindən qərbdə yerləşdiyini qeyd edən A.Tapdıqov son tədqiqatlarda Avey oroniminin Ayev sözünün fonetik forması olduğunu, “Ay evi” mənasında işlənərək mifoloji toponim olduğunu qeyd edir.⁷ Bu da xalqımızın mifik təfəkkürü ilə bağlıdır.⁸

Bəzən toponimlərin mənası açıqlanır: Qaraqoyunlu dərəsi Qazaxdan İrəvana gedən yolda Karvansara dayanacağından xeyli aralıda Dilican dərəsindən sol tərəfə burulan qol idi. Bura **“Çayqarışan”** da deyirdilər⁹; **Boz təpə!** Beli meydan kimi düz təpə. Toyda, bayramlarda camaatın şənlik yeri, dar gündə əyilməz qalxana, alınmaz qalaya çevrilən təpə!¹⁰; ...**Ürkməzli Göyüzən** dağını dövrəyə alan ən qədim obalardan biri idi...Ürkməz qorxmaz deməkdir. Bu adı əzəllərdə yadelli yağılara qarşı sinə gərib qılınc çalan elin igid oğulları qazanmışdı...¹¹

“Qaçaq Kərəm” romanında habelə insan adı ilə adlanan qala, qaya, dərə adları qeyd olunur. Xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlı Qaçaq Kərəmin adı ilə bağlı yer adlarının yaranmasının da təsadüfi olmadığını qeyd edir: “Zaqafqaziyanın müxtəlif guşələrində Kərəmin igidliyi ilə bağlı xalq arasında bir sıra yer adları vardır; “Kərəm körpüsü”, “Kərəm qayası”, “Kərəm bazarı”, “Kərəm ça-

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.59

² Yənə orada, s.210

³ Yənə orada, s.210

⁴ Yənə orada, s.239

⁵ Yənə orada, s.1

⁶ Yənə orada, s.14

⁷ Tapdıqov A.S. Mifoloji toponimlər. Nam.dis. AR, 2009, s.8

⁸ Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку, “Elm”, 1986, c.43

⁹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm. Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.158

¹⁰ Yənə orada, s.292

¹¹ Yənə orada, s.292

lası”, “Kərəm yolu”, “Kərəm layı”, “Kərəm bulağı”, “Kərəm meydanı” və i. a.¹

...Oğuz tayfalarından olan Qaraqoyunluların məskən saldığı Daş Ayrım, Polad Ayrım, Salah, Qaraqaya, Yanıqrəyə, Göl-kənd, Qaratorpaq, Cıvıxlı, Çaykənd, Bəryəabad, Əmirxeyir kəndlərinə, oralardan da şaxələnərək **Abdulla dərəsi** ilə üzüyuxarı daha yüksəklərə, kəsəmənliyə hər il yayda qalxdığı, həndəvərində “Ballı bulaq”, “Yelli bulaq”, “Soyuq bulaq”, “Bahar bulağı”, “Ayğır bulağı” kimi suları buz kimi sərin, bal kimi şirin sər çeşmələri olan haylı-küylü, çal-çağırılı, toy-mağarlı yaylaqlara aparıb çıxarırdı²; Bu kəndlə **“Kərəm qayası”**nın arası iki ağac ancaq olardı³; **“Şəkərin qalası”** ağzını açıb səni gözləyi⁴; Ona buradan azca aralı, meşənin içində, çay qırağında, füsunkar bir yerdə qeyri-adi bir tikili də göstərdilər. Bu da **“Koroğlu qalası”** idi⁵; Qoşunun bir hissəsinin Osmanlı çatağı tərəfdən, Uman alayı hissəsindən olanlar Laləfəndən, Ləzgi alayı kəzlərinin **Abdulla dərəsindən** irəliləməsinə qərar verildi.⁶

Sayla ifadə olunan oronimlər: Pristav öz dəstəsi ilə **“Yeddi qardaş” qayalığının** qabağında dayandı⁷; Ətəyindəki **Yeddi qardaş qayalığının** qənşərindəki düzənlikdən...keçən yol Ermənistana, **Qara çala, Lələkənd** kəndlərinə, qalın ormanlara qədər uzanırdı.⁸

Heyvan adı ilə adlanan toponimlər: “Meydan”ın səfalı oymaqlarında qaynayıb ballı suları **“Balıqlı”**da qovuşan **Ceyrançöldə** ceyran ovunda imiş⁹; Höcət Həsən **Ceyrançöldə** qoyun otarırdı¹⁰; Daş hovuz Güngörməz dərəsinin **Quşçimən qayasına** söykənəcəyində yerləşirdi¹¹; **Quşçimən qayasına**

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.292

² Yəne orada, s.158

³ Yəne orada, s.177

⁴ Yəne orada, s.258

⁵ Yəne orada, s.59

⁶ Yəne orada, s.168

⁷ Yəne orada, s.263

⁸ Yəne orada, s.263

⁹ Yəne orada, s.192

¹⁰ Yəne orada, s.39

¹¹ Yəne orada, s.261

baxanda gördü ki, orda bir bayraq dalğalanır¹; Qaçaqqlar “**Öküz dağı**”nın ətəyi ilə yuxarı qalxırdılar²;...eyni zamanda bildirdi ki, qaçaqlar halhazırda **Qaraqoyunlu dərəsində** meşədə Qıraqqə-səmən və Dağkəsəmən icmalarının binələrindədir³; Bura “**Mal meydanı**” döyül, Qurban ağa dərime saman təpər!...⁴

Romanda yaylaq adlarına da rast gəlinir: Çünki qoşun onları axtarıb tapmayanda yenə **Soyuqbulaq, Altüstü, Yelli, Hacı Abbas, Gödəkzilfi, Daşlı dərə yaylaqlarında** axtara bilərdilər⁵; Çünki qoşun onları qayalıqda axtarıb tapmayanda yenə **Soyuqbulaq, Altüstü, Yelli, Hacı Abbas, Gödəkzilfi, Daşlı dərə yaylalarında** axtara bilərdilər⁶; Olsa-olsa o indi **Daşlı dərə yaylasında** olar.⁷

Göstərilən nümunələr F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” romanından götürülmüş, Qazax mahalının müəyyən bir hissəsini, Kəsəmən ərazisini əhatə edən antroponim və toponimlərdir. Bu toponimləri öz romanında işlətməklə müəllif qədim yer adlarının Azərbaycan millətinə aidliyini göstərməklə bərabər, onların yeni, cavan nəsə ötürülməsinə, yaddaşlarda saxlanmasına şərait yaratmışdır. Toponimlərin tədqiqi milli adət-ənənələrimizin qorunub saxlanmasında, etik dünyagörüşümüzün formalaşmasında mühüm rol oynayan amillərdəndir. Azərbaycan ərazisi onomasitik vahidlərin müxtəlifliyi ilə zəngindir və hər bir ərazinin dərin-dən tədqiq olunmasına ehtiyac var.

---

¹ Eyvazlı F. Qaçaq Kərəm, Bakı, “Yazıçı”, 1986, s.265

² Yenə orada, s.198

³ Yenə orada, s.157

⁴ Yenə orada, s.122

⁵ Yenə orada, s.178

⁶ Yenə orada, s.178

⁷ Yenə orada, s.168

TARİXİ ONOMASTİKA

İsmayıl KAZIMOV
filologiya elmləri doktoru, professor

DİL VƏ ONOMASTİKA MÜHİTİ

Xüsusi adlar hər bir dövrün, cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Tarixi xüsusi adların tədqiqi sahəsində son illərin araşdırmaları göstərir ki, antroponim və toponimlərin öyrənilməsinə maraq get-gedə artır, bu zaman ayrı-ayrı epoxalara məxsus xeyli sayda problemlər də öz həllini tapır. Bu cür adların mənşəyi və etimologiyası, transkripsiyası, düzgün tələffüzü və yazılışı, bir sıra digər dil xüsusiyyətləri, xüsusi adlar və tarixi sosial mühit, şərait, onların dövr üçün estetikası və s. problemlər indi də ən vacib məsələlər kimi diqqət mərkəzindədir.

Bugün biz tarixi onomastik vahidləri Xorəzmşahlıq dövrü üzrə də araşdırma bilərik. Bu dövrün hömdarları, əlbəttə, çox olmuşdur. Lokal dairədə biz Milli Qəhrəman, böyük vətənsəvər hökmdar Cəlaləddin Mənuqubərdi hakimiyyəti dövründəki xüsusi adlara diqqət yetirmək istəyirik.

Xorəzm-mərkəzi Asiyanın qədim və region dövləti olmuş, Amurdərya çayının mərkəzində, sahillərində yerləşmişdir. Xorəzm - tarixi vilayətdir. Onun paytaxtı Qurqanc (Curcaniya) şəhəridir.

O zaman ölkədə hansı dil işlək olmuşdur? Xorəzm dili. Bu dil Cənubi-İran dillərinə daxil olan ölü dillərdəndir. Həmin dil qədim Mərkəzi Asiyanın Xorəzm dövlətinin dili olmuşdur. Amudəryanın axarı sahillərində yaşayan əhali tarixən bu dildə danışmışlar. Xorəzm dili Hind-Avropa dillər ailəsinə daxildir. Xorəzm dili İran qrupu dillərinin şimali-şərq qrupuna daxildir. V-III əsrlərə aid ərəb və aramey əlifbasında yazılmış qədim əlyazmalarda bu dil barədə bir sıra məlumatlar vardır.

“Xorəzm” etnonominin mənşəyi haqqında: Tədqiqatlar göstərir ki, bu ad huar, suar türk etnonimləri əsasında əmələ gəlmişdir: as-ım; huar+ as+ım-Xorasm-Xorezm. «Baburnamə»də Xo-

rəzm (Xorəzm, Xarezm) haqqında geniş məlumatlara rast gəlmək olur¹.

As komponenti Xorəzm adının tərkibində özünü göstərir. Böyük ensiklopedik alim Mahmud Kaşğari məşhur “Divan”ında As keşe (az adam, as tayfasına məxsus adam) tayfası haqqında məlumat vermişdir. Al-Buruni xorəzm dilində asov və alan sözlərini yada salır. As-etnonimdir. Bu tayfanın adını əks etdirən Asqabat (Aşqabat-Asqabad, Astana (As-ana (ölkə), As-tı-ana (asların ölkəsi) və Xakas etnoniminin də xorəzm adı ilə bağlılığı qeyd olunur. Xakjsak-as (sak ası) Yeni ikinci etnonim huar+as-huaras-horas+m xorasm-xorezm. Suas (su ası) çuvaş (etnonim) veda-su.

Tayfa adlarının toponimik vahidlərdə əksi məlum məsələdir. Bu, proses ərəb, fars və moңqol tayfalarının bir qisminin türkləşdiyi dövrə təsadüf edir. Türkləşmə prosesi Xorəzm dilində 175 ilə yaxın başlanmış, o zaman Xorəzm Kanqlı (Kanlı) tayfalarının tərkibində idi. Bəzi tədqiqatçılar bu dilin Kanqlı tayfa dili ilə ortaq və ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirmişlər². Son 3 əsrdə kanqlunun tərkibində xorəzm dili şərqçi hunlar birliyində güclü ittifaq yarada bilmişdir. III əsrdən bizim eraya kimi Xorəzm hun xalqını təmsil etmişdir³. Ona görə də bir çox tədqiqatçılar xorəzm dilini türk dilinin hun qoluna aid edirlər⁴. Əsas türk etnosa olan xorəzmlərin türk olmaları tarixi VI əsrdən başlanır, beləliklə də, Xorəzm Türk xaqanlığından asılı duruma düşür. VII əsrdən başlayaraq Xorəzm türk dövləti olan Xəzər xaqanlığı ilə sıx əlaqə qurur, əhali arasında miqrasiya prosesi davam edir⁵.

Xorəzmşah həm də tituldur, bu ölkəni idarəedən hökmdarların adında öz əksini tapmışdır.

Xorəzmşahlıq dövləti həm də onomastik vahidlərlə zəngin bir ölkə olmuşdur. Cəlaləddin Manqubərdi dövründə Xorəzmşah ölkəsində təsadüf edilən xüsusi adlar qədim türk onomastik sis-

---

¹Туйчибаев Б. «Бабурнаме» ка источник исторической топонимии. – Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1988.

²Малышкин А.Г.Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989.

³Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т.ХЫВ. М., «Наука», 1984.

⁴Тенишев Э.Р. Гуннов язык. Языки мира. Тюркские языки. М., 1997.

⁵Культура и искусство древнего Хорезма. М., 1981.

teminin mühüm tərkib hissəsini təşkil etməkdədir. Sözügedən dövr tarixi onomastik vahidlərin toplandığı böyük bir xəzinədir.

Xorəzmşah dövrünə aid antroponimlər həm türk, həm də ərəb əsilli olmuşdur. Bu dövrə aid bəzi şəxs adlarının mənasını nəzərdən keçirək:

Kağlı qırpaqlardan böyük bir adamın adıdır. Məlik tirə adıdır, ərəb sözü olub, hökmar, padşah, soltan deməkdir. Məliklər Sarıq tayfalarındandır¹. Məlik adı ilə bağlı Xorəzmşah dövründə Azam Məlik, Muzaffar Məlik, Mərvaxan Məlik, Temur (Dəmir) Məlik, Bozməlik kimi şəxs adları işlək olmuşdur. Bozməlik Bozyatan etnonimi əsasında yaranmışdır.

Türkmənşəli adlara biz hökmdar ailəsinin tərkibində rast gəlirik: Cəlaləddinin anasının adı sırf türk mənşəli Ayçıçək olmuşdur.

Sultan Alaüddin Xorəzmşah özünü türk saymış və demişdir: «Xotə ə törk, malosveduhiy v arağskom əzike»

Dövrün antroponimlərin quruluşunda sadədən mürəkkəbə doğru bir sistem müşahidə olunur: Sayfiddin Aqrak, Xorəzmşah Turka-xatun, Muxammad, Tumuçin, Əmir Teymur, Mendirman Jaloliddin (həm də film adı), Çingizxan (okeanın hökmdarı) və s.

C.Manquberдинin adı ərəbcə çoxüzvlüdür yaxud bir neçə antroponimik vahiddən ibarətdir. Həmin əlamət ərəb modelli adların bu dövrdə dəbdə olmasını göstərir. Cəlaləddin Manquberдинin bütöv adı: Djalal-ad-Duniya va-d-Din Abu-l Muzaffar Mankburnı ibn Muxammad. Mekburnı (yaxud Menquberdi) Cəlaləddinin ləqəbidir. Ləqəbin mənası belədir: “s rodımın pətnom na liüe”. Manquberdı - adının man hissəsi haqqında türko-logiyada bir sıra mülahizələr söylənmişdir. Man, mən-insan və bərk, möhkəm, döyüşkən sərkərdə mənasını da verir. Man sözü-nü türkmən alimi S.Ataniyazov da “möhkəmləndirilmiş, istehkam şəklinə salınmış kənd” mənasında izah etmişdir².

---

¹ Атаниязов С.. Шежере (Туркменин несил дарагты) (Туркмен этнонимлеринден очерклер). «Туран-1» неширяты, Ашгабат, 1993.

² Атаниязов С. Еще раз об этимологии слова «Мангышлак». _ «Памятники Туркменистана», 1974, № 1.

Cəlaləddinin ailə və qohumlarının adlarından ibarət antroponimik vahidlər: Ala-ad-Din Muxammed (Cəlaləddinin böyük qardaşı), Ay-Çiçək onun arvadı.

Şixab Addin Muxammad ibn Axmad an-Nasavi-Sultan Cəlaləddin Mankburnın şəxsi katibinin adı. Bu katib Sultan haqqında yazır: «On bıl smuqlım, nebolğšoqo rosta, törkom po reçi i po vıraceniəm, no qovoril takce po persidski» Onun mənşəcə oğuz boyu olan Beqdili tayfasından olduğunu Rəşid-əddin yazır¹.

Xorəzmşah dövlətinə aid olan toponimlər: *Manqışlaq, Mave-rannaxr, Buxara, Samarkand, Merv, Nisa, Xorasan, Nişapur, Rey, Həmədan, Muxammad, Bəlx, Herat, Qəznə, Kaşqar* və s.

Türkoloji ədəbiyyatda Manqışlağ toponiminin semantikasi və etimologiyası barədə müxtəlif fikirlər vardır:

1. *Manqış* + *-laq*: - manqış «dəniz nəhəngi, dəniz yırtıcısı» + *-laq* şəkilçi - «nəhənglərin, yırtıcıların olduğu yer»²

2. *Manqışlak*: - menk «etnonim»+ qışlay+ «Menklerin yurdu, kəndi». Bu etimologiya A.Semyonova aiddir. V.Nikonov onun yozumunu uğurlu etimologiya hesab edir³.

Sözügədən epoxada Manküz, Mankent toponimlərinə də rast gəlmək olur. Özbəkistan etnotoponimlərinin tərkibində man komponentinin işləndiyi faktlar tədqiqatlarda qeyd olunur: *Manğit, Manğitoy, Turkmanboy* və s.⁴

Cəlaləddin hökmranlığı dövrünü əks etdirən mənbələrdə *Kayı, Kaşğar, Beqdeli* və s. tayfaların və şəhərlərin adı çəkilir. *Kayı*. Oğuzların *kayı* (qayı) tayfasının adı *Kayılar* oğuzun sağ qolunun əsas tayfası sayılırdılar. *Kaşqar*. Doğu Türküstanın ən önəmli şəhərlərindən biridir. *Kaşğar*, ilk Türk-İslam dövlətini quran Qaraxanlılar dövründə (840-1212) siyasi yöndən olduğu qədər, mədəniyyət mərkəzi olmaq cəhətindən də Türküstanın əhəmiyyətli şəhəri olmuşdur. *Beqdeli*. Bu toponim özündə Səlcuq oğuzlarının bəkdili (bəydili) tayfasının adını əks etdirir. Bəkdililər XI-XII əsrlərdə oğuzların tərkibində Səlcuq yürüşlə-

¹Атаниязов С. Огузо-туркменское племя бегдили\Словарь туркменских этнонимов. Ашхабад, «Більм», 1988.

² Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, 1974.

³ Абдурахманов А. Топонимика и этимология. Алматы, 1975.

⁴ Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. М., 1966.

rində fəal iştirak etmişlər. Onlar XVI əsrdən Səfəvilər dövlətinin siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Bu adlar haqqında geniş danışmaq imkan xaricindədir. Qeyd edək ki, IX əsrdən Xorəzmin türk toponimikası formalaşır və müəyyənləşir¹ Mənbələrdə toponimik vahidlərlə yanaşı, türk ay, gün, həftə adları (uluq-oy, kiçik-oy, birinçi-oy, ikinci-oy, üçinçi-oy, turtinçi-oy və s.² müalicəvi bitkilərin adlarının xorəzm əhalisi tərəfindən istifadə edildiyi də təsdiqlənir. Məs.: siçkan, od, bars, tuşkan, luy, ilan, yunt, kuy, piçin, taqıqu, tunquz və s.³

Qeyd edildiyi kimi, Xorəzmlərin türkləşməsi prosesi ölkənin onomastikasına da öz təsirini göstərmişdir. İran mənşəli adlar türkmənşəli adlarla əvəzlənmiş. 1221-ci ildə Çingizxanın qoşunu Xorəzmşah dövlətini məhv edir, Xorəzm Çuçi ulusunun tərkibinə qatılır, sonra isə Qızıl Ordu zamanı xorəzmliyin türkləşməsi prosesi qurtarır, başa çatır. İndi Xorəzm dilinin təsiri türkmən, qaraqalpaq dillərində görünməkdədir. Oğuz əsaslı türkmən dili qıpçaq dili elementləri ilə, xüsusən də qədim xorəzm dili elementləri ilə zəngindir.

Ölkənin bir çox toponimləri qədim xorəzm dili əsasında yaranmışdır: *Urqenç, Kayat, Xazarasp, Xiva, Qurlen, Pitnyak* və s.

A.Freyman 50-ci illərdə bu dili tədqiq etmiş, linqvistik xarakteristikasını vermişdir. Bu dil də arxaik flektiv elementlər, analitik ünsürlər, sintaktik quruluşda təyinin prepozisiya vəziyyətində işlənməsi müşahidə olunur⁴.

Özbək dilinin bir dialekti Xorəzm adlanır. Qədim Xorəzm regionunda Xorəzm dialektinə məxsus bir çox şivələr saxlanılmışdır. Həmin şivələrdə danışanlar Özbəkistanın Xorəzm vilayətində yaşayırlar. Onlar pişiyə *pişak, muşuk, şoti* və s. deyirlər.

Xorəzm ölkəsində iki tip danışmaq müşahidə olunur: urqenç-xivi; xazarasp-yanqıarıkskaya⁵ Xorəzm dilində antroponimlər də

¹ Бегматов Э.А. Этноантропонимы Узбеков. Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı, 1986.

² Ономастика Востока. М., 1980.

³ Народы средней Азии и Казахстана. Т.1. М., 1962.

⁴ Фрейман А.А. Хорезмийский язык. 1ж., М.- Л., 1951.

⁵ Узбекский язык. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

öyrənilmişdir¹.

XIII əsrin başlanğıcı Xorəzmşah dövləti, Məvəranxır, müasir Əfqanıstan məkanı-İrənin böyük hissəsi idi. Bu ərazilər daima savaşı meydanına çevrilmişdir. Yerli feodallar arasında çəkişmələr tez-tez müşahidə olunurdu. Xorasan (iri ticarət və mədəniyyət mərkəzi); Qəzni (Qəznə) (indiki adı Əfqanıstan). Dövrün hidronimləri: Amudərya, Sırdərya, Xəzər dənizi və s. Xəzər etnonimi haqqında məlumatlara da bu dövrün abidələrində rast gəlmək olur. Təri faktlar təsdiqləyir ki, xəzərin Orta Asiya və Azərbaycan ərazisinə ən fəal müdaxilələri X əsrdən öncəyə aiddir. Azərbaycanın şimal-şərqində yerləşən xəzərlər, ümumiyyətlə, X əsrin əvvəllərində Həştərxan ətrafına, Volqa çayının töküləcəyinə çəkilirdilər. Qurqanqa şəhəri. Döyüşlər bu şəhərin ətrafında gedirmiş.

Sənədlərdə Cəlaləddinin bütün qohum-əqrabalarının adı çəkilir: Cəlaləddinin nənəsi qırçaq çariçası Turkan-xatın, Cəlaləddinin kiçik qardaşı, Uzlaqhan.

Cəlaləddin Özbəklərin milli qəhrəmanı, böyük vətənpərvər hökmdar idi. O, ən böyük sultan kimi mövcud əsərlərdə xatırlanır. Onun yürüşlərini təsvir edən sənəbdə Azərbaycanla məxsus qədim yer adları da göstərilir.

1225-ci ildə Cəlaləddin İrana, Təbrizə, Atabəy Özbək Qanzaka (Gəncə) gəlir; Əlincə qalası, Gənc (Qandca), Bərdə (Barda), Şəmkir (Şəmkir), Arran şəhəri.

Cəlaləddinin hökmlərini etdiyi dövrün mətnlərində işlənmiş toponimik adlar qədim türk, ərəb qəbilələrinin yaşadıkları, türk, monqol və ərəb qoşunlarının hərbi yürüşlərə getdikləri yerlərlə, habelə qədim tayfaların, qəbilələrinin qonşularının, həmin qəbilələrlə təmasda olan xalqların yaşadıkları ərazilərdə mövcud olan yer adları ilə bağlıdır. Deməli, həmin mətnlərdə işlənmiş yer adları Monqolustan, Cənubi Sibir, Orta Asiya, Çin, Şərqi Türküstan, Qazaxstan, Türkmənistan, Özbəkistan ərazilərində yerləşən çay, göl, meşə, dağ, düzən, keçid, şəhər və s. adlarını əks etdirir.

---

¹Лившиц, В.А. Личные имена в хорезмийском языке. _ Вестник древней истории 4 (2011).

Dövrün tayfa və qəbilələrinin, döyüşlərinin getdiyi yerlər haqqında müəyyən təsəvvür yaratmaqdan ötrü bir neçə toponimi nəzərdən keçirək:

Dövrün mənbələrində ARRAN toponimi tez-tez vurğulanır. Bu ərazidə yaşayanlar Aran dilində danışmışlar. Aran dilinin səlcuqilərdən sonra türkləşməsi qeyd olunur. Eranın ilk əsrlərinə aid tarixindən bəhs edən mütəxəssislər (Zəki Validi, Mirzə Bala, M.Seyidov, S.Aşurbəyli) Aran dövlətinin türkdilliliyini təsdiqləyirlər.

Onomastiv vahidlərə baş qəhrəman olan Cəlaləddin Manqubərdi haqqında yazıçı Vasiliya Yananın «Çingizxan» romanında və «NA KRILGƏX MUCESTVA» povestində rast gəlmək olur. Çinin çəkdiyi serialda «Çingizxan» adını çəkdiyimiz obrazlar canlandırılır. Özbək filmində («Vozrocdenniy iz pepla») də həmin qəhrəmanların adı xatırlanır.

Onomastikanın bir qisminə professional dairələr üçün müəyyən semantika daşınır. Məsələn, *Çingizxan* şəxs adı fonetik semantikasi donmuş antroponimlərdəndir. Çingiz- insan adı. İki qədim fonematik məzmunu saxlayır: 1. *D-t-ç* səs uyğunluğu. «Dəniz» sözünün qədim fonetik biçimi tənqiz, ondan da qədimi çingiz. Söz yeni fonetik (dəniz) şəklinə düşəndən sonra antroponim kimi işlənir.

Teymur Ləng. Teymur-insan adı. Dialektlərdə Temir kimi işlənir- dəmin sözünün keçmiş fonetik şəkli.

Belə onomastik vahidlər müasir halında semantik cəhətdən donmuş olsa da, onlarda dilin ən qədim (Cəlaləddin dövrü) quruluş normaları və Xorəzm xalqının ilkin etnik-mifoloji və mədəni-psixoloji ruhu daşlaşmışdır. Bunlar daşlaşmış, kristallaşmış polelinqvistik yadigarlardır. Onların daha geniş təhlili Xoərm xalqının və dilinin ən uzaq tarixinin öyrənilməsində inamlı tutacıqlardandır.

Özbeqlər Cəlaləddini «*Mendirman Cəlaləddin*» adlandıırırlar. Onu «Acdodların ruhu» (Əcdadların ruhu) hesab edirlər (Ozodbek Nazarbekov. *Mendirman*. YouTube.)

İndi həmin onomastik vahidlərə Cəlaləddin haqqında yazılmış bədii əsərlərdə və filmlərlə rast gəlmək olur (Bax: Domanin

A.A. Na kırılğax mucestva-O Besstraşnom, Plamennom, Doblestnom Dcelalğ Gd-Dine Menqu-Berqi. M.: Pravda, 1988, 81 s.; Baxtier Abduğafur. Sultan Caloliddin Manquberdi. Grkin Samandar. Sulton Caloliddin. Kudrat Maşaripov. Caloliddin Manquberdi. Buök İatanparvar sarkarda. Mirmuxsin. Caloliddin Ba Oytulin)

Calaləddin Mankburnı və onu dövrü və mübarizə dolu həyatı azərbaycanlı alim Ziya Bünyadovun tədqiqatlarında¹

Alimin tədqiqatında Xorəzm Cəlaləddinin Azərbaycana gəlməsi, daxil olması Atabəylərin süqutu və sonra Cəlaləddinin mövqeyinin zəifləməsi və Azərbaycanı tərk etməsi, digər tarixi təhlil olunur. Burada Cəlaləddinin Xorəzmşah Məhəmmədin oğlu olduğu, Cəlaləddinin sərkərdəsinin Urxan olduğu və Gəncəni bir müddət idarə etməsi, Cəlaləddinin vəzirinin Şərəf əl-Mülk olması və sonda Moñqol zülmünə qarşı sənətkar Bəndərin başçılığı altında xalq üzyanının xarakteri müəyyənləşdirir. İşğal olunan şəhərlər - Marağa, Təbriz, Gəncə və s. təsvir olunur.

Adların tərkibində qədim türk yazılı abidələrində olan TEQİN adı çəkilir. Orxon-Yeniseydə Gül-tigin igid şəxsiyyət və bacarıqlı sərkərdə. Dövrün antroponimik sistemində Teqin ləqəbli adlar çoxdur. Anuş-Teqin - xorəzmşah əcdadı, sülaləsi, xanədanı. Bu ad türk mənşəlidir. Oğuz nəslı olan Bəydililərə məxsusdur, mənsubdur. Anuş-Teqin vəzifəsi Xorəzmin mutasarrıfası idi. Xorəzmin şıxı (şıxını), valisi idi. Məlik şahın dövrü, I şah-gələcək böyük Sultan SƏNCƏR- Ekinçi ibn Koçkar. Sultan Səncərin ordusu. Muxammad Arslan-xan Muxammada ibn Süleyman, Bəhram şah, Səncər Səlcuq sultanı. Sırdərya, Manqışlaq, Çənd şəhəri, Kaşğar şəhəri, Qürxan, Atsız (Səncərə əks olan), Yinal-Teqin, Məlik Atsız, İl-Arslan, Atabəy Eldəniz, Abxar, Kılıç-Tamqaç-xan, Ala ad-Din Tekiş, Sultan şah Mahmud, Terken-xatun, Sultan şahın anası Ai-baba, Toqan şah, atabek Menqli-Teqin, Xorəzm şahı Teqiş, Sultan Toğrul, Kutluq-İnanç, İskəndər Sani ləqəbi; Qurqanc-Tanur, Qurqanc-Maydan (məhəllə

---

¹Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов. М., 1986.

adları), Kas şəhəri, Xazarasp şəhəri, Suburna şəhəri, Sarakusta şəhəri, Manqışlaq şəhəri; Caal ad-Din Muxammad ibn Abd ar-Razzak İzfaxani, onun oğlu Kamal ad-Din İsfaxani, Bəlx, Termez, Zauzan, Andxud, Mərv, Nişapur bu kimi onomastik vahidlər də dövrün mənbələrində istifadə edilmişdir.

Beləliklə, Xorəzmşahlığın genologiyası onun antroponimik sistemini müəyyənləşdirir:

1. Anuş-Teqin Qarca (1077-1097)
2. Kutb ad-Din Muxammad, xorəzmşah (1097-1127-28)
Yusuf (1156 ölüb) Yinal-Teqin
3. Ala ad-Din Atsız, xorəzmşah (1127-28-1156)
Süleyman şah, Atlık (ölüb 1138)
4. Abu-l-Fatx İl-Arslan, xorəzmşah (1156-1172)
5. Sultan şah Mahmud, xorəzmşah (1172-1193)
Tadç ad-Din Ali şah (ölüb 1215), Yunis xan, Şax-xatun
Toqan-Toqdı, Erboz xan, Nasir ad-Din Məlik şah, Xindu xan, Arslan xan.
6. Ala ad-Din Tekiş, xorəzmşah (1193-1200)
7. Ala ad-Din Muxammad, xorəzmşah (1200-1220)
8. Calaləddin Mankburnı, sonuncu xorəzmşah (1220-1231)
Kutb al Din Uzlaq şah (ölüb 1221), Xan Sultan, Sayf ad-Din Kutuz, sultan Eqipta, Qiyas ad-Din Pir şah, sultan (1220-1229), Ak-şah (ölüb, 1221), Kaymakar şah (ölüb 1227), Mankatuy şaş, Ruki ad-Din Qursanci (ölüb 122), Komaxi şah, Yaxya Xur şah (ölüb 1221), Aysu-xatun.

Pərviz XASPOLADLI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YAZILI ABİDƏLƏRDƏ ŞƏXS ADLARI

Tarixi onomastik qatların təyini məsələsi haqqında

Dilçiliyin xüsusi adları öyrənən onomalogiya bölməsi müxtəlif elmlərlə sıx bağlıdır. Bu sahə inkişaf etdikcə tarix, coğrafiya, dilçilik kimi elmlərin qovşağında yeni bir elm kimi differensiasiyası, zənnimizcə, artıq baş verməkdədir. Yeni sahənin

elmi əlaqələri sırasında ədəbiyyatşünaslıq, etnoqrafiya, sosiologiya, astronomiya, epigrafiya, estetik, kulturologiya və hətta siyasətşünaslıq belə durur.

Onomalogiyanın öz problemləri və bu problemlərin həllinə öz yanaşma üsulları vardır. «Dilçilik şöbələri sırasında xüsusi mövqeyi olan onomalogiyanın bir çox ümumi və xüsusi problemləri mövcuddur ki, bunların bir qismi nəzəri, digər isə tətbiqi sahəyə aiddir»¹. Tarixi onomastikada da həm nəzəri, həm də tətbiqi problemlərin həlli aktualdır. Fikrimizcə, müasir dövrdə türk dilləri üçün ümumi və ortaq olan vahidlərin toplanması və onların bir toplu kimi araşdırılması son dərəcə vacibdir. Bu cəhətdən onomastik vahidlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu və ya digər elm sahəsinin müstəqil türk dövlətlərində inkişaf səviyyəsinin fərqli olacağı şübhə doğurmur. Bu fikri dilçilik tədqiqatları üzərinə, daha doğrusu, onomastik tədqiqatlar üzərinə köçürsək eyni mənzərə ilə qarşılaşacağıq. Ümumtürk səviyyəsində onomastikainın araşdırılmış və tədqiq edilməmiş məsələlərinin aydınlaşdırılması özü ayrıca bir problemdir. Belə hesab edirik ki, onomastik tədqiqatlar üzrə ümumtürk bibliografiyası hazırlanarsa, vəziyyəti qiymətləndirmə imkanları artacaqdır. Lakin tədqiqatların kəmiyyəti onların keyfiyyətinin göstəricisi deyildir. Keyfiyyətcə qiymətləndirmənin özü müəyyən axtarışlar, araşdırmalar üzrə aparıla bilər. Daha bir məsələni qeyd etmək vacibdir. Ayrı-ayrı türk dillərində onomastik vahidlərin siyahıları, lüğətləri, məlumat kitablarının nəşr olunması faktlarını da ümumi bibliografiya əsasında açmaq mümkündür. Əgər belə toplular varsa onların birləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətin əhəmiyyəti aşkar görünür. Fikrimizcə, türk dillərinin ümumi tarixi onomastikası ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi onomastikaları üzrə tədqiqatların müqayisəli şəkildə təhlil və araşdırmaları prosesində öyrənilə bilər.

İndi onomasologiyada özünü göstərən cəhətlərdən biri budur ki, adların, nominasiyası prosesinə təsir göstərən amilləri aşkara çıxarmaq, xüsusi adların təşəkkül və formalaşma prinsip-

---

¹ Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. İc. Bakı: Nurlan, 2004, 26 s.

lərini aydınlaşdırmaq üçün müxtəlif elm sahələrinə dair biliklərə istinadlar sürətlə artır. Sözlərin fonem cildi, fonemlərin bir-birini əvəzləməsi, fonem keçidləri xüsusi adların mənşəyini müəyyənləşdirməkdə oxşar və fərqli mövqelər formalaşdırır, eyni adın müxtəlif yozumlarını meydana çıxarır.

Dilçilikdə xüsusi adların öyrənilməsi ilk növbədə şəxs adlarının yaranma xüsusiyyətlərinin, prinsiplərinin araşdırılması, onların mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi, struktur tiplərinin təyin edilməsi ilə başlanmışdır. Beləliklə, antroponimikanın əsası qoyulmuşdur. Sonralar başqa bir qrupa məxsus xüsusi adlarla bağlı işlər üzə çıxmışdır. Coğrafi obyektlərin, daha çox insan yaşayış məskənlərinin adlarının öyrənilməsi toponimikanın təşəkkülü və inkişafına təkan vermişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, onomastika uzun müddət antroponimika və toponimikanın tədqiq olunması zəminində inkişaf etmişdir.

Onomalogiyanın özünün vahidlər toplusu zəngindir: antroponim, toponim, hidronim, oronim və s. «Dilin ümumi leksik sistemində xüsusi mövqeyi olan onomastik sistemin vahidləri müxtəlif sahələrinə görə ayrı-ayrı yarım sistemlər və mikro sistemlər təşkil edir. Bu sistemlər arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Belə əlaqələr onomastik sistem əlaqəsi adlanır. Onomastikanın yarım və mikro sistemlərinin hamısı eyni səviyyəli deyildir. Onomastikada sistem tarazlığını saxlayan və sistem sabitliyini pozan əlamətlər də mövcuddur»¹.

Bir sıra onomastik vahidlər əsas etnos, xalq, ərazi üçün ümumi səciyyə daşıyır və onun ayrılıqda götürülmüş ərazi üçün təkrar işlənməsi az əhəmiyyətli olur, cüzi yeni faktlar üzə çıxarmaq imkanı verir. Məsələn, Azərbaycan antroponimik sistemi bütövlükdə Azərbaycanı əhatə edir. Bu sistemin ayrı-ayrı ərazilər, rayon və bölgələr üzrə öyrənilməsi yeni faktlar, nəticələr əldə etməyə böyük ümidlər vermir. Antroponimik sistemdə ərazi üzrə müqayisədə çox cüzi fərqlər ortaya çıxarıla bilər və bu fərqlər, əsasən, ərazidəki dil əlaqləri ilə bağlı olacaqdır. Belə fərqlər

---

¹ Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. İc. Bakı: Nurlan, 2004, 16-17s.

isə ümumi antroponimik sistemin öyrənilməsi prosesində nəzərə alınır və tədqiq edilir.

Tarixi onomastika dilin fonetik, qrammatik və leksik sisteminin inkişafı və formalaşmasının tədqiqində əhəmiyyət kəsb edir, dilin fonetik, qrammatik və leksik sisteminin onomastik vahidlərin verdiyi faktlar əsasında qurulmasının həmin dilin inkişaf və formalaşmasının həqiqi prosesinə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlamaq mümkündür. Belə materiallar əsasında dilin funksional və struktur inkişafının tarixi məsələlərini işləmək imkanı vardır. Dilin tarixini yaratmaq üçün ədəbi dil abidələrinin, tarixi dialektologiyanın materialları ilə yanaşı, bu dilin onomastikası da əsas mənbələrdəndir. Çox qədim və uzun bir tarixi dövrün məhsulu olan onomastik vahidlər dil tarixinə, etnoqrafiya və digər elmlərə aid zəngin material verir. Onomastika, o cümlədən toponimlər, antroponimlər, etnonimlər leksikanın ayrı-ayrı tarixi qatlarını öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. «Onomastik leksikanın əhəmiyyəti dilin ümumi tarixi üçün yalnız genetik deyil, onun lüğət tərkibində yerini müəyyənləşdirmək baxımından da böyükdür»¹.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, onomastik vahidlərin hər bir qrupunun verdiyi materialın özünəməxsus cəhətləri vardır. Bəzi onomastik materiallar dil tarixinin, ümumiyyətlə, bir sıra başqa sahələrin tarixinin öyrənilməsi üçün daha zəngin faktlar verirsə, başqa qrup vahidlərdə belə faktlar az olur. Biz belə bir qənaətdəyik ki, dil tarixi, o cümlədən tarixi onomastikanın tədqiqi üçün qədim antroponimlərin və toponimlərin öyrənilməsi, araşdırılması daha vacibdir. Antroponimlər həyat fəaliyyətinin nəticəsi kimi yaranır, xalqın dünyagörüşünü, həyata baxışlarını, həyat tərzini bu və ya digər dərəcədə ifadə edir. Ona görə də, antroponimlərdə insanların dili, tarixi, mədəniyyəti və məişəti barədə əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Onomastikada lingvistik və ekstralingvistik amillər sıx qarşılıqlı əlaqədədir. «Ad insan mədəniyyətinin «məhsul»larından biridir. O, kollektivdə və kollektivin tələbatından yaranıb, insan inkişafının müəyyən səviyyə

---

¹ Кенесбаев С.К., Джанузаков Т.Д. О лексических пластах ономастики казахского языка // Советская тюркология. 1976, №33.

yəsinə çatmış kollektivi üçün əhəmiyyətli olan cəhətləri əks etdirir. Epoxa və insan biliklərinin səviyyəsi adlarda öz izini saxlayır»¹.

Toponimlərdə də bu cəhətlər vardır. Antroponimlərin toponimlərlə müqayisədə daha qədim olması şərtini qəbul edirik. Ona görə də, biz tarixi onomastika üzrə tədqiqatın, ilk növbədə, antroponimlər sistemi üzərində qurulmasını məqsədəuyğun sayırıq. Belə bir tədqiqatın aparılması üçün tarixi materialların, müxtəlif tarixi dövrlərə aid antroponimlərin seçilib toplanması tələbi meydana çıxır. Şübhəsiz ki, müasir dil materialındakı antroponimik laya daxil olan vahidlərdən hansılarının dilin tarixi inkişafının əvvəlki dövrlərində işlənməsi barədə araşdırma aparmaq, fikir və mülahizələr söyləmək mümkündür. Lakin bu halda da əvvəlki dövrlərə dair faktlar, məlumatlar, mənbələrə müraciət olunur, müqayisəli təhlillər aparılır. Yazıyaqədərki dövrə aid adların folklorda və ya başqa xalqların, xüsusən qonşu xalqların qədim yazılı mənbələrində axtarılır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yazıyaqədərki dövrün onomastikası birinci tarixi onomastik qatı təşkil edir. Sonrakı qatlar dilin yazılı abidləri, xüsusən də fundamental yazılı abidələri əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Biz bu qata Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlənmiş onomastik vahidləri daxil etməyi məqsədəuyğun sayırıq. Abidlərdə kifayət qədər insan adları vardır. Məsələn, Ağuş Inal, Aza Tutuk, Azğanaz, Ak Baş, Alanı İçrəki, Alp Şalçı, Alp Urunu, Alp Urunu Tutuk, Altuğa, Asuğ, Amaş, Ankas, Bağır, Bayna, Bəgni, Bindir, Bögü, Bölön, Böri, Qğut, Tuqan, Udun, Umaç və s. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş insan adları siyahısında bizim hesablamalarımıza görə 300-ə yaxın insan adı vardır. Abidələrdə xeyli sayda coğrafi adlar da qeydə alınmışdır². Bütün bunlar göstərir ki, türk dilləri tarixi onomastikasının ikinci qatında tədqiqat üçün xeyli material toplanmışdır.

---

¹ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, Yazıçı, 1993, s. 5.

² Yəni orada, s.383-389.

Türk yazılı abidələrindən Orxon-Yenisey abidələri ümum-türk abidəsi sayılır. Bundan əlavə ayrı-ayrı dillər qruplarına aid abidələr də az deyildir. Tarixi onomastika üçün həm dil qrupları və ayrı-ayrı dillərə aid abidələrin onomastikası tədqiqatı əhəmiyyət daşıyır. Təbii ki, abidələrin yazılma tarixlərinə görə qruplaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda müəyyən dövr üçün məqbul sayılan onomastik vahidlərin bir yerə toplanması imkanı qazanılır. 1303-cü ildə yazılması ehtimal edilən «Kodeks Kumanikus», Kitabi-məcmu-e tərcüman türki və əcğğş vğ moqoli və farsı» (XIII) lüğəti, Əbu Həyyan Əl-Qarnatinin (və ya əl-Əndəlus) «Kitabul idrak, lisan-ül ətrak (XII), Cəmaləddin Ət-Türkinin «kitabı-bulqat əl muştak fil-luğati əttürk və əl kılçak» (XV), «Ət-töhfət üz-zəkiyyə, fil-lüğət-it Türkiyyə» (XV), Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it türk», Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu Biliq», «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, «Oğuznamə»lər, uyğur abidəsi «Altun-yaruk» və bir sıra başqa abidələr, həmçinin qazax dilindəki «Alpamış», qırğız dilindəki «Manas» dastanları, «Koroğlu» dastanı və s. bir yerdə türk dillərinin tarixi onomastikası ilə bağlı kifayət qədər böyük bir materialın toplanmasına əsas verəcəkdir. Onu da qeyd edək ki, türko-logiyada və ayrı-ayrı türk dillərində bu abidələr üzrə irili-xırdalı müxtəlif aspektli tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, Ç.Hüseynzadənin «Orta əsrlər ərəbdilli yazılı ibidələrdə türk mənşəli antroponimlər» monoqrafiyasında abidlərdə qeydə alınan türk mənşəli antroponimlər tədqiq edilmişdir. Əsərdə türk mənşəli antroponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən antropoəsas və antropoforantlar, eləcə də onların birləşməs nəticəsində yaranan struktur tiplər təyin edilir. İlk dəfə olaraq qədim türk antroponimlərinin mümkün struktur modelləri və onların formalaşma xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir ¹. Şübhəsiz ki, bu tipli əsərlərin, monoqrafiyaların, eləcə də dissertasiya işlərinin tarixi onomastikanın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olacaqdır. Unutmaq olmaz ki, türk dillərinin abidlərindəki antroponimlərin, toponim-

---

¹ Hüseynzadə Ç. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər. Bakı, «Elm və Təhsil», 2011, 152 s.

lərin araşdırılması ilə bağlı ayrıca tədqiqat işləri də az deyildir. Ayırı-ayrı türk dillərinin onomastikasını həsr olunmuş araşdırmalar da xeyli saydadır. Bütün bu materialların bir araya, bir ərsəyə gətirilməsi və onomastikanın müqayisəli şəkildə tədqiq olunması, zənnimzəcə, olduqca maraqlı nəticələrin çıxarılmasına səbəb olacaqdır. Antroponimlərin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi bir sıra linqvistik məsələlərin həllində böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir. Qədim antroponimlərin tarixi-linqvistik təhlili sözdüzəltmənin arxaik yollarını, fonetik hadisələri, müasir ədəbi dildə işlənən bir sıra formantların inkişaf mərhələlərini, təkamülünü izləməyə elmi zəmin yaradır. «Konkret bir türk dilinin tarixinin yaradılması problemi mövcuddur və türkoq problemnin həlli üçün bu və ya digər vasitələr, metodlar tapmalıdır»¹.

Şübhəsiz ki, adlar yayıldıqları ərazidə böyük bir dövr ərzində qalmalıdır. Bu baxımdan, türk dillərinin yazılı abidələrində olan adlar müasir türk onomastikasında da əhəmiyyətli yer tutmalıdır. Deməli, tarixi onomastik materialın toplanması, araşdırılması, müxtəlif aspektlərdən təhlil olunması həm də bu materialın müasir dil materialı ilə müqayisəsi üçün əsaslar yaradır. Bu və ya digər ərazidəki müasir onomastik vahidlərin ən qədim onomastik vahidlərlə müqayisəli təhlilili bir çox məsələlərə aydınlıq gətirə bilər. V.A.Nikonov göstərir ki, «adlar onları verənlərin dili haqqında mühüm məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yazılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir»².

Dünyada adların müxtəlifliyi onların bu adların yarandığı ayırı-ayrı dillərə məxsus olmasından başqa, xalqların maddi və mənəvi mədəniyyətlərinin rəngarəngliyi ilə də bağlıdır. Maddi və mənəvi mədəniyyətlə bağlı elementləri adlara gətirmək meylli orta əsrlər türklərində, o cümlədən azərbaycanlılarda da olmuş və onlar müəyyən təbəqəyə aid leksikadan ad yaradıcılığında is-

---

¹Баскаков Н.А. О некоторых общих задачах тюркского языкознания// Советская тюркология. 1986, № 4. С. 42.

²Никонов В.А. Введение в топонимику.Москва, 1965, с.11.

tifadə etmişlər. Ç.Hüseynzadə göstərir ki, adların dilə mənsubluğunun müəyyənləşdirilməsi, fonetik və fonematik qanunauyğunluqların, morfoloji əvəzlənmələrin, struktur tiplərin, sözdüzəltmə modellərinin və s. aşkarlanması bütövlükdə onomastik vahidlərin tədqiqi üçün yeni metodlar yaratmağa kömək edəcəkdir. ... Müasir türk dillərindən hər hansı birinin tarixi, hər şeydən əvvəl özünün müəyyən daxili və xarici qanun və qanunauyğunluqlarına əsaslanan dilin öz strukturunun inkişafı, onun fonetik, qrammatik və leksik sisteminin formalaşması, onların tədricən və mütəmadi şəkildə dəyişmə prosesi deməkdir. Yazılı abidələrdə qeydə alınan ümumtürk mənşəli antroponimlər həm türk dillərinin, həm də ayrıca bir türk dilinin tarixinə aid müəyyən məsələlərin həlli üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹

«Çünki türk dilləri, əvvəla, maddi əsaslarına görə bir-birinə son dərəcə yaxındır və tarixi inkişafa görə ümumi qanunauyğunluğa malikdir, ikincisi, uzun dövr ərzində onların hər bir dilin cüzi lokal xüsusiyyətlərini daşıyan vahid ədəbi yazılı dili olmuşdur»².

Türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin tarixi onomastikasının tədqiqat materialının toplanması, şübhəsiz ki, qədim türk lüğətindən yan keçə bilməz. Bu lüğətdə bir çox mənbələrdəki xüsusi adlar qeydə alınmış, onlarla bağlı bir çox məlumatlar verilmişdir.

Ən qədim dövrlərdən bəri tarixçilər, səyyahlar yer üzünün müxtəlif güşələri haqqında danışmış, bir çox yerlərin adlarından bəhs etmişlər. Qədim coğrafiyaya dair işlərdə Qarqar, Araks, Kaspiana, Alazan. Kür, Samaxiya, Kobala, Kanqara. Albana və başqa toponimlərin adları çəkilmişdir. Deməli, tarixi mənbələr toponimlərin, həmçinin antroponimlərin seçilməsi və toplanması üçün əvəzsiz materiallar verir. Qeyd olunanlar tarixi onomastikaya aid tədqiqat aparmaq məqsədilə, ilk növbədə, müəyyən tarixi dövrlərə xüsusi adların seçilib yığılmasının vacibliyini təs-

---

¹ Hüseynzadə Ç. Orta əsrlər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər. Bakı, «Elm və Təhsil», 2011, 152 s.

²Баскаков Н.А. О некоторых общих задачах тюркского языкознания// Советская тюркология. 1986, № 4. С. 42.

diq edir. Bu adlar mənbələr üzrə qeydə alınmalı, onların yayıldığı ərazilər qeydə alınmalıdır. Əlbəttə, belə tədqiqatda adlar mənsəcə də qruplaşdırılmalıdır. Tarixi onomastika tədqiq olunduğundan, fikrimizcə, əsas diqqət qədim onomastikaya yönəldilməlidir. Bu işə tarixi onomastik layların özlərinin sərhədələrinin müəyyənləşdirilməsini tələb edəcəkdir. Hələlik işçi fərziyyə kimi irəli sürdüyümüz bu fikirlər türk onomastikasının müxtəlif xüsusi adlar qruplarının (əsasən antroponimlər və toponimlər) tarixi aspektdə tədqiqi üçün başlanğıc mərhələni əhatə edən işləri nəzərdə tutur. Tarixi antroponimiyada çox istifadə olunan ümumi adların, məsələn ləqəb və titulların (tarxan titul, Tarxan/Tərxan şəxs adı), səma cisimlərinin adlarının və s. geniş istifadə olunmasını nəzərə alaraq bu cür leksik vahidlərin də toplanmasına ehtiyac duyulur.

Beləliklə, apardığımız ilkin təhlillər, tarixi onomastika ilə bağlı tədqiqat üçün qədim mənbələrdən onomastik vahidləri xronoloji ardıcılıqla toplamağın və onları müxtəlif çoxluqlar şəklində qruplaşdırmağın vacibliyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. Belə çoxluqlar tarixi onomastik laylar kimi fərqləndirilə bilər.

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ ANTROPONİMİKASINA YAZILI ABİDƏLƏR PRİZMASINDAN BİR BAXIŞ

Tarixi onomastikada həm nəzəri, həm də tətbiqi məsələlər qoyulur. Mühüm tətbiqi məsələlərdən biri tarixi onomastik vahidlərin toplanmasıdır. Bundan sonra həmin vahidlərin sistemə salınması, təsnifi və müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqi mümkündür. Vacib cəhət tam olmasa da, əsas faktoloji materialları ortaya qoymaqdır. Şübhəsiz ki, onomastika geniş sahədir. Bu baxımdan sahənin bu və ya digər qolunu təşkil edən adların ayrılıqda toplanması məqsədəuyğundur.

Türk dillərinin ümumi tarixi onomastikası ayrı-ayrı türk dillərinin tarixi onomastikaları üzrə tədqiqatların müqayisəli şəkildə təhlil və araşdırmaları prosesində öyrənilə bilər. Onoma-

logiyanın özünün vahidlər toplusu zəngindir: antroponim, toponim, hidronim, oronim və s. «Dilin ümumi leksik sistemində xüsusi mövqeyi olan onomastik sistemin vahidləri müxtəlif sahələrinə görə ayrı-ayrı yarım sistemlər və mikrosistemlər təşkil edir. Bu sistemlər arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Belə əlaqələr onomastik sistem əlaqəsi adlanır. Onomastikanın yarım və mikrosistemlərinin hamısı eyni səviyyəli deyildir. Onomastikada sistem tarazlığını saxlayan və sistem sabitliyini pozan əlamətlər də mövcuddur»¹.

Dilçilikdə xüsusi adların öyrənilməsi, ilk növbədə, onların toplanıb qeydiyyatına alınması ilə başlanmışdır. Adların qeydə alınması isə linqvistik deyil, başqa məqsəd daşımışdır. Sonralar şəxs adlarının yaranma xüsusiyyətlərinin, prinsiplərinin araşdırılması, onların mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi, struktur tiplərinin təyin edilməsi kimi işlər aparılmışdır. Beləliklə, antroponimikanın əsası qoyulmuşdur. Bir sıra onomastik vahidlər əsas etnos, xalq, ərazi üçün ümumi səciyyə daşıyır və onun ayrılıqda götürülmüş ərazi üçün təkrar işlənməsi az əhəmiyyətli olur, çünki yeni faktlar üzə çıxarmaq imkanı verir. Məsələn, Azərbaycan antroponimik sistemi bütövlükdə Azərbaycanı əhatə edir. Bu sistemin ayrı-ayrı ərazilər, rayon və bölgələr üzrə öyrənilməsi yeni faktlar, nəticələr əldə etməyə böyük ümidlər vermir. Antroponimik sistemdə ərazi üzrə müqayisədə çox çüzi fərqlər ortaya çıxarıla bilər və bu fərqlər, əsasən, ərazidəki dil əlaqələri ilə bağlı olacaqdır. Belə fərqlər isə ümumi antroponimik sistemin öyrənilməsi prosesində nəzərə alınır və tədqiq edilir. Lakin qədim dövrlərə getdikcə hətta müasir Azərbaycan ərazisində onomastik sistemdə müşahidə olunan fərqli xüsusi adların sayı artır. Tarixi onomastika dilin fonetik, qrammatik və leksik sisteminin inkişafı və formalaşmasının tədqiqində əhəmiyyət kəsb edir, dilin fonetik, qrammatik və leksik sisteminin onomastik vahidlərin verdiyi faktlar əsasında qurulmasının həmin dilin inkişaf və formalaşmasının həqiqi prosesinə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlamaq mümkündür. Dilin tarixini yaratmaq üçün ədəbi dil abidələrinin,

---

¹ Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. İc. Bakı: Nurlan, 2004, 340s.

tarixi dialektologiyanın materialları ilə yanaşı, bu dilin onomastikası da əsas mənbələrdəndir. Çox qədim və uzun bir tarixi dövrün məhsulu olan onomastik vahidlər dil tarixinə, etnoqrafiya və digər elmlərə aid zəngin material verir. «Onomastik leksikanın əhəmiyyəti dilin ümumi tarixi üçün yalnız genetik deyil, onun lüğət tərkibində yerini müəyyənləşdirmək baxımından da böyükdür»¹.

Antroponimlər həyat fəaliyyətinin nəticəsi kimi yaranır, xalqın dünyagörüşünü, həyata baxışlarını, həyat tərzini bu və ya digər dərəcədə ifadə edir. Ona görə də, antroponimlərdə insanların dili, tarixi, mədəniyyəti və məişəti barədə əhəmiyyətli məlumatlar vardır. Onomastikada linqvistik və ekstralingvistik amillər sıx qarşılıqlı əlaqədədir. «Ad insan mədəniyyətinin «məhsul»larından biridir. O, kollektivdə və kollektivin tələbatından yaranıb, insan inkişafının müəyyən səviyyəsinə çatmış kollektivi üçün əhəmiyyətli olan cəhətləri əks etdirir. Epoxa və insan birliklərinin səviyyəsi adlarda öz izini saxlayır»².

Antroponimlərin toponimlərlə müqayisədə daha qədim olması şərtini qəbul edirik. Ona görə də, tarixi onomastika üzrə tədqiqatı, ilk növbədə, antroponimlər sistemi üzərində qurmaq məqsəduyğundur. Müxtəlif tarixi dövrlərə aid antroponimlərin seçilib toplanması tələbi buradan meydana çıxır. Şübhəsiz ki, müasir dil materialındakı antroponimik laya daxil olan vahidlərdən hansılarının dilin tarixi inkişafının əvvəlki dövrlərində işlənməsi barədə araşdırma aparmaq, fikir və mülahizələr söyləmək mümkündür. Lakin bu halda da əvvəlki dövrlərə dair faktlar, məlumatlar, mənbələrə müraciət olunur, müqayisəli təhlillər aparılır. Yazıyaqədərki dövrə aid adların folklorda və ya başqa xalqların, xüsusən qonşu xalqların qədim yazılı mənbələrində axtarılır. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, yazıyaqədərki dövrün onomastikası birinci tarixi onomastik qatı təşkil edir. Sonrakı qatlar dilin yazılı abidləri, xüsusən də fundamental yazılı abidə-

---

¹Кенесбаев С.К., Джанузаков Т.Д. О лексических пластах ономастикиказахского языка // Советская тюркология. 1976, №3, с.78.

² Историческая ономастика. Москва, Наука, 1977, с.5.

ləri əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Bu qata xronoloji ardıcılıqla yazılı abidələrin materialları daxil edilməlidir. Orxon-Yenisey abidələrində xeyli sayda antroponim vardır. Məsələn, Ağuş İnal, Aza Tutuk, Azğanaz, Ak Baş, Alanı İçrəki, Alp Şalçı, Alp Urunu, Alp Urunu Tutuk, Altuğa, Asuğ, Amaş, Ankas, Bağır, Bayna, Bəgni, Bindir, Bögü, Bölön, Böri, Qğut, Tuqan, Udun, Umaç və s. Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədovun Orxon-Yenisey abidələrində işlənmiş insan adları siyahısına, bizim hesablamalarımıza görə 300-ə yaxın şəxs adı daxil edilmişdir. Abidələrdə xeyli sayda coğrafi adlar da qeydə alınmışdır¹. Bütün bunlar göstərir ki, türk dilləri tarixi onomastikasının ikinci qatında tədqiqat üçün son dərəcə böyük material vardır.

Türk yazılı abidələrindən Orxon-Yenisey abidələri ümumtürk abidəsi sayılır. Bundan əlavə ayrı-ayrı dillər qruplarına aid abidələr də az deyildir. Tarixi onomastika üçün həm dil qrupları və ayrı-ayrı dillərə aid abidələrin onomastikası tədqiqatı əhmiyyət daşıyır. Təbii ki, abidələrin yazılma tarixlərinə görə qruplaşdırılması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda müəyyən dövr üçün məqbul sayılan onomastik vahidlərin bir yerə toplanması imkanı qazanılır. 1303-cü ildə yazılması ehtimal edilən «Kodeks Kumanikus», «Kitabi-məcmu-e tərcüman türki və moqoli və farsı» (XIII) lüğəti, Əbu Həyyan Əl-Qarnatinin (və ya əl-Əndəlusi) «Kitabul idrak, lisan-ül ətrak (XII), Cəmaləddin Ət-Türkinin «Kitabi-bulqat əl muştak fil-luğati ət-türk və əl kıfçak» (XV), «Ət-töhfət üz-zəkiyyə, fil-lüğət-it Türkiyyə» (XV), Mahmud Kaşğarının «Divani-lüğət-it türk», Yusif Balasaqunlunun «Qutadqu Biliq», «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, «Oğuznamə»lər, uyğur abidəsi «Altun-yaruk» və bir sıra başqa abidələr, həmçinin qazax dilindəki «Alpamış», qırğız dilindəki «Manas» dastanları, «Koroğlu» dastanı və s. bir yerdə türk dillərinin tarixi antroponimikası ilə bağlı kifayət qədər böyük bir materialın toplanmasına əsas verir. Onu da qeyd edək ki, türkologiyada və ayrı-ayrı türk dillərində bu abidələr üzrə irili-xırdalı müxtəlif aspektli tədqiqatlar aparılmışdır. Məsələn, Ç.Hüseynzadənin «Orta

---

¹ Рязябов Я., Мяммядов Й. Орхон-Йенисей абидяляри. Бақы, Йазычы, 1993, 400 с.

əslər ərəbdilli yazılı abidələrdə türk mənşəli antroponimlər» monoqrafiyasında abidlərdə qeydə alınan türk mənşəli antroponimlər tədqiq edilmişdir. Əsərdə türk mənşəli antroponimlərin əmələ gəlməsində iştirak edən antropoəsas və antropoformantlar, eləcə də onların birləşməsi nəticəsində yaranan struktur tiplər təyin edilir. İlk dəfə olaraq qədim türk antroponimlərinin mümkün struktur modelləri və onların formalaşma xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir¹. Şübhəsiz ki, bu tipli əsərlərin, monoqrafiyaların, eləcə də dissertasiya işlərinin tarixi antroponimikanın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyəti olacaqdır. Unutmaq olmaz ki, türk dillərinin abidələrindəki antroponimlərin, toponimlərin araşdırılması ilə bağlı ayrıca tədqiqat işləri də az deyildir. Ayrı-ayrı türk dillərinin onomastikasını həsr olunmuş araşdırmalar da xeyli saydadır. Bütün bu materialların bir araya, bir ərsəyə gətirilməsi və onomastikanın müqayisəli şəkildə tədqiq olunması, zənnimizcə, olduqca maraqlı nəticələrin çıxarılmasına səbəb olacaqdır.

Azərbaycan dili qədim yazısı olan türk dillərindəndir və XIV əsrdən başlayaraq kifayət qədər yazılı ədəbi abidəyə malikdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» epik əsərləri də Azərbaycan dilinə məxsus yazılı abidələrdir.

Ən qədim türk abidələri V-VII, moŋqol abidələri XIII, tunqus-mancur abidələri isə XVI-XVII əsrlərə aid olduqları halda, həmin dillərə məxsus xüsusi adlar öz kökləri ilə çox-çox qədimə gedib çıxır.

Qırğızların tarixə bəxş etdiyi «Manas» eposunun qırğız xalqının şifahi xalq ədəbiyyatının ən azı eramızdan əvvəl III əsrdə yaranmasını təsdiq edir. Çin yazılı abidələrində «qırğız» adının işlənməsi də bu faktı sübut edir. «Manas»da qırğızların tarixi haqqında mühüm məlumatlar vardır. XII əsr ərəb müəllifi Mərvazi qırğızlarda dastan söyləyən aşuqların olmasından bəhs etmişdir. XVI əsr tacikdilli «Məcmu ət-tavarix» (Tarix toplusu) əsərinə «Manas» eposundan müxtəlif fraqmentlər daxil edilmişdir. Qırğız aşuqları, ozanları manasçılar adlandırılır. Onlardan

---

¹Щуцсейнзядя Ч. Орта ясрляр ярябдилли йазылы абидялярдя тцрк мяншыли антропонимляр. Багы, «Елм вя Тяшсил», 2011, 152 с.

biri də «Doğu Türküstanlı Manasçı Yusuf Mamay (Cüsüp Mamay) olmuşdur. Onun söylədiyi «Manas» 236.500 misralı səkkiz bölümlüdür»¹.

«Manas» eposunda qeydə alınan şəxs adlar qırğız antroponimikasının qədim layını təşkil edir. Eyni zamanda bu adlar bütün türkdilli xalqların antroponimik sistemi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Yusuf Mamayın dastanında yer almış şəxs adlarını qeydə almağa çalışaq.

Manasçı hekayəti Orozdunun dövründən başlayır.

Orozduunun tuşunda, Ötkön oşol kılımda. Kezik ooru taraalıp, Kenirisip catkan kırğızğa.	Orozdu`</b> nun devrinde, Geçmiş yüzyıllarda, Salgın hastalık yayıldı, Serilip yatan Kırğız`a (7,98).
--	---

Beləliklə, dastanda adı ilk keçən qırğız «Orozdu» adını daşıyır. Bundan sonra dastançı «Alooke» adlı bir xandan bəhs açır və onun «Kara Kıtay» və «Kalmuk»u idarə edən xan olduğunu qeyd edir. «Alooke» nin rütbəsi «Kalday» kimi verilir. Alooke Orozdunun oğlu hakimiyyətə keçəndən sonra qırğızı işğal edir. Dastançı Orozdunun on oğlunun bir ataları qədər olmadığını qeyd edir.

Aykindap bir kur aytalı, Adıbay, Taşbay, Köölbay, Köçüp keti Bukarğa, Ene sayda tura albay ... Kasiyet, Kalka al eköo, Bağıngansıp bötönçö. ... Otuz min öyülüü el menen, Kalmakka barıp el boldu	Açıqlayaraq anlatalım, Adıbay, Taşbay, Köölbay, Buhara`ya göçüp giti, Ene-say`da duramadı. ... Kasiyet, Kalka ikisi Boyun egmiş gibi baska türlü, ... Otuz bin aile halk ile, Kalmuk`a gidib teba oldu (7,99).
--	--

¹ Alimcan İnyet. Önsöz// Yusuf Mamay ve Manas destanı Doğu Türkistan Kırgız variantı). İstanbul, Bilgə Kultur Sanat, 2010, s. 9.

Manasçı Buxaraya köçməyənlər və kalmıklara tabe olan iki oğulun (Kasiyet və Kalka) başında durduğu qırğızların iki kalmık - Alban və Kızıy arasında paylaşıldığını dilə gətirir və bundan sonra bu rəda qalmış xalqın uşaqlarına kalmık adlarının verilməsini söyləyir. Nəticədə iki qəbilə - Alban və Kızıy adında iki qırğız qəbiləsi formalaşır. Bu fakt türk toplumunda kalmıkdan alınmış «alban» adı altında qırğızların yaşamasını təsdiq edir.

Orozdunun başqa bir oğlu haqqında da dastanda söhbət açılır.

<p>Kalmukların elinde, “Noğoy” degen bar eken. varmış. ... Alooqe Kalday, Çakıptı Noğoy bayğa beriptir. “Noğoydun eli” dep cürüp, Atalıp “Noğoy” ketiptir (7, 100).</p>	<p>Kalmukların ilinde, “Nogoy” denen biri varmış. ... Kalday Alooqe, Çakıp`ı          Nogoy-bay`a vermiş. “Nogoy`un halkı diye diye, “Nogoy” diye adlandırılmış.</p>
---	---

Bu hissədə nogoy/noğoy/ noqay paraleli aparmaq imkanı yaranır. Dastandan belə məlum olur ki, «Nogoy» kalmık adı olmuşdur. Dastanda Çamğırçı və Balta adlı iki nəfərdən də bəhs olunur. Onların da Orozdunun oğlanları olması aydınlaşır. Çamğırçı və Balta kitaba baxaraq gələcəkdə Manasın doğulacağı və doğularkən bir ovucunda qan, bir ovucunda yağ olacağı işarətini xalqa söyləyirlər. Bundan xəbərdar olan Alooqe Baltanın bütün xalqını Altayın Çambıl bölgəsinə sürgün edir. Bu el «Kalmıkın «Noygut» adlanan elinə qonşu olur. Onların adı dəyişərək «Noygut» çağrılır.

<p>Katağan menen Katkalan, Han Koşoy bolup abaltan. At başını cerdedi, Ayılın korğop, eeledi(7, 101).</p>	<p>Katağan ile Katkalan, Han Koşoy üçü öteden beri, Atbaşı`na yerleşti, Köyünü koruyup sahip çıktı</p>
--	---

Alookeyə baş əyməyən qırğızlara «Kaldı Kırğız», sonradan isə «Kara Kırğız» adı verilir. Katkalin oğlu Karaca sonradan qırğıza xan olur. Onun qızına «Saykal» adı verilir.

Alooke «Camgırçı ilə «Şıgay»ı Səmərqəndə sürgün edir. Burada onları «Eşteki» deyilən kalmıka tabe edir. Nəticədə Camgırçıya «Eşteki» deyilən ad qalır. Kızıltay adlanan oğulun boyu isə sürgün edilib taciklərə qatılır. Qırğız ilə Tacikə Kırçak, Kalmık sahib olur. «Kızıltayın halkına «Kırçak adı kondu», «Qızıl Kırçak, Sart Kırçak», diye onlara ad kondu»¹.

Dastanın bu hissəsində Orozdunun 10 oğlu, onların köçdükləri yerlər haqqında ümumi məlumat başa çatır. Kalmıqlar Çingiz xana qırğızlarda Manas adlı bir qəhrəmanın doğulacağı haqqında xəbər aparırlar. Bu uşağın dünyaya gəlməmsi üçün tədbirlər görülür. Qırğızların hər beş ailəsi üzərində nəzarət qoyulur.

Beləliklə, Yusuf Mamayın nəql etdiyi «Manas» dastanının «Alookenin qırğızları qırması» boyunda işlənmiş qırğız adlarını müəyyənləşdirdik. Bundan başqa, bu boyda kalmık və monqollara aid edilən «Alooke», «Şooruk xan», «Dolus xan», «Köntöy», «Dööhan», «Sokso», «Sotoy», «Ran Küdük», «Cangır», «Konurbay», «Çingiş xan» adları da işlədilmişdir. Birinci boyda qeydə alınan qırğız adları aşağıdakılardan ibarətdir: Orozdu, Adıbay, Taşbay, Köölbay, Kasiyet, Kalka, Çakıp, Camgırçı, Balta, Katağan, Katkalan, Han Koşoy, Şıgay, Karaca, Saykal. Qeyd olunan adlar arasında «Karaca» ilə Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarındakı «Qaraca» adı arasında oxşarlıq göz önündədir. Orxon-Yenisey abidələri ilə müqayisə apardıqda Kapağan ilə Katağan adlarının oxşarlığı diqqəti cəlb edir. «Kapağan kağan - İltəris xaqanın kiçik qardaşdır. Çin dilində Me-çüe, türkcə Moçur. Kapağan azərbaycanca Fateh deməkdir. Türk xaqanlığı sərhədlərinin genişlənməsində və dövlətin qüdrətinin xeyli artırılmasında böyük xidməti olmuşdur.»². Orxon -Yeniseydə Koşu Tutuk adı da işlənmişdir ki, bu ad Manasda Han Koşoy adı ilə

¹ Yusuf Mamay ve Manas destanı Doğu Türkistan Kırgız variantı). İstanbul, Bilgə Kul, səh.103.

² Рязябов Я., Мяммядов Й. Орхон-Йенисей абиद्याри. Бакы, Йазычы, 1993, 384 с.

fonetik oxşarlığa malikdir. Bundan əlavə, Orxon-Yeniseydə «kırkız» və «kıtay» etnonimləri də qeydə alınmışdır. Manasda «Bukarğa» yer adı kimi işlənir. Orxon-Yeniseydə bu ad «Bukarak» variantındadır. Maraqlıdır ki, Orxon-Yeniseydə «kalmık» kitabın sonundakı etnonimlər siyahısında verilməmişdir.

“Manas” dastanının nəzərdən keçirilmiş boyu qırışızların daha qədim tarixinə qısa ekskurs səciyyəsi daşdığından boyda işlənmiş adlar həm azdır, həm də əvvəlki dövrlərə aiddir. Dastanın digər boylarında antroponimik mənzərə daha geniş açıla bilər və müqayisəli təhlil üçün əlavə materiallar verəcəkdir.

Səadət ŞIXIYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏSİMİN DİVANLARINDA ONOMASTİK MƏCAZLAR VƏ POETİK-ÜSLUBİ ÖZƏLLİKLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli şairlərindən olan Seyid İmadəddin Nəsimi (öl.: 1417) sözün mümkün anlamlarını sənətkarlıqla istifadə edən həssas bir şair, kəlmələrə yeni mənalar qazandıran, ifadə imkanlarını daralda və ya genişləndirə bilən bir söz ustasıdır. Onun şeirində sözün özəl biçimli estetik-bədii dəyər kəsb etməsi, poetik-fəlsəfi informativ yükə və assosiativ məzmunlara yiyələnməsi, ənənəvi ədəbi funksiyalarına yenilərinin əlavə olunması fərdi səciyyəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Qabarıq nəzərə çarpan bu təzahürlər onun poetik təxəyyülünün zənginliyinin göstəricilərindəndir. Şairin hər iki – türkçə və farsca divanında nəinki ümumi isimlərin, həm də şəxs adlarının (antroponimlər) anlam və yazılışına fərqli baxış bucağından nəzər salınaraq mənalandırıldığını görürük.

Ümumiyyətlə, Nəsiminin yaradıcılığında onomastik vahidlərin çəkisi və bədii təxəyyülün ilham qaynaqlarından olması indiyədək digər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmişdir. Ona görə də şairin söz sənəti və obrazlı düşüncəsinin tərkib hissəsi olan onomastik vahidlərin üslubi və poetik özəlliklərinin təfər-

rüatlı təhlilini məqsədəuyğun bildik. Amma “*elmi ədəbiyyatda “onomastika bütün xüsusi adların təcəssümü, toponimlər coğrafi adlar, antroponimlər insan adları, etnonimlər tayfa və millət adları, hidronimlər dəniz, çay, göl adları, kosmonimlər kosmik obyekt adları, teonimlər səcdəgah adları, zoonimlər heyvanlara verilən xüsusi adlar, ktematonimlər müəssisələrə və digər əşyalara verilən xüsusi adlar” kimi izah olun*”¹ üçün biz burada yalnız məcaz yaradıcılığında daha aktiv iştirak edən antroponimlərdən bəhs edəcəyik.

Sələflərinin adı poetik sənətin qaynağı kimi

Nəsiminin hər iki divanında sözlərin bəzən elastik keyfiyyət kəsb edərək, şeirdən-şeyrə anlam yükünü dəyişə bildiyini müşahidə edirik. Onun fərdi şairanə yozumları arasında etnonim, toponim və etnotoponimlər kimi antroponimlərə – şəxs adlarına yüklənən poetik məzmunlar da yer alır. Şair təkcə özünə-qədərki şeir ənənəsində mövcud olan tarixi və ya əfsanəvi adların hərfi, yaxud məcazi anlamlarından faydalanmır, yeri gəldikdə ənənəviyə yeni məna çaları əlavə edir və yaxud özü tamamilə fərdi səciyyəli məcazi məzmun və ya poetik sənət örnəkləri yaradır.

Qeyd etməliyik ki, orta çağ şeirinin, xüsusilə İraq səbkinin daha bir özəlliyi sözün çoxanlamlılığından maksimum yararlanmaqla az sözlə çox məna ifadə etmək, bu yolla şairləri yeni məna axtarışlarına təşviq etmək olmuşdur. Nəticədə yeni bədii biçimli anlamlarla obrazlılıq yaratma şairlərin sələfləri və ya çağdaşları ilə söz yarışı xarakterini almış, hər bir istedadlı şairdə öncüllük iddialarına zəmin hazırlamışdır. Mahiyyət etibarilə bu tərzdə fikrini ifadə şeir bilicilərini də düşündürür, zehni imkanlarını səfərbər edir, riyazi əməliyyat və ya şahmat gedişləri kimi əqli gərginlik yaratmaqla yeni biliklər əldə etməyə sövq edirdi. Bənzər durumu Nəsiminin hər iki divanının leksik tərkibinin təhlilində də görürük. Şairin çoxanlamlı sözlər vasitəsilə poetik sənət örnəkləri yaratmasında yardımçı vasitələri

---

¹ bax: Ə.Mikayılova. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). Bakı, “Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya” MMC, 2008, s.6.

təkcə ümumi deyil, həm də xüsusi isimlər, o cümlədən antroponimlərdir. Bu adlar içərisində dini şəxsiyyətlər – peyğəmbərlər (adları və onlara aid olunan epitetlər (Musa (Kəlim), İbrahim (Xəlil), İsa (Emmanuel), Məhəmməd (Həbib)...), imamlar (Əli və ona verilən ali ad-ləqəblər (Əsədullah, Şiri-Yəzdan, Heydəri-Kərrar) və s.), həmçinin ariflər (Həllac Mənsur, Əttar, İbn Ərəbi, Mövlana...) və şairlərin (Nizami və qəhrəmanları (Xosrov, Şirin, Şəkkər...); Hafiz və s.) adları kəsb etdiyi poetik funksionallıq baxımından geniş təhlilə möhtacdır. Biz isə burada yalnız şairin əsərlərindən ədəbi və irfani sahəyə aid onomastik vahidləri seçmələr şəklində araşdırmaya cəlb edəcəyik.

Nəsiminin hər iki divanında sevgiyə yad etdiyi sələflərindən biri də Azərbaycanın dahi şairlərindən olan Nizami Gəncəvidir (1141-1209). Onun bu sələfini eyham yolu ilə xatırlatmasına bir neçə beytində rast gəlirik. Şairin:

*Vəsfində Nəsimi sözünü arşə çıxardı,
Qanqı sədəfin incusi buldı bu nizami?*¹

- kimi beytini farsca divanındakı yaxın məzmun və oxşar sözlüklü beyt olmadan Nizami şeiri kontekstində şərh etmək imkansızdır. Şair farsca qəzəllərindən birində deyir:

تا نشد چشم نسیمی ز غمت لولوبار
گوهر نظم سرشکش به نظامی نرسید²

(*Nəsiminin gözü sənənin qəminə görə göz yaşları axıtmadıqca* (hər fən: gövhərsaçan olmadıqca),

Onun göz yaşlarından (yaranmış) nəzm gövhəri bir nizama yetmədi).

Sonuncu beytdə “*nəzm*” Nizami Gəncəvinin təxəllüsü “*Nizami*” ilə assosiasiya yaradır. Eləcə də “*nizami*” ilə “*nəzm*” birlikdə iştiaq poetik fiqurunu əmələ gətirir. Yeri gəlmişkən,

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1973, s.99.

² زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی، به کوشش بدالله جلالی پنداری، تهران، “نی”، 1993، ص.205.

Nizamini bu şəkildə xatırlatmalara digər şairlərin də əsərlərində rast gəlirik.¹

Sonuncu beytin təhlili tanınmış türkiyəli alim Turqut Karabeyin: “*şeir sənətində Nizamının məqamı Nəsiminin ideali olmuş və o yüksək dərəcəyə yetişmək arzusunda olmuşdur*”² kimi mülahizəsində haqlı olduğunu göstərir. Xüsusilə şairin farsca beytində “*nezami*” sözü vasitəsilə qurduğu eyham poetik fiquru ikinci anlam qatının yaranmasına da yol açır (*Nəsiminin gözü sənin qəminə görə göz yaşları axıtmadıqca // Onun göz yaşlarından (yaranmış) nəzm gövhəri Nizami (sözünün səviyyəsinə) yetişmədi*) və şairin söz sənəti yolunda çəkdiyi zəhmətlərin onu Nizami səviyyəsinə çatdırdığı qənaətinə yönəldir. Bununla belə, Nəsiminin yuxarıdakı türkcə beytində dəfələrlə sözünü “*dürr*” və “*gövhər*”ə bənzədən Nizami ilə gizli bir fikri yarışını da sezmək mümkündür. O, ilahi mənşəli saydığı sözü öz qüdrəti ilə daha ali səviyyəyə qaldırdığını bildirir və beləliklə, dənizdən əldə edilən “*dürr*” (mirvari) (Nizamının sözü) ilə göylərə doğru yüksələn, Allaha yönələn söz (Nəsiminin sözü) arasında müqayisəli təzad da qurulur.

Nəsiminin hər iki divanında, xüsusilə anadilli şeirində Nizamının “*Xəmsə*”sinin qəhrəmanlarının adından da onomastik obraz kimi istifadəyə təkrar-təkrar rast gəlinir.³ Bir örnəyə nəzər salaq:

*Dirildi qisseyi-Şirin, tükəndi Şəkkərin dövrü,
Ləbin dövrədir, gəlgil ki, sənsən Xosrovi-dövrən.*⁴

Eyni tərzdə “*məhəbbət üçbucağı*”nı irfani baxımdan dəyərləndirməyə şairin farsca divanında da rast gəlinir:

¹ Ətraflı məlumat üçün bax: S.Şıxıyeva. Nəsiminin fikir düzənində Nizami məntiqi və söz sənətindən təsirlənmələr, “Azərbaycan şərqşünaslığı”, 2012, s.33-34.

² T.Karabey. Nəsimi: Hayatı-Sənəti-Esərləri və Bəzi Şiirlərinin Açıqlamaları, Ankara, “Akçağ” Yayınları, 2017, s.73.

³ bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: S.Şıxıyeva. Nəsiminin fikir düzənində Nizami məntiqi və söz sənətindən təsirlənmələr, “Azərbaycan şərqşünaslığı”, 2012, s.33-42.

⁴ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1973, s.393.

فرهاد بیدل از غم شیرین هلاک شد
این قصه را به خسرو خوبان که می برد¹؟

(*Könlü aldən getmiş Fərhad Şirinin qəmindən həlak oldu,
Bu hekayəti gözəllər şahına ("xosrov-e xuban") kim çatdırar?*)

Nizaminin poetik təzad yaratmağa geniş imkanlar açan Şirin və Şəkkər, Fərhad və Xosrov kimi qəhrəmanlarının adları vasitəsilə Nəsimi çox zaman irfani eşqə dair düşüncələrini dilə gətirir, zat və surət, mahiyyət və şəkil arasındakı fərqi bu surətlərin yarada biləcəyi assosiasiyaları nəzərdə tutmaqla ifadə edir. Bunun nümunələrini yuxarıdakı beytlərdə də görürük. Şair birinci beytində "*ləbin dövranıdır*" dedikdə "SÖZ"ün dövranını nəzərdə tutaraq, "*söz*", "*ləb*" (dodaq) və "*şirin*" arasındakı fikri bağlılıqlardan çıxış edir. (Beytin arxa planında Nizaminin hökmdar Şirininin hakimiyyəti ilə, adətən, Nəsimi şeirində "*şirin*" epiteti ilə yad olunan sözün dövranı arasında qarşılaşdırma da vardır).

Nəsiminin ikinci beytində məcazlaşmanın əsasını Xosrov və Şirin adlarının eyni bir izafət tərkibi ilə ifadəsi təşkil edir: "*xosrov-e xuban*". Bu ifadə zahirən Xosrova, əslində isə Şirinə işarə olduğu üçün beytin bədiyyat yükü bu ifadənin üzərində cəmlənmişdir. (Burada da beytin alt məzmun qatında Şirinin hökmdar şəxsiyyətinə işarə vardır). Nəsimi sələfinin bu üç qəhrəmanın adını yad etməklə ənənəvi tənəsübün bir örnəyini yaratdığı kimi, Fərhad ilə Xosrov adları vasitəsilə ənənəvi təzada da müraciət etmiş, Şirin və Xosrovu iki anlamı qovuşdurulan bir ifadə ("*xosrov*") şəklində verməklə eyham poetik fiqurunun orijinal və fərdi səciyyəli örnəyini yaratmışdır. Birinci misrada Fərhad və Şirin müstəqim şəkildə şəxs adı (antroponim) kimi verilsə də, ikinci misrada "*xosrov*" sözü məcaz yaratma imkanları ilə ümumi və xüsusi isim funksiyasını eyni zamanda daşması ilə maraqlı doğurur. Sonuncu ifadə zahirən Xosrov Pərvizə (yaxın mənə), əslində isə, Şirinə (uzaq mənə) işarə olduğu üçün eyham mənəvi fiqurunun da bir mükəmməl nümunəsidir və şəxs adının – xüsusiyyətinin ümumi ismə çevrilməsi vasitəsilə məcazilik təmin

¹ زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران، "نی"، 1993، ص. 167.

edilmişdir. Beytin birinci misrasında aşıqlə (*Fərhad*) məşuqun (*Şirin*) ayrılıqda verilməsi, ikinci misrada isə aşıqlə (*Xosrov*) məşuqun (*Şirin*) eyni bir ifadə (“*xosrov*”) ilə nəzərdə tutulması təfriqü cəm üslubi fiqurunun özünəxas bir örnəyi də sayıla bilər.

Bir çox beytlərində məcazlaşmanı *Şirin* (əsl) ilə *Şəkkər* (surət; burada təqlidilik də nəzərdə tutulur) arasındakı təzadlılıq üzərində quran Nəsimi bəzən ad-məcazdan birini işlətməklə də məqsədinə çata bilər. Onun:

*Sənəmə, yüzün gülündən gülə-gülə gül utandı,
Xəcil eylədi dodağın şəkkərü nəbatü qəndi,¹*

- beytini *Şirin* və *Şəkkərə* elə Nizaminin mövqeyindən fərqli statuslar verməsini bilmədən açıqlamaq və dəyərləndirmək imkan xaricindədir.

Ümumiyyətlə, Nizami irsinə bələd olmadan, eləcə Nəsiminin onun söz sənətinə rəğbətini bilmədən aşağıdakı beytlərdəki “*şirin-şəkkər*” sözləri arasındakı ziddiyyəti tapıb üzə çıxarmaq, şairin poetik-irfani məqsədini anlamaq mümkün deyildir:

*Dodağın qəndinə şəkkər dedilər,
Cani-şirinə, gör, nələr dedilər.*

*Dedilər ki, dəhanı yoxdur anın,
Bixəbərlər acəb xəbər dedilər.²*

İlk baxışda “*şirin*” və “*şəkkər*” sinonim sözlər kimi görün-sə də, o adların sahibinin Nizaminin eşq dastanındakı yerini nəzərə aldıqda Nəsiminin bu sözlər vasitəsilə eyham və təzad poetik fiqurlarını yaratması məlum olur. Şair ruh bağışlayan “*şirin*” dodağa “*şəkkər*” deməyin yanlışlığını axıcı poetik bir dillə ifadə edərəkən sələfinin qəhrəmanlarının adının yaratdığı assosiasiyalardan bəhrələnmişdir.

Nəsiminin hər iki divanında başqa sələflərinin adını mənalandırmasının da şahidi oluruq. Nizami kimi Əttar, Əbüteyyib Mütənəbbi, Hafiz və digərlərinin ad və ya təxəllüsünü müxtəlif

¹ Emadəddin Nəsimi. Ətrələri, اوچ جلدده، بیرنجی جلد، باکی، "علم"، 1973، ص.290.

² İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: Həmid Arashı, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1973, s.227.

poetik vasitələrdə fikir təmali kimi istifadə edən şair nəticə etibarilə az sözlə çox məna ifadə etməyə nail olur.

Nəsimi özünün irfani görüşlərinin formalaşmasında xüsusi yeri olan Fəridəddin Əttarın (XIII) da adını eyham poetik sənəti vasitəsilə şeirində istifadə etmişdir:

*Əbirindən çəmən, gör kim, nə **teyb** afaqa göndərmiş
Kim, olmuş buyü ətrindən məşamı tazə **əttarın**.¹*

*Mişkin saçından bulmuşam şol buyi-canəfzayı kim,
Teybindən anın sanasan **teyyibü əttar** olmuşam.²*

Birinci beytdə “teyb” və “əttar”, ikincidə “əttar” və “teyyib”i tənəsüb və eyham poetik fiqurları vasitəsilə istifadə edən şair sələflərinə ehtiramını da dolayısı ilə nəzərə çatdırır. Bu iki beytdə “teyyib” və “əttar” kəlmələri ümumi isim kimi işlənsə də, bu iki ifadə həm də məşhur ərəb şairi Əbütteyyib əl-Mütənəbbi və görkəmli fars sufi şairi Fəridəddin Əttarı da yada salır. Qeyd etməliyik ki, şairin türkcə divanı boyu digər bir yerdə “teyyib” ifadəsinə ümumi isim olaraq belə rast gəlinmir.

Nəsimi digər sələfi Sədi Şirazinin (XIII) adını musiqi terminlərindən bəhs edən bir qəzəlinin sonuncu beytində yad edir. İlk baxışda çoxanlamlılıqdan uzaq görünən bu onomastik vahidin musiqi tarixi və divan şeiri kontekstində təhlili maraqlı nəticələrə gətirib çıxarır. Qeyd etməliyik ki, ilk oxuda aşağıdakı beyt şeirin prototipinin bu şairə aid olması təsəvvürünü yaradır:

*Çün “Şur”ə gəlib eşq sözün qıla Nəsimi,
Şövqündən anın cuşa gəlir Sədiyi-Şiraz.³*

Ümumiyyətlə, Nəsiminin bəhsini etdiyimiz qəzəlinin məq-tə beytində Sədinin adı keçsə də, bunun səbəbini hələlik yalnız ehtimallar əsasında açıqlamaq mümkündür və bu, xüsusi araşdırılmaya möhtacdır. Belə ki, bənzər strukturlu şeirə Sədinin di-

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edəni: Həmid Araslı, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1973, s.414.

² Yəne orada, s.425.

³ Yəne orada, s.73.

vanının elmi-tənqidi mətnində rast gəlmədik.¹ Sədi şeiri və muğam sənəti əlaqəsinin ola bilib-bilməyəcəyini, Nəsiminin sözügedən şeirində bu sələfinin adının yer almasının səbəbini araşdırarkən qarşımıza maraqlı bir fakt çıxdı: XIII əsrdə Şeyx Sədi Ümri Dəməşqi adlı bir musiqişünas yaşamış və əsərini nəzmlə nəsrin növbələşməsi ilə qələmə almışdır. Beləliklə də, son beytdə məhəbbətdən söz açıldığı üçün həm məhəbbət lirikasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Sədi Şirazi, həm də qəzəl boyu musiqi sənətindən bəhs edildiyi üçün bu sahədə risalə müəllifi olan Sədi Dəməşqi yad olunmuş olur. Bu eyni təxəllüslü müəlliflərdən birinə birbaşa (Sədiyi-Şiraz), digərinə isə dolayısı ilə işarə edilməklə fərdi xarakterli bir eyham örnəyi yaradılmışdır. Bundan başqa, eyni poetik struktura – qafiyələnmə sisteminə malik şeirə Hafiz Şirazinin divanında rast gəldik. Onun həmin qəzəlinə bir beyt musiqi terminləri əsasında yaradılan eyhamlar üzərində qurulmuşdur.² Beləliklə də, istər Sədi ad-təxəllüsü, istərsə də Şirazi nisbəsinin hər biri iki şəxslə assosiasiya yaratması baxımından maraq doğurur və eyham poetik fiqurunun örnəyi kimi də dəyərləndirilə bilər.

Nəsiminin irfani baxımdan zidd mövqeləri ifadə edərkən sələflərinin adından da faydalandığını görürük. Məsələn, şair:

*Zahidi-zərraqi hər dəm oda yandırmaq gərək,
Gərçi məndən eşidərsən Şeyx, həm Mövlananı,³*

- beytində “Şeyx” epiteti ilə “Şeyxi-əkbər” adlandırılan İbn Ərəbini nəzərdə tutaraq, onunla Mövlananın təlimləri arasındakı fərqliliyə dolayısı ilə işarə edir və nəticə etibarilə şəxs adlarına əsaslanan irfani məzmunlu təzad yaradır. Şairin məqsədi zidd qütblərin nümayəndəsi sayılan İbn Ərəbi və Mövlana kimi iki

¹ Sədi Şirazinin adını Nəsiminin çağdaşı Əhmədi-Dai də “Çəngnəmə” əsərində yad edir və musiqi sənətindən bəhs edən məsnəvisini bu sələfinin eyni mövzulu əsərini örnək götürərək yazdığını bildirir. (Ahmed-i Dâ'i. Çəngnəmə. İnceleme-Tenkidli Metin. Hazırlayan: Gönül Alpay Tekin, Cambridge Mass., Harvard Üniversitesi Yakınođu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1992, s.72) Amma Sədinin bu məsnəvisi, hələ ki, əldə olmadığından Nəsiminin həmin əsərdən hansı səviyyədə ilham aldığını söyləmək mümkün deyildir.

² bax: S.Şixiyeva. Türk divan ədəbiyyatında musiqi terminləri (Nəsimi şeiri əsasında), “Sivilizasiya”, 2017, Cild 6 (34), №2, s.219-236.

³ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edəni: Həmid Arashlı, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1973, s.96.

çağdaş mütəfəkkirin fikri uğurlarının özündə cəmləşməsini vurğulamaqdır. Bununla şair Şeyxi-əkbər (İbn Ərəbi) ilə Mövlananın həqiqət haqqındaki biliklərinə yiyələndiyini, o məşhur mütəsəvvifləri bu gün əvəz etdiyini bildirir. Həqiqətən də, Nəsiminin hürufilik və fəlsəfi görüşlərində İbn Ərəbidən təsirlənməni, təsəvvüfi görüşlərində isə Mövlanadan qaynaqlanmanı görmək mümkündür.¹

Göründüyü kimi, şəxs adları (antroponim) Nəsimi şeirində təzadlı mövqe və düşüncələri ifadə etmək üçün də istifadə edilən poetik element funksiyasına yiyələnir.

Özünün və çağdaşlarının adını məcazlaşdırması

Nəsiminin söz sənəti ünsürlərinə çevirdiyi onomastik vahidlər arasında onun çağdaşlarının adı da yer alır. Onun bu adlar əsasında yaratdığı poetik və fəlsəfi mənalar, çeşidli yozumlar tamamilə fərdi təxəyyülünün məhsulu olması ilə xüsusi maraq doğurur. Şair təxəllüsü (Nəsimi) kimi öz adını (İmad), sələfi Hafız Şirazinin təxəllüsünü (Hafız) və adını (Şəmsəddin), mürşidi Fəzlullahın təxəllüsünü (Nəimi) və adlarını (Şəhabəddin, Fəzlullah), yaxın dostu və məsləkdaşı Əliyyəül-Əlanın adını (Əli) öz şeirlərində fərqli mənalarda ifadə edir.

Şair adlaşan təxəllüsü Nəsiminin hərfi (səhər yeli) və ənənəvi (Allahın mərhəməti) anlamlarından istifadə etməklə yanaşı, təsəvvüfi düşüncə əsasında onu “Haqq nəfəsi”, “İsanın ölüdirildən nəfəsi”, “ruh” və s. ilə də əlaqələndirərək, anlam yükünü artırır (bu barədə bax: 9) və ifadənin kəsb etdiyi bu yeni mənalarla özündən sonrakı divan şairlərinin poetik təxəyyülünün uçuşu üçün geniş üfüqlər açır.²

Nəsiminin farsca müvəşşəx (akrostix) şeirində isə eyni hərflər ع، م، ا، د İmad (عماد (öz adı)) və “Omda” (عمدا (İbn Rəşiqin poetikaya dair əsəri)) adlarının oxunmasına şərait yaradır. İfadələrdən biri – “Omda” nisbətən açıq oxunsa da, şairin eyni hərflərdən təşkil olunan öz adı İmadı da nəzərdə tutmasını ehti-

¹ Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: S.Şıxıyeva. İbn Ərəbinin hərf simvolizmi və hürufilik təlimi, “Şərq və Qərb: Ortaq mənəvi dəyərlər, elmi-mədəni əlaqələr”, Prof. Aida İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq İbnül-Ərəbi Simpoziumunun materialları (9-11 oktyabr 2009-Bakı), Bakı, 2010, s.311.

² bu barədə bax: S.Şıxıyeva. Nəsiminin təxəllüsləri, “Hikmət”, 2003, №1, s.52-59.

mal etmək mümkündür. Buna ipucu verən isə əvvəlki beytlərdə “Əmir” sözünün müvəşşəx vasitəsilə ifadəsidir. Aşağıdakı beytlərə nəzər salmaq:

عرق رق می کند گل گل زرویش یش به بستان تان
خجل جل می شود ود ود ز قدش دش صنوبر بر

میرادم دم جز او او نباشد شد که باشد شد
وصالتش لش به عمرم رم دمی می می میسر سر

دلم لم خوش نخواهد هد شدن دن با کلامش مش
مشرف رف اگر گردد به تحسین سین دلبر بر

از این سان سان غزلها ها نسیمی می بگفتا تا
موشخ شخ مسجع جع مرصع صع مکرر رر¹.

*(Bağçada gül onun üzü (qarşısında utandığı) üçün tər töküür,
Onun qamətinə görə şam (sənubər) ağacı xəcalət çəkir.*

Ondan arzum ömründə bir dəfə (olsun) vüsalının müyəssər olmasından başqa (bir şey) deyildir.

Əgər könلüm dilbərin alqışı ilə şəərəfləndirilməzsə, onun (adi bir) sözüylə şadlanmayacaqdır.

Beləliklə, Nəsimi qəzəllər söylədi:

Müvəşşəx-şəx, müsəccə-cə, müsərrə-rə, mükərrər-rər.²

Göründüyü kimi, şair bu mürəkkəb quruluşlu şeirdə beytlərin əvvəlindəki hərfli ardıcıl sıralamaqla müvəşşəx örnəyi yaratmış, cinas və eyham poetik fiqurları vasitəsilə öz adı (İmad) və əsər adı (“Omda”) arasında fikir bağı qurmaqla bu ənənəvi poetik formaya zinət vermişdir.³

¹ Zəndگی و اشعار عمادالدین نسیمی، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران، “نی”، 1993، ص. 212.

² Bu barədə ətraflı məlumat üçün bax: S.Şıxıyeva. Nəsiminin ədəbi-nəzəri görüşləri: tətbiq şəkilləri və nəzəri biliklər prizmasından, “Sivilizasiya”, Bakı Avrasiya Universiteti, 2017, Cild 6 (33), №1, s.214-215.

³ Tədqiqatçı alim Nəzakət Məmmədli Nəsiminin öz adı və təxəllüsü ilə bağlı ifadələrin yer aldığı beytlərə həssaslığı barədə yazır: “Şeyx Fəridəddin Əttar divanındakı “Rixite” rədipli qəzələ də Nəsiminin yazdığı nəzirə çox diqqətəlayiqdir. Əttar divanındakı istər vəzn, istər məzmun

Nəsimi Hafiz Şiraziyyə (öl.: 1389) həsr etdiyi qəzəllərindən birində səlafi və dostu olan bu şairə Şərq qaydası üzrə verilmiş ikinci adı (Şəmsəddin) hərfi anlamını (“şəms” (günəş)) nəzərdə tutmaqla aşağıdakı kimi mənalandırır:

خیال روی شمس الدین مرا ناموس جان آمد
نه در اندیشه شمس نه پروای قمر دارم.¹

(*Şəmsəddinin üzünün xəyalı məndə qeyrət hissi oyatdı,
Nə günəşin fikrindəyəm, nə ayın marağındayəm*).

“Kon” (“Et”) rədifli farsca qəzəl-məktubunda da Nəsimi Hafizin Şəmsəddin adını hürüfilik baxımından yozur və səlafini özünün üzündəki “şəms”i görməyə, o günəşə səcdə etməyə çağırır:

چو هست از روی شمس الدین نشانی شمس خاور را
بیا در روی شمس الدین سجود شمس خاور کن.²

(*Şəmsəddinin üzündə Şərq günəşinin (“şəms”) əlaməti var,
Gəl, Şəmsəddinin üzünə qarşı Şərq günəşinə səcdə et*).

Şeirdə yer alan “Şəmsəddin”, “Hafizi-Quran” kimi ad və epitetlər bu qəzəlin Hafizə xitabən deyilməsini aşkarlayan inkar olunmaz ədəbi faktlardır.

Nəsiminin farsca bir rübaisində isə məsləkdaşı və dostu Əliyyə-Əlanın adının rəmzləşdirilməsi və poetik element kimi istifadəsini görürük:

در عین علی سر الهی پیداست   در لام علی هوا العلی الاعلاست
در یای علی صورت حی القیوم   بشناس و بدان که اسم اعظم آنجاست.³

---

baxımından digər qəzəllərlə müqayisədə bir qədər zəif görünən bu qəzəlin Nəsiminin diqqətini çəkməsi, fikrimizcə, şeirdə işlədülən “nəsim-e sobhdəm” və “İmadəddin” sözünün kökü olan “omda” sözüdür. Ehtimal ki, Nəsimi bu ifadəni öz təxəllüsünə və təbii bir işarə kimi qəbul etmişdir”. (N.Məmmədli. Nəsimi şeirində əttarın ətri (Şeyx Fəridəddin Əttar və Seyid İmadəddin Nəsimi yaradıcılığında irfani və poetik paralellər), - “Əbədiyyət günəşi”. Nəsimi-650. Bakı, 2019, s.21)

¹ زندگی و اشعار عمادالدین نسیمی، به کوشش یدالله جلالی پنداری، تهران، “نی”، 1993، ص.231.

² Yənə orada, s.252.

³ Yənə orada, s.351-352.

(Əlinin “eyn”ində (həm də: göz) Allahın sirri aşkardır,
Əlinin “lam”ında “Huval-Əliyyül-Əla” (O Əliyyül-Əladır) vardır,
Əlinin “yay”ında (“yey”) “heyül-qəyyum”un¹ surətidir,
Tanı, bil ki, ismi-əzəm oradadır).

Göründüyü kimi, Nəsimi də Əliyyül-Əlanın özü və bacısı oğlu Əmir Qiyasəddin kimi “Əliyyül-Əla” ifadəsini Fəzlullahın bu xəlifəsinə aid edir və onun adını Əli² olaraq şeirə gətirir.³ Burada Əli adının tam, eləcə də tərkib hissələrinə bölünməklə istifadəsi şeirdə cəm məat-təfriq poetik fiqurunun fərdi səciyyəli bir örnəyinin də yaranması ilə nəticələnmişdir.

Fəzlullahın adı poetik sənətlərin fikri təməli kimi

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, hürufi şair ustadının müxtəlif adları və təxəllüsünü xatırlatsa da, daha çox Fəzlullah şair təxəyyülünün ilham qaynağı olmuşdur. Eləcə də bu ad Nəsiminin hər iki divanında bir sıra poetik və irfani məzmunların yaranmasına fikri təməl təşkil edən bir antroponimdir.

Müşahidələrimiz əsasında belə bir qənaətə gəldik ki, Nəsiminin əsərlərində Fəzlullahın həqiqi və tarixi şəxsiyyəti deyil, stilizə olunmuş obrazı yaradılaraq, ideal bir insan kimi təqdim olunur. O, Fəzlullahdan hz. İsa və Həllac Mənsurun təsvir və təqdimində istifadə etdiyi eyni üslubda bəhs edir. Bu adın hərfi və məcazi mənalarının yaratdığı imkanlar da hürufi şairin ustadını idealizə etməsinə yardım edir. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, Nəsiminin şeirində “fəzl” sözü hər zaman mürşidi Fəzlullahı aid deyil, bəzən bu ifadə ilə Allahın lütfünə işarə edilir, bəzən isə ümumi bir söz kimi istifadə olunur. “Fəzli-ilah”, “Fəzli-ilahi”, “Fəzli-ləmyəzəl”, “Fəzli-rəhman”, “Fəzli-zülcə-

¹ hərfən: Əbədi yaşar (Allahın epitetlərindəndir).

² “Eyn” (ع), “lam” (ل) və “yey” (ي) hərfləri birlikdə Əli sözünü əmələ gətirir.

³ Bu üslubda yazılmış şeirlərə Mövlana və Əliyyül-Əlanın əsərlərində də rast gəlinir. Əliyyül-Əla Quranda keçən bütün “əliyyül-əla” ifadələrinin öz ünvanına söylənməsi iddiasında olmuş (bax: H.Aksu. Amir Gıyas al-Din Muhammed al-Astarabadi ve “İstivanama”si Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul. 1981, s.204) və “İstivanamə” müəllifi Əmir Qiyasəddin Məhəmməd də dayısının bu mövqeyini müdafiə etmişdir. (bax: H.Aksu. Amir Gıyas al-Din Muhammed al-Astarabadi ve “İstivanama”si Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1981, s.204-206.

lal", "əhli-Fəzl", "Fəzli-Həqq", "Fəzlin lütfü", "Fəzli-əbəd", "Fəzli-müstəan", "Fəzli-qeybi", "Fəzli-yəzdan", "fəvü zadü lam" və s. kimi sözlərin konkret mənası yalnız mətnin təhlili nəticəsində ortaya çıxır. Örnəklərə nəzər salaraq. Aşağıdakı beytlərdə ilk oxuda Fəzlullah fikrə gəlsə də, təhlil nəticəsində burada xüsusi ad deyil, "Allahın lütfü" anlamının nəzərdə tutulduğu məlum olur:

*Cövrü cəfası çox fəlak tufan gətirdi başıma,
Andan məni qurtarmağa, ey **fəzli-Rəhman**, qandasan?¹*

*Natiq oldu cümlə əşya **fəzli-Həqdən** aşikar,
Rəbbəna, ətməm ləna nurən təali filcinan.²*

*Rəhməti gəldi irişdi **fəzli-Rəhmanın** yenə,
Çiçəgi açıldı, güldü şol gülüstanın yenə.³*

Amma bəzən bunun əksini də müşahidə etmək mümkündür. Belə ki, Nəsiminin aşağıdakı beytlərdə "Fəzli-müstəan", "Fəzli-ləmyəzəl", "Fəzli-zülcəlal", "Fəzli-ilah", "Fəzli-həq" deyərək nəzərdə tutduğu Fəzlullahdır:

*Çün Nəsimi zülfü xalından oxur ümmül-kitab,
Kaşifi-əsrar olubdur ol zi **Fəzli-müstəan**.⁴*

*Valiyi-əhd oldun, ey Seyyid, zi **Fəzli-ləmyəzəl**,
Gör nə der vali budur, vallahu ə'ləm bissəvab.⁵*

*Yusif-Misri canü dil, yəni ki, **Fəzli-zülcəlal**
Gəldi səfavü zövq ilə şəhri-bədən sərayinə.⁶*

---

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1973, s.151.

² Yenə orada, s.153.

³ Yenə orada, s.56.

⁴ Yenə orada, s.153.

⁵ Yenə orada, s.21.

⁶ Yenə orada, s.41.

*Hər ki, Nəsimi tək sücud **Fəzli-ilah** qılmadı,
Div kimi bu gün anı bəlkə bu yolda dayinə.¹*

*Sultandır iki cahanda şol kim,
Fəzli-həq ola anın pənahı.²*

*Can fəda qıldı Nəsimi əz dəmi-**Fəzli-ilah**,
Başını top eylədi, çövkənin aldı çapdı.³*

***Fəzli-ilah** canını eylə fəda, Nəsimi, sən
Olma məlul, ayıtma kim, bəndü hasar içindəyəm.⁴*

Göründüyü kimi, “*müstəan*” (pənah gətirilən şəxs), “*ləm-yəzəl*” (daimi), “*zül-cəlal*” (calal sahibi), “*həqq*” və “*ilah*” kimi Allaha aid epitetlərin “*fəzl*” kəlməsi ilə əlaqəli istifadəsi ikianlamlılıq yaradır. Yalnız beytlərin təhlili əsasında şairin konkret olaraq, mürşidini nəzərdə tutduğu müəyyənləşdirilə bilər. Bu, şairin “*fəzl*” kəlməsini təklikdə istifadə etdiyi beytlərdə də eynilə müşahidə olunan durumdur. Bu kimi beytlərdə sözün ümumi, yaxud xüsusi isim, daha dəqiq desək, şəxs adı kimi işləndiyini ilk baxışda müəyyən etmək çətin olur və şeir parçasının ümumi məzmunu – kontekstdən çıxış edərək antroponimi ümumi isimdən ayırmaq mümkün olur. Bənzər hallarda şair şəxs adını elə anlamlarına işarə ilə istifadə edir ki, sözün arxa planında ümumi isim kimi hərfi anlamı da nəzərdə tutulur. Nəticədə sözün yaxın və uzaq mənaları arasında əlaqə qurulması baxımından eyham poetik fiquru yaranmış olur. Nümunələrə nəzər salaq:

*Zülfünün küfrün əgərçi **əhli-Fəzl** iman bilir,
Ey Nəsimi, sanma sən kim, kafər iman istəyə.⁵*

---

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edəni: Həmid Arashı, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1973, s.41.

² Yəne orada, s.87.

³ Yəne orada, s.107.

⁴ Yəne orada, s.128.

⁵ Yəne orada, s.49.

*Ey Nəsimi, çün rəfiqin Fəzl imiş, yə'ni ilah,
Lütf ilə qəhr oldu vahid, həm həbib oldu rəqib.*¹

Bunu da qeyd etməliyik ki, Nəsiminin farsca divanında Fəzlə xitabən söylədikləri canlı ünsiyyət təəssüratı yaradır. Bu istər Fəzlullaha müraciətlə qələmə alınan, istərsə də adı yad olunan beytlərdə nəzərə çarpan ortaq bir xüsusiyyətdir. Onun türkcə divanında isə Fəzlullahın xatırlanması bəzən xəyali xitab xarakterlidir, çox zaman isə mürşidini təbliğ etmək niyyətindən qaynaqlanır. Aşağıdakı beytdə isə məcazlaşma və mücərrədləşmənin güclü təzahürü “*Fəzl*” xitabı ilə şairin Fəzlullahı deyil, anonim müxatibi nəzərdə tutduğunu, onu mürşidi kimi fəzilətli bir şəxs saydığını göstərir. Beytdə deyilir:

*Fəzlim mənim, ey Xızrımü ey abi-həyatım,
Şəmsim mənim, ey bədrimü saçı zülumatım.*²

Nəsiminin bu beytdə dirilik çeşməsindən içərək ölümsüzləşən Xızıra bənzətdiyi, qaranlıq gecənin parlaq ayı və dünyanı nurlandıran günəş saydığı şəxsin kimliyini müəyyənləşdirmək çətin olsa da, burada “*fəzl*”in şəxs adı deyil, daha çox ümumi isim kimi nəzərə tutulduğu şübhə doğurmur. Tənsüküs-sifat üzərində qurulmuş şeirdə yer alan bu ifadə məcazi xarakterli bir epitetdir. Bundan başqa, həmin ifadə Fəzlullahı təsəvvürə gətirdiyi üçün həm də bir eyham örnəyi sayıla bilər.

Ümumiyyətlə, daha çox məcaz, xüsusilə çoxanlamlılıq yaratmaqda istifadə olunan “*fəzl*” ifadəsindən üslubi fiqur yaratıcılığında da yararlanıldığı nəzərə çarpır:

*Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Kəbəvü ehramə düşdü könlümüz,
Eşqi-biəncamə düşdü könlümüz,
“Cavidani-namə” düşdü könlümüz.*¹

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı, “Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı”, 1973, s.26.

² Yəne orada, s.400.

*Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Gördü eyni camə düşdü könlümüz,
Sünbülün tək damə düşdü könlümüz,
Arizuyi-xamə düşdü könlümüz.²*

*Favü zadü lamə düşdü könlümüz,
Nərgisi tək camə düşdü könlümüz,
Sünbülündən şamə düşdü könlümüz,
Danə gördü, damə düşdü könlümüz...³*

Mürşidinin adını (Fəzl(ullah)) hərflərə bölməklə təfriq üslubi fiqurunun maraqlı və fərdi səciyyəli örnəklərini yaradan Nəsimi, yuxarıdakı nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu şəxs adı ilə tək-cə müxtəlif irfani anlamlar yaratmamış, eyni zamanda çeşidli poetik fiqurların, xüsusilə eyham və təfriq sənətlərinin ərsəyə gəlməsində də mürşidinin adından çeşidli biçimlərdə faydalanmışdır. Aşağıdakı beytdə isə şair mürşidinin adını əvvəl hərflərə bölmək, sonra isə tam şəkildə ifadə etməklə təfriqü cəm üslubi poetik fiqurunun özünə məxsus özəl biçimli bir nümunəsini qələmə almışdır:

*Favü zadü lamdır Fəzli-ilah,
Fəzlinə qurban edəlim canımız.⁴*

Sonda bunu da nəzərə çatdırmaq istərdik ki, ikinci misranın ilk sözünü birinci misradan seçməklə şair həm də rəddül-əcuz aləs-sədr poetik fiqurunun onomastik əsaslı bir örnəyini təqdim etmişdir.

Göründüyü kimi, Nəsimi şeirində ədəbi, tarixi və xəyali adlar şeir sənətinin elementləri kimi istifadə olunur və poetik-üslubi xüsusiyyətlər kəsb edir. Bəzən sadəcə poetik yozum, bəzən bədii-fəlsəfi interpretasiya kimi nəzərə çarpan məcazlaşmış

---

¹ İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri, tərtib edən: Həmid Araslı, Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1973, s.586.

² Yenə orada, s.586.

³ Yenə orada, s.586-587.

⁴ Yenə orada, s.77.

antroponimlər incə duyum, sərrast müşahidəçilik və iti zehnin fərdi xarakterli ifadəçiləridir. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında onomastikanın bədii dəyərini araşdıran Vəfa Hacıyeva haqlı olaraq belə bir qənaətə gəlir ki, bu leksik vahidlər ləfzi, mənəvi və ləfzi-mənəvi fiqurlar daxilində ifadəlilik, lakoniklik və zinət yaradılmasına xidmət edir.¹ Bənzər təzahürlər və yaxın poetik-üslubi funksionallıq Nəsimi şeirində də müşahidə olunur.

Antroponimləri çeşidli baxış bucaqlarından yozum və mənalandırmaları, bir tərəfdən, Nəsiminin bir söz sənətkarı kimi hər bir kəlməyə, o cümlədən şəxs adlarına da poetik dəyər qazandırdığını göstərir. Digər tərəfdən, bu, hürufiliyin ad və adlandırılan (“ism” və “müsəmma”) arasında fikri bağ olduğuna dair etiqadının onun poetik düşüncəsindəki inikası kimi də dəyərləndirilə bilər. Bu kimi poetik biçimli interpretasiyalarda hər bir hərfə anlam vermə kimi hürufilik ənənəsinin, zərrə ilə küllün, surət ilə mənənin əlaqəsi barədə irfani düşüncələrin təsirini də görmək mümkündür.

Tünzalə BAXŞIYEVƏ
filologiya elmləri doktoru, dosent

QƏDİM YER ADLARIMIZ

Dilin ən qədim leksik vahidlərindən olan toponimlər xalqın tarixini, mədəniyyətini, iqtisadi, sosial vəziyyətini, dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, uzaq keçmişdə baş vermiş hadisələrdən xəbər verir. Ölkənin, xalqın tarixini öyrənmək üçün yazılı mənbələr, daş kitabələrlə yanaşı toponimlərin də araşdırılması faydalıdır. Bəzən hər hansı bir yazılı mənbənin verə bilmədiyi məlumatı coğrafi adlardan əldə etmək mümkündür. Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr qabarıq şəkildə öz izlərini toponimlərdə də qoymuşdur. Türk xalqlarının toponimlərdə daşlaşmış qalan tarixi izlərini silmək, onları öz soy kökün-

---

¹ В.Гаджиева. Типология поэтико-стилистических функций имен собственных в творчестве Низами Гянджеви. Баку, «Элм», 2010, s.282.

dən ayırmaq, yaratdıqları mədəniyyətdən uzaqlaşdırmaq rus imperiyasının siyasəti idi. Qafqaz ərazisində bir çox türk mənşəli coğrafi adlar yad adlarla əvəz olunaraq bu ideologiyanın qurbanı olmuşdur. Müasir inzibati-ərazi bölgülərində göstərilməyən belə adlar tarixi mənbələrdə qeyd olunur.

Türk xalqlarının tarixən yaşadıkları ərazilərin dəqiqləşdirilməsində, etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində tarixi mənbələr üzrə aparılan toponimik tədqiqatlar faydalıdır. Belə ki, bir çox mənbələr zaman keçdikcə yox olur, yaxud şüurlu şəkildə məhv edilir. Lakin elə toponimlər var ki, əsrlər boyu eldən-elə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Məhz xalqın etnogenezi, tarixi ilə bağlı mübahisəli məsələlərin həllində bu cür toponimlərin rolu əvəzsizdir. XIX əsrdə Qafqaz ərazisindəki toponimlər dövrün mövcud ərazi bölgüsünə əsasən bir sıra qaynaqlarda qeydə alınmışdır. Mənbələrə əsaslanaraq müasir dövrdə Qafqazda türklər yaşamayan ərazilərdəki bir çox türk mənşəli toponimik vahidlərin linqvistik təhlili onların unudulmasının qarşısını alır. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan torpaqlarının zəbt olunması nəticəsində böyük bir sahədə qədim türk yer adları dəyişdirilmişdir.

Türklərin çox əskidən bu ərazilərdə məskunlaşdığını göstərən, üzərində araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulan, linqvistik baxımdan maraq doğuran onomastik vahidlər Qafqaz ərazisində çoxdur. Türkdilli etnosların dil materialları əsasında yaranmış, ən qədim vahidləri daşlaşmış formada zəmanəmizə qədər mühafizə etmiş toponimlərin tədqiqinin elmi, siyasi əhəmiyyəti vardır. Toponimlərin mühüm olması onun makrotoponim, yaxud mikrotoponim olmasından asılı deyil. Azərbaycan toponimlərinin yaranmasında, formalaşmasında yerli və gəlmə etnoslar iştirak etmişdir. Bu adlarda qədim türk qəbilə, tayfa dillərinə, eləcə də sonrakı dövrlərdə onlar əsasında formalaşmış türk dillərinə aid çoxlu leksik vahidlərə təsadüf olunur. Tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğulluğu və s. öz əksini coğrafi adlarda tapmışdır.

Qafqazın toponimiyasında Azərbaycan dili baxımından arxaikləşmiş sözlər çoxdur. Onlar oykonimlərin, oronimlərin, hidronimlərin tərkibində mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dili baxımından arxaik hesab olunan toponimlərin tərkibində işlənən sözlərə yazılı mənbələrdə, müasir türk dillərində, dialekt və şivələrində az və çox dərəcədə rast gəlinir. Belə coğrafi adların araşdırılması xüsusi maraq doğurur.

Toponimlər tarixi inkişaf prosesində türk toponimiyasına xas olan şəkildə yaranmışdır. Onlar toponimik sistemin tərkib hissəsi kimi böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Yaşayış məntəqə adları müxtəlif söz qrupları (şəxs adları, etnonimlər, bitki və heyvan adları, obyektin coğrafi quruluşu və s.) əsasında formalaşmışdır.

Toponimlərin bir hissəsi zooleksemələr yəni heyvan, quş, həşərat və s. canlıların ümumi adları əsasında əmələ gəlmişdir. Bu fakt regionun heyvanlar aləmi ilə zəngin olduğunu göstərir. Lakin həmişə heyvanın, həşəratın, quşun adı ilə adlandırılan ərazidə həmin heyvanın çox olması fikri özünü doğrultmur, çünki zaman keçdikcə o yerdə heyvanların nəsli kəsilə bilər. Bu ərazidə müəyyən bir heyvanın tez-tez görünməsi hər hansı toponimin yaranmasına səbəb ola bilər. Qafqazda yaşayan türkdilli xalqların iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etdiyi üçün burada mal-qara ilə bağlı bir sıra toponimlər yaranmışdır.

B.Budaqov zootoponimlərin yaranmasının üç yolunu göstərir. Müəllif yazır ki, toponimlərin bir qrupu real heyvanlar aləmini əks etdirirsə, digər qrupu qədimlərdə totem hesab edilmiş və sitayiş olunmuş (at, qurd, ayı, şahin, qartal, qoyun, dəvə və s.) adları yaşadır. Başqa bir yol təbii obyektin xarici görkəmə əsasən hər hansı bir heyvanasa oxşadılaraq verilmiş coğrafi ad olmuşdur¹. Tərkibində qədim türk sözlərini mühafizə etmiş Azərbaycanın qədim toponimlərdən bəzilərinə diqqət yetirək.

Qədim türk dillərinə məxsus sözlə ifadə olunmuş yaşayış məntəqə adlarından biri də Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında qeydə alınmış Toğana kənd adıdır. E.Əzizov qədim türk abidələrində şahin quşunun adının beş sözlə ifadə

---

¹ Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, "Elm", 1994, s.177

olunduğunu (şunkar, laçın, *toqan*, çaqrı, kekuk) göstərir¹. Fikrimizcə, Toğana kənd adı quş adı mənasında işlənən toqan sözü əsasında yaranmasıdır. Toğana kəndinin yerləşdiyi ərazidə Toğanalı adlı çay vardır. XIX əsrdə mənbələrdə Toğana kimi qeyd olunan kənd adı müasir dövrdə Göygöl rayonunda Toğanalı formasında Azərbaycan ərazi-inzibati bölgüsündə işlənir.

Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında qeydə alınmış Kevuk kənd adı «dağ keçisi», «cüyür» mənasında işlənən keyik sözü əsasında formalaşmışdır. Bu leksik vahid «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında işlənmişdir: Getdikcə yerin otlaqların keyik bilür.²

İnək/sığır sözləri türk dillərində mənə paraleli kimi çıxış edir. İnək heyvan adı ilə bağlı olaraq İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında İnəkli, Yeni Bayazid qəzasında İnəkdamı, sığır heyvan adı ilə bağlı Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Sığırlı, Dağıstan vilayətinin Darqın dairəsində Suqurbaşı oymaqları yaranmışdır. İnək sözü oğuz, sığır sözü qırçaq qrupu türk dillərinə məxsusdur. Bunlardan birincisi işləkdir, ikincisi isə tədricən dilimizdən çıxmaq üzrədir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sığır sözü “maral” mənasında işlənmişdir.³ Türk-mən ədəbi dilində sığır sözü «inək», qaqauz dilində «mal-qara, iribuynuzlu mal-qara, naxır, sürü», türk dilində «buğa, öküz, inək və s. iri buynuzlu mal-qara» mənasında işlənir.⁴

Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında Ku yaşayış məntəqə adı qeydə alınmışdır. Tarixən *qu quşu* türk xalqlarında totem olmuşdur. «Din xadimi (onu şaman adlandırmaq olmaz) paltarında vəhşi heyvan təsvirli lövhəcik (məsələn, canavar, qu quşu, qaz və s.) gəzdirdirdi. Həmin lövhəcik tayfanın yalnız burada təsvir olunan mifik əcdadla bağlılığını göstərirdi»⁵.

Türk xalqlarında qu quşu ilə bağlı belə bir əfsanə vardır: “Qara xan suları yaratdıqdan sonra bir Qu quşu göndərdi. Quş dəni-

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.251

² «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, “Elm”, 1999, s.32.

³ Yəne orada, s.158

⁴ Ağayev Ə. Gəncə dialektində heyvandarlıq terminləri // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, “Elm”, 1989, s.67

⁵ Qumilev L.N. Qədim türklər. 1993, Bakı, “Gənclik”, s.98

zin dibindən bir az palçıq çıxarıb suya səpdi. Torpaq meydana gəldi”¹.

Oljas Süleymenov qazların və qu quşların rus folkloru və yazısının mənfi surəti olduğunu, rusların şahinlərlə, tatarların isə qu quşları ilə müqayisə edildiyini yazır. Buna «Zadonşına» salnaməsindən misal gətirir: «Artıq şahinlər və qırğılar sürətlə Donun o tayına keçib, qu dəstələriylə toqquşdular. Bunlar rus knyazları idi – tatar gücünə rast gəlmişdilər»².

İ.Cəfəsoylu qeyd edir ki, qu quşu, göyərçin, əski türk inanışında müqəddəs bilinmiş, Tanrının qızları sayılmışdır. Qu quşu başqırd folklorunda lebed tayfasının anasıdır. Çokan Valixanov yazır ki, qırğız-qaysaxlar qu quşunu vurmurlar. Onu quşların şahı hesab edirlər. “Manas” dastanında qu quşu qutsal qadınların tanrısı sayılır. Kumuklar qu quşuna kub deyirlər. Çuvaşlar qu quşunu müqəddəs bilir, onu ovlamağı ananı öldürməyə bərabər cinayət sayırlar.³

İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Sunqurlu, Ter vilayətinin Veden dərəsində Oysunqur oykoniməri *sunqur* quş adı əsasında formalaşmışdır. Sunqur oğuz boyları arasında totem olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qazan xan müqəddəs, ilahi onqon sunqur quşunda kökünün olmasını fəxrlə anır: Ağ sunqur quşu erkəyində bir köküm var.⁴

A.Bayramov Oğuz türklərinin onqonu olan bu quş adının daha sonra tayfa adına çevrildiyini və quşun adının şonqurmaq, şonqarmaq feli ilə əlaqədar olduğunu yazır⁵. Qədim türk dillərində şahin quşunun adı sonqur/sunkar formalarında işlənmişdir⁶. Müasir türk dillərində bu quş adı müxtəlif variantlarda işlənir: Azərbaycan dilində şonqar, başqırd dilində şonkar, qazax dilində sunkar, tatar dilində şonkar, türk dilində sunqur, türkmən dilində şunkar, uyğur dilində şunkar və s.⁷. K.Ş.Şaniyazov Xa-

¹ Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, “Gənclik”, 1988, s.28

² Süleymenov O. Az-Ya. Bakı, “Azərmaş”, 1993, s.93-94

³ Cəfəsoylu İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı, “ADPU”, 2008, s.181

⁴ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lügəti. Bakı, “Elm”, 1999, s.162

⁵ Bayramov A. Ermənistanın Ağbaba, Şərəyel, Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri: Filologiya elm. nam.... dis. Bakı: 1995

⁶ Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, с.508, 514, 525

⁷ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı, Kitab aləmi, 2004, s.54

rəzm qırpaqlarının bir tayfasının şunkarlı adlandığını yazır¹. Azərbaycanın Şamaxı rayonunda Sunqurdağ oronimi vardır. XIX əsrdə Qafqazda Ter vilayətinin Veden dairəsində Oysunqur oykonimi mövcud olmuşdur.

Rəşidəddinə görə, oğuz boylarından Gün xanın oğulları Qayı, Bayat, Alkaravlı boylarının onqonu şahin quşu, Göy xanın oğulları Bayındır, Beçənə, Çavuldur, Çəbni boylarının onqonu sunqur idi².

Buqur/bığır leksik vahidi ilə əlaqədar olaraq Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Bığır və Buğur, Kutaisi quberniyasının Suxumi qəzasında Buqurdon toponimləri yaranmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında bığır sözünə rast gəlinir: Yanaşib yola girəndə qara bığır görkli.³ Azərbaycan dilinin dialektlərində «üç yaşar erkək dəvə» mənasında bığır sözü işlənir.⁴

Mənbələrdə Ağbaba dağ adına Qars vilayətinin Qars dairəsində Ax-Baba formasında da rast gəlinir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev Ermənistan ərazisindəki Böyük Ağbaba, Kiçik Ağbaba oronimlərinin (XX əsrin 30-cu illərində) dəyişdirilərək Qukasyan Mets, Qukasyan Pokr adlarının verildiyini yazırlar. Müəlliflər toponimin «Əxi Baba» adından təhrif olunduğunu göstərirlər⁵.

M.Seyidova görə, azərbaycanlıların əski qəbilə birləşmələrində dağa ulu baba, soyun başlanğıcı kimi baxmaq inamı varmış. Bu adda da dağa inam (başı qarlı dağa Ağbaba da deyilirmiş) öz əksini tapmışdır⁶.

Ağbaba quşu türk dilli xalqlarda onqon olmuşdur. Faruk Sümər türkmənlərin *ağbabaya* qartal adını verdiklərini yazır.⁷ Ağbaba quşu türk xalqlarının mifologiyasında özünə yer tapmışdır. Ağbaba adlı bir qartal növü qocaldıqda iki yumurta qoyur, yumurtanın birindən İtbarak adlı köpək çıxırmış. Oğuzun öldür-

¹ Шаниязов С. К. Этнической истории узбеков. Ташкент, «Фан», 1974, с.148

² Faruk Sümər. Oğuzlar. Bakı, "Yazıçı", 1992, s.217

³ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, "Elm", 1999, s. 41

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., Ankara, "Türk dil Kurumu Yayınları", 1999, s.48

⁵ Budaqov V.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "Oğuz eli", 1998, s.. 103

⁶ Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: "Yazıçı", 1983, s.253

⁷ Faruk Sümər . Oğuzlar. Bakı, "Yazıçı", 1992, s. 213

düyü vəhşi heyvanın bağırsaqlarını bir ağbaba yemək istəmişdi¹

İ. Bayramov Ağbaba toponimini *ağbaba* quşunun adı ilə bağlı yarandığını yazır². Fikrimizcə, dağın adı ornitonim əsasında yaranmışdır.

Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Sirkətas oykonimi qeydə alınmışdır. İ. Bayramov toponimin türk dilində «dərə», «təpə», «yarğan» mənasında işlənən sir sözü ilə türk dilində «daş, qaya» mənasında işlənən tas sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyini yazır.³

B. Budaqov və Q. Qeybullayev 1728-ci ildə İrəvan vilayətinin Qırxbulaq nahiyəsində Aqviran kəndinə məxsus məzrənin adının Sərxo olduğunu yazırlar. Tədqiqatçılar toponimin ərəb dilində səqr «dar dərə», «dar keçid» sözü ilə bağlı hesab edirlər.⁴

Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Qırğızlarda «serkə 6 yaşar keçiyə» deyirlər⁵. Dağlıq Altay ərazisində Serke, Serke-Tayqa, Serke-Taş coğrafi adlarına təsadüf olunur. O. T. Molçanova monqol dilində serke sözünün «axtalanmış keçiyə» mənasında işləndiyini göstərir. Müəllif Serke-Tas toponiminin etimologiyasını «daş keçiyə» kimi izah edir.⁶ Dağlıq Altay ərazisindəki Serke-taş və Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasındakı Sirkətas areal toponimləri ümumtürk düşüncə tərzinin məhsuludur. Bu onomastik vahidlərdəki paralellik bir daha ayrı-ayrı ərazilərdə yaşayan türk xalqlarının yerlərə ad verərkən eyni prinsiplərə əsaslandıqlarını göstərən faktlardır.

Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında yerləşən Çoratan toponimi haqqında fikirlər müxtəlifdir. İ. Bayramova görə, coğrafi ad monqolların corat etnoniminə –an şəkilçisi əlavə etməklə yaranıb.⁷ Z. Xasıyev Çoratan oykonimi haqqında yazır: «Bu arxaizm qədim türk dillərinə aid sənədlərdə coğurt, corut,

¹ Vəliyev K.N. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, "Gənclik", 1988, s.23

² Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm", 2002, s.30

³ Yəna orada, s.523

⁴ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "İsmayıl", 2002, s.369

⁵ Cəfərsöylü İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı: "ADPU", 2008, s. , s.159

⁶ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно- Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, с.288

⁷ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm", 2002, s.621

çuratan, çoratan və s. fonetik tərkiblərdə «qatıq», «turşumuş qatıq», «ayran süzməsi», «ayran çöküntüsü», «qurud» mənalarında qeydə alınmışdır. Bu ağartı adını bildirən qədim türk sözünün fonetik-morfoloji inkişafı aşağıdakı kimi olmuşdur: yoğurt=coğurt=cort=coratan=çoratan. Axırını formada (çoratan) «qurudçular», «qurud düzəldənlər» mənasını bildirmiş və həmin mənada toponimə çevrilmişdir.¹

Q.Qeybullayev Çoratan kənd adının peçeneqlərin çur etnonimindən, birləşdirici a səsindən və «təpə», «yüksəklik», «hündür yer», «təpəlik yer» mənasında işlənən ton sözündən yarandığını göstərir.²

Fikrimizcə, bu oykonim zoonim əsasında formalaşmışdır. V.V.Radlov çortan sözünün türk dillərində «durnabalığı» mənasında işləndiyini və Konqrad yaxınlığında Çortan gölünün olduğunu qeyd edir.³ O.T.Molçanova Dağlıq Altay ərazisindəki Çortan toponimini «durnabalığı» mənasında izah edir.⁴ Müasir tatar dilində çortan, qırğız dilində çorton, türkmən dilində çortan «durnabalığı» mənasında işlənir.⁵ Beləliklə, Çoratan oykonimi «durnabalığı» sözü ilə əlaqədar yaranmışdır.

Türkdilli xalqlar yaşadıkları yerin bitki aləminə xüsusi diqqət yetirmiş, adlandırmada ərazidə çoxluq təşkil edən, yaxud da müəyyən xüsusiyyətinə görə seçilən bitki adlarından istifadə etmişlər. Tarixi mənbələrdə qeydə alınan türk mənşəli fitotoponimlərin bir qisminin mənaları indi başa düşülmür, onlar qədim türk abidələri, qohum türk dilləri materialları əsasında aydınlaşdırılır. Qafqazın paleotoponimlərinin tərkibində mühafizə olunmuş qədim türk bitki adlarının bəzilərini nəzərdən keçirək.

Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəz əsindəki Marqastan oykonimi marqa sözünə –stan şəkilçisini əlavə etməklə yaranıb. Marqa leksik vahidi tuva dilində «yovşan» mənasında işlənir. Bu sözlə bağlı yaranan toponimlərə türk xalqları yaşayan başqa

¹ Xasıyev Z. Tovuzun toponim dünyası. Bakı, "Sabah", 1997, s.95-97

² Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. т.І, Баку, «Элм», 1991, с.115

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,III, ч.2, СПб, 1905, с. 2020-2021

⁴ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно- Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, с.345

⁵ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков Фонетика. М., «Наука», 1984

ərazilərdə də rast gəlinir. Dağlıq Altay ərazisində Marqaalı coğrafi adı mövcuddur¹.

Türkdilli xalqlar yovşan bitkisinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Oljas Süleymenov «Az-ya» əsərində qırpaqların başçısı Artik xanın Ulu Çölə qayıtması haqqında yazır: «Artik xan uzun illərmiş ki, Qafqazda yaşayırmış. Günlərin bir günü qardaşı Sırçan onun yanına gəlib yalvarır ki, doğma obasına qayıtsın. Əvvəlcə Artik razı olmur. Belə olanda, hirsələnmiş Sırçan qoynundan çıxardığı bir çəngə yovşan otunu onun üstünə atır. Quru yovşan qoxusu Artikin burnuna dəyər-dəyməz o, yəhərə sıçrayır². Beləliklə, Marqaстан fitooykonimdir.

Qafqazda rast gəlinən fitooykonimlərdən biri də Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında mövcud olan Albalan kənd adıdır. Tədqiqatçılar Cəlilabad rayonu ərazisindəki Albalan kənd adının Alı (şəxs adı) və türk dillərində balan/bələn (alçaq dağda, təpədə aşırım) sözlərindən ibarət olub, «Alının bələni» mənasında olduğunu yazırlar³.

Fikrimizcə, oykonimin ikinci komponenti yerində işlənən balan sözü bitki adıdır. *Balan* leksik vahidi ilə bağlı toponimlərin yayılma arealı genişdir. XIX əsrdə Ter vilayətinin Veden dairəsində yerləşən Balansu yaşayış məntəqə adına rast gəlinir. Dağlıq Altay ərazisində Balan, Balanak coğrafi adları mövcuddur. Balan sözü türk dillərində «başınağacı» mənasında işlənir⁴. Başqırd, tatar, altay, uyğur dillərində «başınağacı» mənasında balan leksik vahidi işlənir⁵. Azərbaycanda başınağacının üç növü bitir: adi gərməşov, adi başınağacı, şərq başınağacı⁶.

V.S.Psyançin Başqırdıstan ərazisindəki Balanlitau dağ adını «başınağaclı dağ» kimi izah edir⁷. Fikrimizcə, Albalan oykonimi

¹ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно- Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, с. 261

² Süleymenov O. Az-Ya. Bakı, "Azərneşr", 1993, s.149

³ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı," Azərbaycan Ensiklopediyası", 1999, s.33

⁴ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно- Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, с. 148

⁵Түрк диллєринин тарихи-мүқայисəли лексикологиясы мəsələлєри. I с.,Bakı:, 2004, s. 109

⁶ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. II с., Bakı, 1978, s. 53

⁷ Псянчин В.Ш. Словообразовательные модели оронимов Башкирии // Ономастика Поволжья. Уфа, 1973, с. 279

minin birinci komponenti başnağacının meyvəsinin qırmızı rəngdə olması ilə bağlıdır.

Yelizavetpol quberniyasının Ərəs qəzasında yerləşən Zirik kənd adı fitonim əsasında formalaşmışdır. Türk xalqlarının toponimiyasında *zirik* sözündən çox istifadə olunur. Bu leksik vahidlə bağlı geniş arealda yayılmış toponimlər müxtəlif fonetik variantlarda işlənir: Azərbaycanın Laçın rayonunda Ziyrik, Qəbələ rayonunda Zirik, Cəbrayıl rayonunda Sirik, Qazaxıstan və Türkmənistan ərazisində Zirik, Qaraçay-Balkar ərazisində Zerkli, Jerkli, Jerkli kol, Jerkli suu, Jerkli tüz və s. Türk dilləri üçün z-s-j səs əvəzlənmələri xarakterikdir.

Zirik leksik vahidi ilə bağlı coğrafi adların etimologiyası haqqında fikirlər müxtəlifdir. T.Əhmədova görə, Sirik, Zirik və Ziyrik oykonimləri ilk dəfə Strabon (I əsr) tərəfindən adı çəkilən və Şimali Qafqazda yaşamaları göstərilən sirak tayfa adının müxtəlif (ç-s-z) dialekt paralelləridir¹. Eyni fikrə başqa tədqiqatçıların əsərlərində də rast gəlinir.²

Fikrimizcə, Zirik fitotoponimdir. Türk dillərində *zirik* leksik vahidi müxtəlif mənaları ifadə edir. Belə ki, zirinc dağ meyvəsi özbək dilində *zirik*, uyğur dilində *zirk*, zirə meyvəsi uyğur dilində *zirik* formasında işlənir.³ V.V.Radlov türk dillərində *zirik* sözünün «qızılağac» anlamını bildirdiyini göstərmişdir⁴. Tədqiqatçılar Qaraçay-Balkar toponimiyasında mövcud olan Jerkli kol, Jerkli suu, Jerkli tüz, Zerkli coğrafi adlarının⁵, Başqırdıstan ərazisindəki Ziriklibaş zirvəsinin⁶ «qızılağac» bitki adının əsasında yarandığını göstəririlər. Azərbaycanın Masallı və Göyçay rayonlarında, Qızılağac toponimləri vardır. Ehtimal ki, Zirik oykonimi «qızılağac» bitki adı mənasında işlənən zirik sözü əsasında formalaşmışdır.

¹ Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, "Bakı Universiteti", 1991, s. 245

² Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası", 1999, 443

³ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı, 2004, s.91; 99

⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., III, ч.1, СПб, 1905, с.915

⁵ Коков Дж. Шахмурзаев С.О. Балкарский топонимический словарь Нальчик, «Эльбрус», 1970, с. 62, 65, 68

⁶ Гарипов Т.М. К изучению тюркских названий населенных пунктов Башкирии // Ономастика Востока. М., «Наука», 1980, с. 89; 198, s.199

Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Talıstan oykonimi qeydə alınmışdır. Bu toponimin etimologiyası ilə bağlı tədqiqatçılar yazırlar: «Talıstan kəndinin adı tal, yaxud talı və stan sözlərindən ibarətdir. Lakin tal sözünün mənası aydın deyildir. Güman etmək olar ki, toponim Azərbaycan dilində tala-meşə içərində düzən yer, açıqlıq və stan-yer sözlərindəndir»¹. Araşdırmalarda Talıstan toponiminin ərəb dilindəki tal (təpə, dağ) və stan (burada «ölkə», «ərazi») komponentlərindən yaranması barədə fikirlər vardır². V.V.Radlov *tal* sözünün türk dillərində «söyüd», «çubuq», «cavan ağac» mənalarında işləndiyini göstərir³. Tal qədim türk dillərində «söyüd» deməkdir⁴.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında *tal* sözü həm «budaq», həm də «kürək» mənasında işlənmişdir: «Qarğu talı sügünü mana vergil, Göksündən ər sancayım sənün üçün! Qayun talı yeləgümdən sum altunlu mənim oxım!». «Üzəngiyə qalqıb, qatı çəkdi, üz atdı: oğlanı iki talusunun arasında urub çıxdı, yıxdı»⁵.

Tal leksik vahidi ilə bağlı «Qafqaz təqvimi»ndə Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Talıstan, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Talın, Ter vilayətinin Xasav-Yurt, Qroznı dairələrində və Dağıstan vilayətinin Temir-xan-Şura dairəsində Tal, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Talı oykonimləri, Dağıstan vilayətinin Kaytak-Tabasaran dairəsində Çartal oronimi qeydə alınmışdır. Dağlıq Altayda Kızıl tal, Balkar toponimiyasında Ullu-tallı kol, Tallı Özen, Tallı kol və s. Y.Koyçubayev Qazaxıstan ərazisində Taldıbulak, Taldıkode, Taldıkudur və s. toponimlərin türk dillərində «söyüd» mənasında işlənən tal sözündən yarandığını yazır⁶.

Bakı quberniyasının Göyçay qəzasındakı Talıstan yaşayış məntəqə adı fitotoponimdir.

¹ Abbasova M.Ə., Bəndəliyev N.S., Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı, "Elm", 1993, s. 90

² Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 2 cildə, I c., 230

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., III, ч.2, СПб, 1905, с.875

⁴ Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969. с. 537

⁵ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı, "Elm", 1999, s.166

⁶ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, «Наука», 1974, с. 206-207

Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında qeydə alınmış Sus kənd adı Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsündə Sos şəklində göstərilir. Tədqiqatçılar oykonimin türk dillərində «nəm, sulu» mənasında işlənən sos sözü əsasında formalaşdığını yazırlar.¹ Başqa ehtimal da mümkündür. Yaşayış məntəqəsinin adının fitonim əsasında yarandığını söyləmək olar. Göycə mahalında Göycə gölünün cənub-qərbində Sos kəndi olmuşdur. Tədqiqatçılar bu kəndin adının qədim türkcə sos «qovaq», «gümüşi yarpaqlı qovaq» sözü ilə bağlı olduğunu göstərirlər.²

Türk xalqlarının toponimiyasında relyef bildirən sözlər geniş yer tutur. Həmin sözlərin bəziləri müasir türk dillərində və dialektlərində bu gün də işlənir, bəziləri isə passiv fonda keçmişdir. Qohum türk dillərindən birində relyef bildirən leksik vahidlərin bəziləri az və ya çox dərəcədə köhnəlmişsə də, başqasında fəal leksik vahid kimi işləyə bilər. Qafqazda oykonimlərin tərkibində türk dillərinin qədim dövrlərinə məxsus leksik vahidlər mühafizə olunmuşdur. Belə yaşayış məntəqə adlarından biri də Yelizavetpol quberniyasının Nuxa qəzasında yerləşən Bum və Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında yerləşən Bambaşı kənd adlarıdır. «Qafqaz təqvimi»ndə Bambaşı formasında qeyd edilən kənd adı bu gün Azərbaycanda Masallı rayonunda Banbaşı variantında işlənir. Oykonimin ban (çardaq), baş və ı (mənsubiyyət şəkilçisi) komponentlərindən düzəlib, «çardaq üstü» mənasında olması barədə fikirlər vardır.³

Fikrimizcə, Bambaşı oykoniminin birinci komponenti *boom/buam* sözü ilə bağlıdır. Türk dillərində *boom/buam* «çaylı dərədə hündür sıldırım qaya», «çay dərəsində hündür dağ burnu», «çay dərəsində sıldırım qaya» mənalarında işlənir.⁴ Boom/ buam Dağlıq Altayın toponimiyasında «keçilməz yer, dar dərə, ensiz vadi, maneəli aralıq» mənalarını ifadə edir və Boom, Adır-Boom, Adırlar-Boom, Ak-Boom, Biçiktu-Boom, Yılandu-Bom

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, I c., 195

² Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, «Oğuz eli», 1998, s.373

³ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, I c., s. 80

⁴ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., «Мысль», 1984, s.91

coğrafi adlarının tərkibində iştirak edir¹. Buryat dilində bom «ensiz vadi, keçilməz dağ silsiləsi, yoxuş» deməkdir.²

Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında yerləşən Orataq oykoniminin birinci hissəsi ora türk dillərində «çökəklik», «çuxur yer», «dərin dərə», «çuxur» mənalarında işlənir.³

Dilimizdə arxaik sözə çevrilmiş, lakin bu gün qohum türk dillərində işlənən *oy* coğrafi termininə Zaqatala dairəsində Oytala toponiminin tərkibində rast gəlinir. Mənbələrdə Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Akbaşoy, Buğuroy, Ter vilayətinin Narzan dairəsində Belqatoy coğrafi adları qeydə alınmışdır. Oy qədim türk sözü olub «çökək, alçaq yer, alçaqlıq, düzən, çala, çuxur, torpaq sahəsi» yaşayış yeri deməkdir.⁴

Mənbələrdə Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Qaramaryan oroniminə və oykoniminə rast gəlinir. Hazırda Azərbaycanın ərazi inzibati-ərazi bölgüsündə bu toponimlər Qaraməryəm şəklində göstərilir. Qaraməryəm kəndi Qaraməryəm tirəsinin ətəyində yerləşir.

Xalq etimologiyasına görə Göyçay rayonu ərazisində yerləşən Qaraməryəm kəndi bu yerdə ilk yaşamış Məryəm adlı qadının adını daşıyır. Guya bu qadının rəngi qara olmuşdur. Bu yozum yanlışdır. Yaşayış məntəqəsinin adı sonralar təhrif edilmiş, Qaraməryəm variantında işlənmişdir. Tədqiqatçılar bu toponimi müxtəlif cür izah edirlər. «Azərbaycan toponimləri» ensiklopedik lüğətində Qaraməryəm toponimi ilə bağlı yazılmışdır: «Əslində Qara mörön olmalıdır. Çayın adı qara və moñqol dilindəki mörön (çay) sözlərindən ibarət olub, «Qara çay» mənasındadır».⁵ R.Əliyeva Qaramaryan toponiminin II komponenti haqqında yazır: «Bu terminin hər iki komponenti türk mənşəlidir. «Mar» qədim türk coğrafi termini kimi «təpə» mənasını ifadə edir. «Yan» komponenti isə Salyan, Qazyan, Pusyan, Səfyan,

---

¹ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, с. 29-30

² Мельхеев М.Н. Географические названия Восточной Сибири. Иркутская и Читинская области. Иркутск, «Иркутск», 1969, с.100

³ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М: «Мысль», 1984, с. 425

⁴ Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, «Bakı Universiteti», 1991, s.267

⁵ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, «Azərbaycan Ensiklopediyası», 1999, s.138

Tatyan və s. toponimlər silsiləsinin tərkibində «tərəf, cəhət, istiqamət, məkan» anlamlarında işlənir»¹. Toponimlərin tərkibində maryan sözünə türk xalqları yaşayan başqa ərazilərdə rast gəlinir. Buryatiya ərazisində Baykal gölünün şimal qərbində Saqan-Maryan (tala), Maryan (təpələri), İrkutskidə Maryan coğrafi adlarına təsadüf olunur.

Buryat dilində maryan sözü «bərəkətli, münbit, məhsuldar», «şirəli, sıx (ot)», «böyüklük, irilik» mənalarında işlənir.² Fikrimizcə, toponimlərin tərkibində işlənən maryan sözü «bərəkətli, münbit, məhsuldar», «şirəli, sıx (ot)» anlamını bildirir. Qaramər-yəm tirəsinin ərazisindən indi də qış otlığı kimi istifadə olunur.

«Qafqaz təqvimi»ndə Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Balak kənd adı qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar 1728-ci ilə aid mənbədə İrəvan vilayətinin Sisyən nahiyəsində Bələk kənd adının çəkildiyini və kəndin qədim türk dillərində «balıq» şəhər sözü ilə bağlı olduğunu yazırlar.³ Başqa bir ehtimal da vardır. Tədqiqatçılar İrəvan quberniyasında yerləşən bu toponimin «təpə» mənasında işlənən bələk sözü ilə bağlı olmasını göstərirlər.⁴ V.V.Radlov qədim türk dillərində təpə mənasında «bələk» leksik vahidinin işləndiyini göstərmişdir.⁵

Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında yerləşən Sarpsu oykonimi qədim türk dillərində «çətin» mənasında işlənən sarp sözünə su sözünü əlavə etməklə yaranıb.⁶ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında sarp sözü işlənmişdir: «Sərp yerlərdə yapılmış kafir şəhəri».⁷ Azərbaycan dilinin Qazax dialektində sarp sözü «sel yumuş yerdə əmələ gələn uçurum» mənasında işlənir.⁸ Beləliklə, Sarpsu «keçilməz, çətin keçilən su» və ya «çətin, keçilməz yerlərdən axan su» anlamını daşıyır.

¹Əliyeva R. Azərbaycan-Şərqi Sibir toponimik paralelləri // Tədqiqələr. 2005, №1, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, "Elm", s.184

² Бурятско-русский словарь. М., «Советская энциклопедия», 1973, s.294

³ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "İsmayıl", 2002, s.155

⁴ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, "Elm," 2002, s.136

⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., IV, ч.2, СПб, 1911, с. 1609

⁶ Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, с. 489

⁷ Kitabi-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı, "Yazıçı", 1987,115

⁸ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı", 1964, s.355

Azərbaycan ərazisində Şəki rayonunda Sarpdaş, Yardımlı rayonunda Sarpdağ oronimləri mövcuddur.

Qədim türk dillərində «qıraq» mənasında sım/sim sözü işlənmişdir.¹ Bu sözə Azərbaycan toponimiyasında da təsadüf olunur. XIX əsrdə Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında yerləşən Sım kənd adı dilimizin ən qədim leksik vahidlərindən birini özündə əks etdirən paleotoponimlərdəndir. XIX əsrdə Ter vilayətinin Veden dairəsində Simsir yaşayış məntəqə adı qeydə alınmışdır.

Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasındakı Yaz qıraq, Göyçay qəzasındakı Çərtəyaz, Quba qəzasındakı Ala yaz kənd adları tərkibində baş vermiş fonetik hadisəyə görə diqqəti cəlb edir. Toponimlərdə iştirak edən yaz sözü «çöl, düzən, düzənlik, səhra» mənalarında işlənən *yazı* leksik vahidi ilə bağlıdır.² Öykönlərdə «u» səsi düşmüş, qismən təhrif baş vermişdir. Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Qara yazı, Lənkəran qəzasında Ağ yazı toponimləri vardır.

Qafqaz ərazisində Amsar kənd adına Bakı quberniyasının Quba qəzasında və Dağıstan vilayətinin Samur dairəsində rast gəlinir. T.Əhmədov Quba rayonu ərazisində yerləşən Amsar kənd adının ərəb mənşəli olduğunu yazır və «böyük şəhər, paytaxt» mənasını daşdığını göstərir.³ Lüğətlərdə Amsar toponiminin ərəb dilində «böyük yaşayış məntəqəsi», «səhər» mənasında işlədilən əmsar (mesr sözünün cəmi) sözündən yarandığı yazılır.⁴ Ərəb dilində «şəhər» mənasında işlənən misr sözü cəmdə amsar (şəhərlər) formasında olur.⁵ Biz bu etimologiyanın yanlış olması fikrindəyik. Bəzən toponimlərin izahını onun hüdudlarından kənarında axtarmaq lazımdır. Bu fikri Amsar toponiminə də aid etmək olar. Amsar leksik vahidi ilə bağlı hidronimlərə Azərbaycandan çox uzaqda, türklərin tarixən yaşadıkları Buryatiya ərazisində (Buryatiyada e.ə. III əsrdən eramızın XI əsrinədək hunların, uyğurların, qırğızların, kidanların tayfa

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т., IV, ч.1, СПб, 1911, с. 231

² Древнетюркский словарь. Л., "Наука", 1969, с.251

³ Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Bakı Universiteti", 1991, s.76; 153

⁴ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası", 1999, s.38

⁵ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı", 1966, s.757

ittifaqları və erkən feodal dövlətləri bir-birini əvəz etmişlər)¹ rast gəlinir. T.A.Bertaqayev hidronimlərin tərkibində təsadüf olunan amsar sözünün «çay ağzı, mənsəb», «giriş, nəyinsə əsası» kimi izah edir.² Monqol dilində amsar «kənar», «qıraq» mənalarda işlənir.³ Quba rayonunda Amsar kəndi Ağçayın sahilində yerləşir. Görünür, çayın sahilində yerləşən yaşayış məntəqəsinə ad coğrafi mövqeyinə görə verilmişdir.

Qafqaz ərazisində coğrafi mövqeyinə, relyef quruluşuna görə adlandırılan oykonimlərdən biri də İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında yerləşən Teyvaz yaşayış məntəqəsidir. Bəzi tədqiqatçılara görə, oykonim qədim türk dillərindəki taira (geniş) və az (vadi) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib «böyük su ayrıcında, təpəliklər və çaylar arasındakı geniş vadidə salınmış yaşayış yeri» mənasındadır.⁴ Bizcə, bu fikirdə uyğunsuzluq vardır. Tey leksik vahidi türk dillərində «təpə» mənasında işlənir.⁵ Qədim türk dillərində baz (bayz) «sıldırım dağ» mənasını ifadə etmişdir.⁶ N.Məmmədov Azərbaycan toponimiyasında bəzi düzəliyin ümumi fondundan hündürlükdə seçilən «təpəcik», «tirə», «dəniz terrasının düzənlikdə qalığı» mənalarda işləndiyini bildirir.⁷ V.V.Radlov baz sözünün türk dillərində «çuxur» mənasını bildirdiyini yazır.⁸

XIX əsrdə Qafqazda baz sözünün iştirakı ilə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında və Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Darbaz kənd adları qeydə alınmışdır. Kəndlər yerləşdiyi coğrafi şəraitə görə adlandırılıb.

Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında yerləşən Çarman kənd adı diqqəti cəlb edir. Türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə müxtəlif fonetik variantlarda işlənən çar/car/yar/jar/zar sözü vasitəsilə yaranan coğrafi adlar geniş yayılmışdır.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c., Bakı, "Elm", 1980, c.357

² Бертагаев Т.А. О монгольских и бурятски гидронимах. Ономастика Востока. М., «Наука», 1980, 124-125

³ Русско-монгольский словарь. Улан-Батор: Улсын хевлэлийн Газар, 1982, с.231

⁴ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası", 1999, s/ 460

⁵ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., «Мысль», 1984, s. 548

⁶ Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, с. 144

⁷ Мəmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, "Azərənəşr", 1993, s.35.

⁸ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., IV, ч.2, СПб, 1911, с. 1542

Bu söz türk dillərində «sıldırım, uçurum, sıldırım sahil, yarğan, dik sahil, dik qaya» mənalarında işlənir ¹. V.V.Radlov man sözünün «üç yaşar qoyun» və «hasarlanmış, çəpərlənmiş yer» mənalarını bildirdiyini göstərir.² Y.Koyçubayev Qazaxıstan ərazisində yerləşən Mankend oykoniminin tərkibində işlənən man sözünü «çəpər, hasar» kimi izah edir.³ Bakı quberniyasının Quba qəzasında Mançar oba yaşayış məntəqəsi olmuşdur.

Yelizavetpol quberniyasında Zəngəzur qəzasında *Kığı* oronimi qeydə alınmışdır. Bu oronimin etimologiyası ilə bağlı fikirlər müxtəlifdir. İ.Bayramov dağın hürdürlüyünün 3343 m olduğunu və kığı etnonimi əsasında yarandığını göstərir.⁴ B.Budaqov və Q.Qeybullayev yazırlar: «Dağ həm də Əlimərdan adlanır. XIII əsrə aid mənbədə Türkiyənin şərqində Van gölündən şimalda yerləşən mahal adı kimi qeyd olunmuşdur. Görünür, əhalinin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq gətirilmə addır. Mənası məlum deyil». Müəlliflər eyni zamanda *Kığı* onomastik vahidini kükü sözü ilə bağlı yaranan toponimlərlə eyni mənada olduğu ehtimalını irəli sürürlər.⁵

Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Kükü sözü türk dillərində “göy” mənasında işlənir.⁶ *Kıqı* sözü ilə bağlı onomastik vahidlər türk xalqları yaşayan başqa ərazilərdə də rast gəlinir. O.T.Molçanova Dağlıq Altay ərazisində yerləşən *Kıqı/Kıqa* çay adının «çay», «kiçik çay» mənasını ifadə etdiyini yazır.⁷ M.F.Rozen Qərbi Sibir ərazisində Teles gölünün axarı *Kıqa* hidroniminin «çay» mənasını ifadə etdiyini göstərir.⁸

XIX əsrdə Qafqazda *kığı* sözü ilə bağlı Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında *Kığı* adlı çay olmuşdur. Görünür,

---

¹ Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, “Bakı Universiteti”, 1991, s.241

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,IV, ч.2, СПб, 1911, с. 2006, 2015

³ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, «Наука», 1974, s. 169

⁴ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, “Elm”, 2002, s.389

⁵ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Oğuz eli”, 1998, s.302-303

⁶ Сәлілов F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 151

⁷ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, с.251

⁸ Розен М.Ф. Словарь географических терминов западной Сибири. Л., 1970, с.36

həmin çayın adı dağa verilmişdir. Çayın uzunluğu 30 km-dir.¹ Həmin ərazidə Kığı kəndi də vardır.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında yerləşən Qotuz dağ adının türk dillərində qut «məhkəmləndirilmiş yer» və «uz» sözlərindən ibarət olduğunu yazırlar. Müəlliflər göstərir ki, toponimin «uz» hissəsi coğrafi adlarda bir neçə mənaya malikdir. 1. «Səth», «üz bildirir»; 2. bəzi toponimlərdə qədim türk mənşəli uz tayfasının adını əks etdirir. Qotuz toponimində «uz» sözü türk dillərində «dərə» mənasındadır.² Fikrimizcə, Qotuz oronimi türk dillərində kəkil mənasında işlənən xotuz leksik vahidi ilə bağlıdır. Ter vilayətinin Nalçik dairəsində yerləşən *Xotus tau* metforik oronimdir. V.V.Radlov xotoz sözünün türk dillərində kəkil (quşun) mənasında işləndiyini göstərir.³ Türk xalqlarının toponimiyasında kəkil və bu mənanı ifadə edən sözlər geniş yayılmışdır. A.K.Matveyev Orenburq vilayətində Aydırlı coğrafi adını qazax dilində «aydarlı», «kəkilli» sözü ilə bağlı izah edir.⁴ B.Budaqov Azərbaycanda Kəkildəg və Kəkil göl toponimlərinin olduğunu göstərir. Müəllif yazır ki, kəkil sözü ilə (türklərdə baş qırxıldıqda ortasında saxlanılan bir çəngə tük; rus kazaklarının belə kəkil saxladıqlarına görə «xoxol» adlanması məlumdur) toponim arasında nə əlaqə ola bilər? Coğrafi adlarda «kəkil» – «topa» (ağac dağ, qamış göl adında) mənasındadır.⁵ Ehtimal ki, Xotoz, Qotuz dağ adları zirvələrində topa ağac olduğu üçün bu adı almışdır.

Qədim toponimlərin bir qismi peşə-sənət məşğuliyyəti bildirən sözlərdən yaranmışdır. Azərbaycan toponimiyasında hər bə sənəti ilə bağlı peşə adlarına da rast gəlirik.

Tiflis quberniyasının Tiflis və Borçalı qəzalarında Candar kənd adları qeydə alınmışdır. XII-XIII əsrlərdə Səlcuq sultanlarının saray mühafizəçisi candar adlanırdı. Sultanlara xidmətlə

¹ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s.150

² Yəne orada, s..214

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., III, ч.2, СПб, 1905, с.1707

⁴ Матвеев В.К. Географические название Урала. Краткий топонимический словарь. Свердловск. Средне-Уральск, 1980, с. 9.

⁵ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "Oğuz eli", 1998, s. 105

rinə görə onlara torpaq sahələri və yaşayış məntəqələri bağışlanırdı.¹

M.Adilov və A.Paşayev yazırlar: «Candar – Bu adda Gürcüstanda (Borçalı, Başkesid, Qarayazı rayonlarında) bir neçə Azərbaycan kəndi var: a) Gümüştəkin əl-Candar Məlik şahın hakimiyyəti dövründə (1072-1094) Atabəy rütbəsinə qədər yüksəlmişdir; b) Cevli Candar – Sultan Məsudun hakimiyyəti illərində (1132-1152) yüksək rütbə sahibi olmuşdur. Aran, Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycanda hakimiyyət onun əlinə keçmişdir. c) Candar-farslarda silahdar kimi işlənmiş, həm də Sultanın şəxsi köməkçisi, cəlladı vəzifələrini icra etmişdir. ç) Candar—Şəki tarixinin başlanğıcında mühüm rol oynamış şəxs.²

Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Candara-Yırğançay hidronimi vardır.³

XIX əsrdə İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Qorçulu yaşayış məskəni mövcud olmuşdur. Oykönim qorçu leksik vahidinə *-lu* şəkilçisini əlavə etməklə formalaşmışdır. Qorçu – XIV-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda xüsusi mühafizə dəstələrinin döyüşçülərinə, saray qvardiyaçılarına deyilirdi. Qorçu dəstələri əsasən azərbaycanlılardan təşkil olunurdu. Ayrı-ayrı qorçu dəstələri bir tayfanın nümayəndələrindən təşkil edilir, onun və ya ərazinin adı ilə adlanırdı (Məsələn, Naxçıvan Qorçiləri, Şamlı Qorçiləri, Əfşar Qorçiləri).⁴ Qorçi leksik vahidi ilə bağlı Laçın rayonunda Qorçu, Şərur rayonunda Qorçulu coğrafi adları vardır. Əfqanıstan ərazisində Korçu toponiminə rast gəlinir.⁵

«Qafqaz təqvimi»ndə Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Şatırlı kənd adları qeydə alınmışdır. Q.Qeybullayev XIII əsrə aid mənbədə Gəncə yaxınlığında Şutur, az sonra Həmdullah Qəzvini tərə-

¹ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "İsmayıl", 2002, s.429.

² Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğəti). Bakı, "Nurlan", 2005, s.265-266

³ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Gürcüstanda türk mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "İsmayıl", 2002, s.292

⁴ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. III c., Bakı, 1979, s.215

⁵ Eyvazova R.Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, "Elm", 1995, s.83

findən Xanəgah-Şutur adlandırılan, başqa müəllif tərəfindən Şatar kimi qeyd edilən yaşayış məntəqəsinin adının sat, çat, şatı türk tayfa adı ilə bağlı yarandığını yazır.¹

M.Mirzəyev Şatıroba oykonimi ilə bağlı qeyd edir ki, kənd talış dilində Şatova adlanır, mənası «əyri oba» deməkdir.²

Ə.Məmmədov şatır sözünü etnonim hesab edir, həm şatır, həm də şatar formasında işləndiyini yazır. Müəllifin mülahizəsinə görə, ilk dəfə bu söz çatmaq felindən yaranmışdır. Qədim türk tayfaları bu sözü iki və daha artıq ağacın ucunu bir-birinə bağlamaq mənasında işlətməmişlər. Onlar ağacların uclarını çataraq özlərinə yurd, ev tikmiş üstünü isə keçə və palazla örtmüşlər. İllər, əsrlər keçdikcə həmin ad onların yaşadıkları yurlara, dəyələrə keçmiş, ən nəhayət «şatır» (çadır) formasını almışdır.³

Bəzi tədqiqatçılar 1728-ci ildə İrəvan əyalətində mövcud olmuş Şatır qışlaq toponimini orta əsrlərdə Anadoluda yaşamış şatır tayfasının adı ilə bağlı hesab edirlər.⁴

B. Budaqov Azərbaycanda Bərdə və Cəlilabad rayonlarında Şatırlı, Masallı rayonunda Şatıroba kəndlərinin «çörəkbişirən» mənasında olduğunu yazır.⁵

V.V.Radlov şatır sözünün «çadır», şatır sözünün isə «qışqıraraq yol açan adam» mənasını bildirdiyini yazır.⁶

Keçmişdə şatır peşə adı olmuşdur. Orta əsrlərdə onlar əsasən hökmdarların yazılı məktubunu və şifahi sözlərini çatdırırdılar. Şatırlıq belə adamların əsas dolanacaq peşəsi hesab olunurdu. Onlara XIX-XX əsrin əvvəllərində İranda çapar da deyilirdi. Şatır qasid və xəbər gətirən mənasında da başa düşülməlidir. Fransız alimi Şardenə görə, şatır sözü şahın piyada nökrəri mənasındadır. Səfəvilər hakimiyyəti dövründə isə şatırlar peşəkar kimi yetişirdilər. Fransız səyyahı Tavernye yazır ki, iranlılar (o cümlədən azərbaycanlılar) şatır saxlamağı şan-şöhrət əlaməti

¹ Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев. т.1, Баку, «Элм», 1991, с. 256-257

² Mirzəyev M. Talış toponimlərinin qısa izahlı lüğəti. Bakı, "Azərbaycan", 1993, s.54

³ Məmmədov Ə. Şatırlı etnonimi haqqında // "Elm və həyat", 1987, № 5. 19-20

⁴ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, "Oğuz eli", 1998, s.436

⁵ Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, "Elm", 1994, s.96

⁶ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., IV, ч.1, СПб, 1911, с.970

kimi qiymətləndirdiklərinə görə, şöhrətli adamların daha çox şatırı olurdu. Şatırlıq peşəsi atadan oğula irsi keçirdi. Uşaqlar 6-7 yaşlarında sürətlə yortma yerimək və qaçmağı məşq edirdilər. Orta əsrlərdə gecə səfərə çıxan varlıların atlarının qabağında nöqərlər məşəl tutub yortma gedirdilər.¹

F.Xalıqov şatır peşəsi və həmin peşənin xüsusiyyətlərini əxz edən, oyun adının xalqımızın məişətində bu gün də yaşamaqda olduğunu qeyd edir. Müəllif şatır leksik vahidinin etimoloji izahı ilə bağlı yazır: «Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində qeydə alınan hərəkəti ifadə edən şortlaxlamaq (Ağdaş) və şortdama (Zaqatala) leksik vahidləri şatır sözünün mənasının mərkəzində durur və «dördəyaq qaçmaq», «iri addımla yerimək» mənaları verir. Şatır sözünün bugünkü formaya düşdüyü inkişaf yolunu şortraxlamaq <şortdamax <şortraxmax <şartmax <şatır ormalarında təsəvvür etməklə onun isimləşmiş fel olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür.²

Azərbaycan ərazisində şatır sözü ilə bağlı toponimlər orta əsrlərdə mövcud olmuş məşhur şatır peşə adını özündə yaşadan tayfa adını əks etdirir. «Qafqaz təqvimi»ndə Kutaisi quberniyasının Artvin dairəsində Şatır-oğlu, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Təklə - Şatırlı kənd adları qeydə alınmışdır. Bu gün Təklə-Şatırlı oykoniminə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə rast gəlinmir.

Türk xalqları yaşayan ərazilərdə şatır sözü ilə bağlı toponimlərə rast gəlinir: Türkiyənin Malatya vilayətində Şatır oba,³ Əfqanıstanda Kabul vilayətində Şatır, Paktiyada Şaturi, Qəzində Şaturi, Pərvanda Şaturi oykonimləri.⁴

Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında yerləşən Yamca kənd adı qədim türk sözü əsasında formalaşmışdır. V.V.Radlov yam sözünün uyğur, osmanlı, cığatay ləhcələrində «poçt stansiyası, poçt atları» mənasında işləndiyini, orada işlə-

¹ Əliyev A. Şatır oyunu // "Elm və həyat", 1995, №1, s.20

² Xalıqov F. Folklor onomastikası. II hissə, Bakı, "Elm", 2000, s. 71

³ Acaroğlu T. Malatya vilayətinin yer adları // Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, "ADPU", 1993, IV c., s.143

⁴ Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, "Elm", 1995, s.139

yən şəxsin yamçı adlandığını göstərir.¹

Yam tarixən Azərbaycanda rabitə xidmətinin bir növü olmuşdur. Qazan xanın (1295-1304) fərmanına əsasən, bütün əsas yollarda hər 3 fərsəxdən bir (21 km) rabitə dayanacaqları – «yam»lar yaradılmışdı. Yamlara əmirlər təyin olunur və onların sərəncamına lazımı qədər qulluqçular və atlar verilir. Elçilərin və yam işçilərinin yerli əhalidən vəsait alması qəti qadağan edilmişdi. Hər bir elçi – müsafir ezamiyyət xərclərini divandan almalı və yam xidmətindən istifadə edərək lazımı məntəqəyə getməli idi. Mühüm dövlət sənədləri və məktublar da bir yamdan digərinə ötürülməklə ünvana çatdırılırdı.²

«Qafqaz təqvimi»ndə İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında Yamxana oykonimi qeydə alınmışdır. Yamca, Yamxana onomastik vahidləri paleotoponimlər sırasına daxil olan adlardır. Mordva ərazisində yam (poçt stansiyası) sözü ilə əlaqədar Yamşına, Yamskaya – sloboda coğrafi adları vardır.³

«Qafqaz təqvimi»ndə Tiflis quberniyasının Tiflis qəzasında Qambori oykonimi qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar bu toponimik vahidin türk dillərində kam (b səsi danışdıqda əlavə olunmadır) «vadi», «dərə» və İori çayının adı ilə bağlı olduğunu yazırlar. Qeyd edirlər ki, Qambori Kamb-İori adından təhrifdir.⁴

Fikrimizcə, Qambori oykonimi Kamb-İori adından təhrif deyil. «Qədim türk lüğəti»ndə qam sözünün «şaman» mənasında işləndiyi göstərilir.⁵ Əski türklər şamana qam deyirdilər. Mirəli Seyidov xristianlıqdan az sonra islamı qəbul etmiş Azərbaycan xalqının soy kökündə duran qəbilə birləşmələrinin keçmiş qam-şaman dininə divan tutduğunu, onların başçılarını baş qamları – şamanları qılıncdan keçirdiklərini və qamlıqla bağlı yer, çay, adam adlarının dəyişdirildiyini, tapınqların – məbədlərin dağıldığını yazır.⁶ O.T.Molçanova Dağlıq Altay toponimiyasında

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т., III, ч.1, СПб, 1905, с.311

² Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I c., Bakı, «Azərneşr», 1994, s.343

³ Цыганкин Д.В. Лексико-семантическая отдельных пластов топонимической системы Мордовской АССР. Ономастика Поволжья Саранск. 1986, с.14

⁴ Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, «Azərneşr», 1960, s.152

⁵ Древнетюркский словарь. Л., «Наука», 1969, с.413

⁶ Seyidov M.Ə. Azərbaycan xalqının söykökünü düşünərəkən. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 126

coğrafi adların tərkibində təsadüf edilən kam sözünü şamanla bağlı izah edir ¹ Q.Kazımov yazır ki, qam sənəti, kahinlik təhsil və öyrənmək yolu ilə deyil, irsən atadan oğula keçirmiş.²

Qambori kənd adının ikinci komponenti türk dillərində «qurd» mənasında işlənən buri/börü sözü ilə bağlıdır. İ.Cəfərsoylu yazır ki, XX əsrin əvvəllərində Altayda buri tayfası müşahidə edilmişdir. N.A.Baskakova əsaslanan müəllif tayfanın adının totemlə bağlı olduğunu göstərir.³ «Qafqaz təqvimi»ndə Kuttaisi quberniyasının Zuqdidi qəzasında qeydə alınmış Bombori oykonimində də bure/börü sözünə təsadüf olunur.

“Qafqaz təqvimi”ndə qaman-şamanla bağlı Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Qamanşalı, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Qamanlı oykonimləri qeydə alınmışdır. Dağlıq Altay ərazisində Kam-Töş, Kam-Tıt, Kam-Titty-kem, Bay-Bure-Tun, Kara-ayrı-bure, Çay-Bure toponimlərinə rast gəlinir.

Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında yerləşən Qaman şalı oykoniminin birinci komponenti qədim türk abidələrində «şaman» mənasında işlənən qam sözünə *-an* şəkilçisini əlavə etməklə yaranmışdır. Oykonimin ikinci tərəfi geyim növü bildirən şal leksik vahidi ilə ifadə olunmuşdur.

Tarixi mənbələrə əsaslanaraq tərkibində qədim türk sözləri və etnonimləri mühafizə olunmuş bir sıra paleotoponimlərin müasir Azərbaycan toponimiyasında təhrif olunmuş variantlarını müəyyən etmək mümkün olmuşdur. Məsələn, Qarıvənd (*qarı* qədim türk dillərində «köhnə» mənasında) Füzuli rayonunda Qərvənd, Bambaşı (*bom* türk dillərində «ensiz vadi, dar dərə, keçilməz dağ silsiləsi, yoxuş» mənasında) Masallı rayonunda Banbaşı, Gözbarax (*barak/barax* etnonim) Zaqatala rayonunda Gözparaq, Böyük Baraxun, Kiçik Baraxun (*hun* etnonim) Xaçmaz rayonunda Baraxum, Kiçik Baraxum, Tüllər (*tül* türk dillərində «hasarlanmış, çəpərlənmiş yer», *-lər* şəkilçi) Quba rayonunda

¹ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно- Алтайское отд. Алтайского книжного изд-ва, 1979, с.202

² Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. X cildə, VI cild., Bakı: Nurlan, 2009, s.446

³ Cəfərsoylu İ. Türk, Urartu, Alban etnolingvistik uyğunluqları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, s.84

Tülər, Sibir oba (etnotoponim) Xaçmaz rayonunda Sabir oba formasında işlənir.

Türk paleotoponimləri qədim dövrlərə aid fonetik, leksik, leksik-semantik, qrammatik elementlərlə zəngindir. Onların bir çoxunun tarixi eramızdan əvvəlki dövrlərə aiddir.

Elnurə HÜSEYNOVA
Sosiolinqvistika və psixolinqvistika şöbəsi,
elmi işçi

ŞUŞA TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI VƏ ONUN MƏHƏLLƏLƏRİNİN TARİXİ

8 may 1992-ci ildə işğal edilmiş Şuşa şəhəri 8 noyabr 2020-ci ildə Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və qətiyyətli, igid ordumuzun şücaəti ilə düşmən tapdağından azad olunmuş və uzun sürən həsrətdən sonra öz əsl sahiblərinə qovuşmuşdur¹. İşğaldan əvvəl burada Dövlət Dram Teatrı, Şuşa televiziyası, Dövlət Qarabağ tarixi, Şuşa şəhərinin tarixi muzeyləri, Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyləri, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Dövlət Rəsm Qalereyası, 4 texnikum, 2 institut filialı, texniki peşə məktəbi, Uşaq sağlamlıq məktəbi, 25 orta məktəb, orta və orta ixtisas musiqi məktəbləri, 7 uşaq bağçası, 8 mədəniyyət evi, 17 klub, 31 kitabxana, 40 tibb müəssisəsi, 2 sanatoriya, Uşaq sanatoriyası, 70 yerlik tibb bazası, mehmanxana, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 kinoteatr, ictimai iaşə obyektlərinin fəaliyyət göstərməsi Şuşanın özündə necə böyük mədəniyyət potensialına sahib olduğunu göstəricisi idi. Bununla belə hər il may aylarında Cıdır düzündə keçirilən “Xarıbülbul” musiqi festivalı da bu şəhərin mədəniyyət, incəsənət potensialından xəbər verir². Lakin əfsuslar olsun ki, düşmən tapdağı altında qalan illərdə Şuşada bir çox mədəniyyət abidəsi məhv edilmiş, tanınmaz hala salınmışdır.

---

¹ www.president.az/az/articles/view/45756

² www.shusha-ih.gov.az/page/10.html

Lakin Şuşa azadlığına qovuşduqdan sonra aparılan yenidən quruculuq tədbirləri şəhərinin sürətli dirçəlişi, onun əvvəlki əzəmətli günlərinə yenidən qayıdacağına qəti əminlik doğurur. Belə ki, bu məqsədlə ölkə prezidenti tərəfindən 7 may 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi rəhbər tutularaq imzalanmış sərəncamla Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpa, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması, dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də, Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədi ilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir¹. Həmçinin ölkə başçısının Şuşa şəhərinin əsasının qoyulmasının 270 illiyi ilə bağlı olaraq 2022-ci il ölkəmizdə “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır². Ölkə başçısı İlham Əliyevin Şuşanın dirçəlməsi və əvvəlki əzəmətinə qayıtması məqsədilə atdığı addımlar: Şuşa şəhərinin baş planı qısa müddətdə hazırlanması, Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev muzeyinin, Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, Cıdır düzündə “Xarıbülbul” musiqi festivalı, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi önündə “Vaqif poeziya günləri”nin təşkili ənənəsinin bərpa işğal nəticəsində məhv edilib yararsız hala salınmış bir çox tarixi, dini memarlıq abidələrinin qısa müddətdə bərpa və s. kimi sürətli şəkildə görülməli bərpa və quruculuq işləri Şuşanın əvvəlki əzəmətinə yenidən qayıdacağına qəti əminlik yaradır.

Bir əcəb gülşəndir torpağın, daşın,

Dumanlı dağlardır həyat yoldaşın.

Bir ağrı gördümü ömründə başın,

Ey fitrən xəlq olmuş təbabət, Şuşa!

İlk Azərbaycan xalq şairi mükafatına layiq görülmüş, sevilən şairimiz Səməd Vurğun “Şuşa” şeirində bu diyarın gözəlliklərini təsvir etmiş, daşının, torpağının müalicəvi olduğunu vurğulamışdır³. Göründüyü kimi Şuşa şəhəri hər daim öz əsrarəngiz təbiəti,

¹ www.president.az/az/articles/view/51394

² www.president.az/az/articles/view/55197

³ Vurğun S: Seçilmiş əsərləri (I cild). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s. 26

səfalı və müalicəvi havası ilə xəstəliklərə dəva, qəlblərə sevinc bəxş edən füsunkar məkandır.Şuşa şəhəri bilindiyi kimi Azərbaycanın mədəniyyət beşiyidir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin tarixində silinməz izlər qoyan dünya şöhrətli Fikrət Əmirov, Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Xan Şuşinski, Seyid Şuşinski, Sadıqcan, Cabbar Qaryağdıoğlu, Rəşid Behbudov, Qurban Pirimov, Süleyman Ələsgərov kimi tanınmış bəstəkarlar, müğənnilər, musiqiçilər əslən Şuşalı olmaqla bu torpağın yetirmələridir¹. Məhz adları çəkilən sənətkarlar Şuşanı “Şərqi konservatoriyası” olaraq dünyaya tanıtdırmışlar.Həmçinin Azərbaycanın ilk peşəkar pedaqoqu “Vətən dili” dərsliyinin həmmüəllifi Səfərəli bəy Vəlibəyov, Firudin bəy Köçərli, Süleyman Sani Axundov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Xurşidbanu Natəvan, Qasım bəy Zakir, Toğrul Nərimanbəyov, Cəlal Qaryağdı, Əhməd bəy Ağaoğlu və s. kimi ölkəmizin mədəni həyatında önəmli rol oynamış şəxslər Şuşa torpağının yetirmələridir. Azərbaycanın hər bölgəsi özünün elm, incəsənət, mədəniyyət və s. sferalarda görkəmli nümayəndələrinə sahib olmaqla birlikdə, heç şübhəsiz Şuşa şəhəri ölkəmizin mədəni həyatına yön verən, ziyalılarımızın sayına görə başı çəkən, hətta öncüllərdən biri və birincisidir.

Qarabağın incisi Şuşa şəhərinin tarixi olduqca qədimdir. Belə ki, əsası Pənahəli xan tərəfindən qoyulan şəhərdə ayrı-ayrı dönlərdə aparılan arxoloji tədqiqatlar şəhərin tarixinin bir neçə min illərlə ölçüldüyünü göstərir. Belə ki, 1971-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının M. Hüseynovun rəhbərliyi ilə əməkdaşları tərəfindən keçirilmiş Mil-Qarabağ ekspedisiyası nəticəsində Şuşa mağarasından Paleolit (qədim daş) dövrünə aid 2 ədəd kobud çapacaq, b.e.ə. V- IV minilliklərə aid torpaq, gil qarışığından qab məmulatları, eneolit, tunc və dəmir dövrlərinə aid saxsı qab qırıntıları, mezolit dövrünə aid mikrolit bıçaqlar aşkar edilmişdir. Həmçinin ekspedisiya nəticəsində Şuşa mağarasından çaxmaq daşından bıçaqvari lövhələr, kəsicilər aşkar edilmişdir ki, bu tapıntılar yuxarı paleolit dönə

---

¹ www.musiqi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=17

minə aid olmaqla ilkin yaşayış məskənlərinin mövcudluğundan xəbər verir¹.

Qarabağ adının etimologiyasına dair müəlliflərin bir sıra görüşləri vardır. Belə ki, *Qarabağ* adının *qara* və *bağ* sözlərindən təşəkkül tapdığı başlıca görüşlərdən biridir². *Qara* sözünün ilkin yazılı mənbələrdə, Orxon-Yenisey abidələrində, Əbu Həyyanın XIV əsrə aid “Kitabul idrak” əsərində, “Kitabi Dədə Qorqud” və s. qədim, orta əsr qaynaqlarında *qara* / *kara* formalarında işləməklə dilimizdə yer alan *rəng mənası* ilə bərabər *torpaq*, *qüvvətli*, *möhkəm*, *şimal* mənalarını da bildirir³. Günümüz türk dillərinə nəzər yetirdikdə Azərbaycan dili ilə bərabər kumın, tatar, başqırd, noqay, qaraqalpaq dillərində heç bir orfoqrafik və orfoepik fərqlilik göstərmədən *qara*, türkmən dilində *q~g* samit əvəzlənməsi ilə *gara*, qaqauz dilində *q~k* samit əvəzlənməsi ilə *kara*, Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *kara* formasında yer alsa da, ədəbi dildə fars mənşəli *siyah* sözü işlənir. Həmçinin türk dilli xalqların ədəbiyyatlarında *qara* sözü rəng məfhumunu bildirməklə yanaşı *böyüklük*, *əzəmət* (Səlcuq hökmdarı *Qara Arslan* əcnəbi mənbələrdə *qüvvətli şir* formasında tərcümə olunub), *şimali* (*Qaraxan* A.F.Qabenin qənaətincə Xanlar xanı Qaraxanın adının bir mənası da *şimalda hökm sürən xan* deməkdir) *çoxluq*, *sıxlıq* mənalarını bildirir. Ümum qəbul olunmuş görüşə əsasən *Qarabağ* toponimi *qara – qalın / sıx* və *bağ* sözlərinin birləşməsi ilə *böyük bağ*, *qalın bağ* məfhumu bildirən anlayış meydana gəlmişdir. *Bağ* sözü isə qədim türkdilli qaynaqlarda *bağlamaq* feilinin prototipi olan **ba* feilinə *ık⁴/ıg⁴* şəkilçilərin birləşməsi, zamanla *bağ* formasına dönüşməsi ilə müasir *bağ* sözü təşəkkül tapmışdır. Belə ki, *bağ* məfhumu ətrafı bağlanan, hasarlanan sahəni bildirir. *Qarabağ* toponimi *qara* (*sıx*, *qalın*, *böyük* mənalarında) və *bağ* sözlərindən əmələ gəldiyini qəbul edən dilçilərə görə Qarabağ ətrafı sıldırım qayalarla əhatəyə alınmış yer mənasını da bildirir.

¹ Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi.. Bakı, “Avropa”, 2016, s. 32

²Əliyeva R., Q. Məşədiyev Q., İnanç E. və b. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (II cild)” Bakı. Şərç-Qərb. 2007. səh. 17

³ www.etimolojiturkce.com/kelime/kara

Lakin N. Məmmədov “Azərbaycan yer adları” kitabında *Qarabağ* toponimini ənənəvi *böyük bağ* mənasında təhlili ilə razılaşmayaraq, bu coğrafi adın tayfa adından əmələ gəlməsi qənaətinədir. Müəllif fikrini onunla əsaslandırır ki, əgər *Qarabağ böyük bağ* mənasını verirsə, onun analoqu olaraq *kiçik bağ* mənasını verən *Ağbağ* yaşayış məskəni də olmalıdır, belə olmadığı təqdirdə bu sözün tayfa adı olması qənaətinədir¹. Belə ki, Qarabağ ərazisində qədim kəngər-peçeneqlərin tərkibində qarabağ adlı tayfa olmuşdur. Peçeneq tayfaları eramızın əvvəllərindən Azərbaycanda yaşamışlar. Bu hipotezin tərəfdarları *Qarabağ* toponiminin etimologiyasını mövcud tayfa ilə əlaqələndirirlər².

Qarabağ toponimini təhlil edən bir digər qrup dilçilərin qənaətinə görə bu oykonim *qara* (*böyük* mənasında) və *bak* (qədim türk dillərində *el / tayfa / soy* mənalarında) sözlərindən təşəkkül tapmaqla, *böyük tayfa/ böyük soy/böyük el* mənalarını bildirir³.

Göründüyü kimi Qarabağ toponiminə hansı aspektdən yanaşılırsa yanaşılınsın o, türk mənşəlidir. Bu yaşayış məskəninin etimologiyası, aparılan arxeoloji qazıntılarda aşkar edilmiş tapıntılar bu diyarın türk yurdu olduğunu təsdiqləyir.

Qarabağın incisi heç şübhəsiz “Kiçik Paris”, “Azərbaycanın musiqi beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırılan Şuşa şəhəridir. Şuşa toponimi haqqında bir çox mülahizələr mövcuddur. Belə ki, Şuşa toponiminin mənşəyi haqqında ən geniş yayılmış mülahizə *şiş* sözündən törəmiş olmasıdır. *Şiş* sözü *dik, iti uclu zirvə* deməkdir. Daha sonra bu söz *Şuşa* formasını almışdır. Bu mülahizənin tərəfdarları Şuşa şəhərinin bu cür adlandırılmasının onun coğrafi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Belə ki, Şuşa şəhəri coğrafi baxımdan Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində dəniz səviyyəsindən ortalama 1420 metr yüksəklikdə yerləşir. Ərazisi dağlıq olmaqla ən böyük zirvəsi 2725 metrlik Böyük Kirs dağıdır, həmçinin Keçəldağ aşırımı da buradadır. Şəhərin kənarında, Daşaltı dərəsinin yaxınlığında yerləşən Cıdır

¹ Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, “Azərənşr”, 1993, s. 55

² Qarabağlı A. Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri. Bakı, “Mütərcim”, 2008, s. 56

³ Yəni orada, s. 341

düzü Şuşanın başlıca atributlarından biridir. Şuşada yerləşən təbii mədəniyyət abidəsi “Xan mağarası” 1992-ci ildə işğal zamanı dağıdılmışdır.

Şuşa toponimi haqqında bir digər irəli sürülən mülahizəyə əsasən bu oykonim *sak* türkləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu mülahizənin tərəfdarları Şuşa sözünün iki komponentdən: *şu* və *sa* təşəkkül tapdığını qeyd edirlər. Zamanla *şu* sözündəki *ş* samiti *s* məxrəcə keçmiş və indi işlənən forma meydana gəlmişdir. Bu söz *sak* türklərində *ən təmiz* anlamında yer alır.

Digər bir versiyaya görə Şuşa yaşayış məskəni qədim *sak* dilində mövcud olan *şu* təyindən əmələ gəlmişdir. Belə ki, *sak* tayfaları qədim türk mənşəli tayfalardan olmaqla e.ə. I minillikdə Orta Asiya, Qazaxıstan çöllərində yaşamış və bu xalqların təşəkkülündə mühüm yer oynamışlar. Azərbaycan toponimlərinə nəzər saldıqda *Sakasen* (Kür çayının sağ sahili) tarixi əyalətini, həmçinin müasir oykonimlərdən Astara rayonu ərazisində yerləşən *Sakaşon* və *Sakşon* toponimləri *sak* tayfaları ilə bağlıdır. Həmçinin *sak* tayfalarının yayıldığı areala nəzər yetirdikdə onların maddi mədəniyyət abidələrinin hal-hazırda Sırdərya, Talas, İli və Şu çaylarının sahillərində rast gəlmək olar. Burada bəhs olunan Şu çayı Qazaxıstan ərazisində yerləşməklə toponim adını *sak* tayfalarından götürmüşdür¹. Şuşa sözünün saklara məxsus *şu* ilə *sa* hissəciklərinin birləşməsindən əmələ gəlməsinin tərəfdarları saklara məxsus toponimlərin dünyanın müxtəlif yerlərində bənzər və fərqli şəkillərdə işlənməsini sübut olaraq göstərirlər. Bu fərziyyə də özündə doğruluq ehtiva edir, çünki saklarla bağlı olan tarixi, müasir xüsusi adlara yayıldıqları ərazilərdə rast gəlmək mümkündür. Şu Qazaxıstanda günümüzdə hidronim olaraq yer almaqdadır, həmçinin tarixdə Şu qalası, bununla yanaşı Mahmud Kaşğarlının əsərlərində Makedoniyalı İsgəndərlə mübarizə aparan *Şun* adlı igid sərkərdədən də bəhs olunmuşdur. Belə ki, igidliyi ilə seçilən türk sərkərdəsi *Şun* öz adı ilə səsləşən Şu qalasını tikdirmişdir.

---

¹ www.quizlet.com/

Şuşa toponiminin etimologiyasını haqqında bir digər mülahizəyə görə bu ad türk mənşəli dondar tayfaları ilə əlaqədardır. Belə ki, Roma tarixçisi Publius Cornelius Tacitus (Tasit Korne-li) Qafqaz ərəzində *Sosu* şəhərinin olduğunu bildirir və bu şəhərin türk mənşəli dondar tayfasına məxsusluğunu vurğulayır. Qeyd etmək lazımdır ki, latın dilində *ş* hərfi mövcud olmadığından müəllif şəhərin adını *Sosu* şəklində vermişdir.

Şuşa toponiminin etimologiyası haqqında bir digər mülahizənin tərəfdarları: Ş.Bidlis “Şərəfnamə”, Ə.Dexuda, R.Əli, E.Vasilyev, İ.Rakşan tədqiqatlarında müsəlman şərqində alınmaz qalalara “*Şuşa qalaları*” deyildiyini qeyd edirlər. Avropa, Asiya, Sibirdə türk və müsəlmanların yaşadığı ərəzilərdə “*Şuşa*”, “*Şiş-tər*”, “*Şuş*” adı daşıyan qala və şəhər adlarına rast gəlinir¹. XX əsrdə yaşamış rus alimi E. Vasilyev orta əsrlərdə müsəlman şərq-i ölkələrində alınmaz qalalara “*Şuşa qalaları*” deyildiyini qeyd edir. Belə ehtimal olunur ki, o dövrdə alınmaz qalalar *şiş* qayalar üzərində tikilir, bu da onu əlçatmaz edirdi. Öz növbəsində *şiş* sözü türk dillərdən fars dilinə daxil olarkən dəyişib *şuş* formasını almışdır.

Şuşa toponiminin etimologiyası haqqında folklora, xalq əfsanəsinə nəzər yetirdikdə isə şəhərin bu cür adlandırılmasının səbəbi kimi bu yerlərin havasının *büllur*, *şüşə* kimi saf olmasından qaynaqlanması göstərilmiş, *şüşə kimi havası olan şəhər* mənasında zamanla *şüşə* sözü *Şuşa* formasını almışdır².

Şuşa adının etimologiyasına dair müxtəlif mülahizələri qeyd etdikdən sonra bu şəhərin və onun məhəllələrinin salınması və onların adlandırılması tarixinə nəzər yetirək. *Şuşa* şəhəri öncədən qeyd etdiyimiz kimi Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulmuşdur. Belə ki, 1748-ci ildə Pənahəli bəy Qarabağa gedərək Qarabağ xanlığının əsasını qoyur və özünü Qarabağ xanı elan edir. Bu zaman xanlığın əhalisini Cavanşir, İyirmi dörd, Otuz iki, Kəbirli, Baharlı, Ziyadoğlular tayfaları təşkil edirdi. Pənahəli xan Qarabağ xanlığını hücumlardan qorumaq məqsədi

¹ Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının *Şuşa* şəhərinin tarixi. Bakı, Avropa, 2016, s. 5

² Əliyeva R., Məşədiyev Q., İnanç E. və b. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti (II cild)” Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s. 225

ilə 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirir. Lakin hücumlardan qorumaq üçün daha etibarlı qala tikdirmək qərarına gələrək Tərnəgül olaraq da adlandırılan Şahbulaq qalasını tikdirir. Xanlığın mərkəzini daha etibarlı yerə köçürmək qərarına gələrək yeni yer axtarışına başlayır və 1752-ci ildə Şuşa qalasını tikdirir. XIX əsrə aid Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi Cədid Qarabağ” əsərində Şuşa şəhərinin tikiliş prosesi ardıcıl sürətdə təsvir edilmişdir. Həmçinin Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği, Mirzə Yusif Qarabaği, Həsən İxfə Əlizadə kimi müəlliflərə istinadən Şuşa şəhərinin əsasının Pənahəli xan tərəfindən qoyulduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, şəhər əvvəllər *Pənahabad*, *Qala*, *Şəhri-Şişə*, *Şişə* və s. son olaraq *Şuşa* adlandırılmışdır. Şəhərin inşa edilməsinə Pənahəli xan Ərdəbil, Təbriz və başqa şəhərlərdən o dönmənin tanınmış M.Nəvvab, Məmmədyar, Usta Qəmbər, Məşədi Əliqulu, Qarabağlı Kəblə Əkbər, Məşədi Xaspolad, Kərbəlayi Səfixan, Kərbəlayi Qarabaği kimi sənətkarları gətirtmişdir. Üç tərəfi sıldırım qayalarla əhatə olunan Şuşanın Daşaltı və Xəlfəli qayalarının əmələ gətirdiyi dərin uçurum qala tikilməsi üçün münasib hesab edildi. İlk olaraq *İrəvan* (və ya *Xəlfəli qapısı*) və *Gəncə qapıları*, daha sonra *Ağoğlan qapısı* (*Muxtar qapısı* və ya *Şuşakənd qapısı*) alınmaz qala şəhər Şuşanı ətraf ələmdən qorumağa xidmət edirdi. Pənahəli xan Qarabağın Seyidli, Köçərli, Saatlı, Mərdinli, Qurdlar və başqa kəndlərinin əhalisini Şuşa qalasına gətirir. Bununla yanaşı Gürcüstandan və qonşu xanlıqlardan Kəngərli, Puşan, Qacarlı, Dəmirçi, Həsənli, Qızıl Hacılı, Boy Əhmədli, Cinli, Səfi-Kürd və digər tayfalar Şuşaya köçüb gəlmiş və Şuşa şəhəri tezliklə Qarabağ xanlığının ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında önəmli rol oynamağa başlamışdır¹. Şuşaya axın edən insanlar arasında sənətkarlar şəhərin şərqində Pənahəli xanın zamanında özlərinə məhəllələr saldılar. *Saatlı* (digər adıyla *Dulusçular*), *Papaqçılar* (digər adıyla Seyidli) və s. məhəllələr buna misaldır. Şuşa şəhərinin inkişafını tədqiqatçılarımız 3 məhəlləyə ayırır²:

¹Məmmədov N. Azərbaycan Respublikasının Şuşa şəhərinin tarixi. Bakı, Avropa,2016, s. 48

² Yəni orada, s. 49

1) Pənahəli xan tərəfindən Şuşa qalasının əsasını qoyulması, müdafiə divarları, qəsrlər və Aşağı məhəllənin salınması 1751-1759-cu illəri əhatə etməklə I dövrü təşkil edir (Şuşanın ilk böyük məhəlləsi olan *Təbrizli məhəlləsi* sonralar *Aşağı məhəllə* adlandırılmışdır ki, əhalisinin əksəriyyəti Təbriz və Ərdəbildən Bayat qalasına köçürülən sənətkarlardan ibarət idi¹. *Aşağı məhəllə Çuxur, Qurdlar, Culfalar, Mərdinli, Çöl qala, Seyidli, Qu-yular (Quyuluq və ya Toylu)* adlanan kiçik məhəllələr yerləşirdi);

2) Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan tərəfindən Şuşanın şərq hissəsində Aşağı məhəllədən fərqli olaraq nisbətən dağlıq və sıx meşəli ərazidə 8 məhəllədən (bunlar *Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı, Təzə, Mamayı məhəllələri*) ibarət ikinci böyük *Yuxarı məhəllənin* təşkil olunması 1759-1805-ci illəri əhatə etməklə II dövrü təşkil edir;

3) Şuşanın formalaşmasının III mərhələsi isə 1805/1806-cı illərdən sonrakı zaman kəsiyini əhatə edir. Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması bu mərhələdə başa çatmışdır. 1805-ci ildə *Qazançalı* adlanan məhəllə salınmışdır.

Şuşa şəhərində ümumilikdə 9 aşağı və 8 yuxarı məhəllələr daxil olmaqla cəmi 17 məhəllə mövcud olmuşdur. Bunlardan: *Qurdlar, Seyidli, Quyuluq, Çuxur, Dördlər qurdu, Hacı Yusifli, Dörd çinar, Çöl qala, Cuhudlar (və ya Culfalar)* – *Aşağı məhəlləni*;

Mərdinli (və ya Mərdinli), Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçilər, Hamam qabağı, Təzə məhəllələri – *Yuxarı məhəlləni* əmələ gətirən məhəllələrdir².

Bu məhəllələrin adlandırılması müxtəlif səbəblər, tayfa mənsubiyyəti (*Qurdlar* və *Seyidli* məhəllələri), relyef xüsusiyyəti (*Çuxur* məhəlləsi), şəhərin hansı ərazisində yerləşməsindən asılı olaraq (*Çöl qala məhəlləsi* – qala divarlarına ən yaxın yerləşən məhəllə olduğundan belə adlandırılmışdır;

Hamam qabağı məhəlləsi – burada bəhsi keçən hamam Şuşada ilk tikilən hamamlardan biri olan Əbdül Səməd bəy məxsus

¹ www.tarixinstitutu.az/page/99/shusha

²Qarabağlı A. “Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri”. Bakı, “Mütərcim”, 2008, s. 162

hamam olmuşdur), hansı peşə sahiblərinin, sənətkarlarının çoxluq təşkil etməsi baxımından (*Dəmirçilər məhəlləsi* – nəsillicə dəmirçi peşəsinə məxsus, eyni adlı türk tayfasının nümayəndələrindən ibarət sənətkarların cəmi olduğu məhəllə idi), hər hansı spesifik xüsusiyyətinə görə (*Quyuluq məhəlləsi* – su quyularının bolluğu ilə seçilən məhəllə olduğundan bənzər şəkildə adlandırılmışdır), hər hansı tayfaya mənsubiyyətinə görə (*Saatlı məhəlləsi* – İyirmi dörd mahalının Saatlı kəndindən gələn əhalinin adı ilə adlandırılmışdır. Bu nəsildən olan 17 ailə Molla Pənah Vaqif də aralarında olmaqla bu məhəllədə yerləşmiş və məhəllə onların adı ilə adlandırılmışdır. Öz növbəsində M.P.Vaqif bu məhəllədə məktəbin əsasını qoyub, özü də orada dərs demişdir.) və s. adlandırılmışdır¹. Yuxarı məhəllələrə daxil olan *Köçəri məhəlləsi* öz adını Cavanşir mahalının Köçərli kəndindən gələnlərdən almışdır. Bu soyun görkəmli nümayəndəsi Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi Firudin bəy Köçərli bu məhəllədə doğulmuşdur. Şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşən yuxarı məhəllələrdən biri də *Mamayı məhəlləsi*dir. Toponim Mamay bəyin adı ilə bağlıdır. Şəhərin mərkəzində yerləşən yuxarı məhəllələrdən biri də *Xoca Mərcanlı* və ya *Xoca Mircanlı məhəlləsi*dir. Burada Xoca Mərcanlı piri, eyni adlı məscid və bulaq yerləşirdi. Həmçinin 46 otaq və 2 böyük qonaq otağından ibarət 3 mərtəbəli Hacı Qulu İmarəti də bu məhəllədə yerləşirdi. *Mərdinli* və ya *Mərdinli məhəlləsi* yuxarı məhəllələr siyahısına daxil olmaqla şəhərin mərkəzi hissəsində yer alırdı. Məhəllə Cavanşir- Dizhaq mahalının Mərdinli, Zərgər, Qaraxanbəyli, Dədəli, Yağləvənd, Hacılı obalarının əhalisindən təşkil olunmuşdu. Xurşidbanu Natəvan tərəfindən tikilmiş və memarlığı cəhətdən Şuşanın digər hamamlarından fərqlənən *Şirin su hamamı* bu məhəllədə yerləşirdi. *Təzə məhəllə* yuxarı məhəllələr sinfinə daxil edilməklə şəhərin salınmış sonuncu məhəlləsi olduğundan bənzər şəkildə adlandırılmışdır. Burada yerləşən *Təzə məhəllə məscidi* sovetlər dönəmində digər dini abidələr kimi tikiliş amalına görə istifadə edilən bilməyib *Pənahəli xan adına kitabxana*

---

¹ Каджар Ч. “Старая Шуша”. Баку, “Şərq-Qərb”, 2007. s. 96

olaraq fəaliyyət göstərmişdir. *Culfalar* və ya *Cuhudlar məhəlləsi* aşağı məhəllələrə daxil idi. *Dördlər qurdu məhəlləsi* aşağı məhəllələrə daxil olmaqla erməni işğalı nəticəsində məhəllənin 90%-i məhv edilmişdir. *Hacı Yusifli məhəlləsi* aşağı məhəllələrdən olmaqla adını divanbəyi Hacı Yusif ağa Hacı Rəhim ağa oğlu Muğanlıdan alıb. Qasım bəy Zakirin evi, Aşağı Gövhər ağa məscidi bu məhəllədə yer alır. *Dörd çinar məhəlləsi* aşağı məhəllələrdən olmaqla kiçik məhəllə olmuş zamanla tarixə qovuşaraq Təzə məhəlləyə birləşdirilmişdir¹. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Şuşanın bu 17 məhəlləsinin hər birinin məscid, hamam və bulağı olmuşdur.

Göründüyü kimi Şuşa toponimləri türk mənşəli olmaqla bu diyarın əsl sahiblərinin etnik kimliyindən xəbər verir. Şuşa və onun məhəllələrinin adlarının mənşəyi, şəhərin əsasını qoyanların etnik kimliyi və tarixi, şəhərin məhəllələrində yer alan məscid, imarət, yaşayış evlərinin memarlıq üslubu bu və digər faktlar Şuşanın türk yurdu olduğunun sarsılmaz sübutudur.

---

¹ Каджар Ч.. “Старая Шуша”. Баку, “Şərq-Qərb”, 2007, s. 116

ONOMASTİKADA NORMA MƏSƏLƏSİ

Təhminə İSMAYILOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK NORMALAR

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin özünəməxsus xüsusiyyətlərlə bir-birindən fərqlənən leksik-semantik layları var. Bunlardan biri də onomastik vahidlərdir. Zamanın tələbi ilə tarix hər cür təhrifə məruz qalır. Lakin həqiqətin meydana çıxarılmasında tarixin dadına çatan başlıca amillərdən biri dil və onun onomastik vahidləri, başqa sözlə, xüsusi adlarıdır. Belə ki, xüsusi adların mənasında xalqın siyasi, ictimai, iqtisadi, mədəni həyatı, tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, ideologiyası, psixoloji-emosional, həyəcanlı məqamları, başqa xalqlarla əlaqəsi, xalqın məşğuliyyət və peşəsi, dilimizin qədim dövrlərinə aid olub, ömrünü başa çatdırmış fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri əks olunur.

Son vaxtlar Azərbaycan onomastikası müxtəlif aspektlərdə tədqiq olunmuş, bir sıra sanballı tədqiqat işləri yazılmış və onomastikaya aid konfransların müxtəlif səpgili materialları nəşr olunmuşdur. Bir neçə kiçik həcmli praktiki əhəmiyyət daşıyan məqalələri nəzərə almasaq, onomastikada norma və normalaşma məsələləri, demək olar ki, tədqiqata cəlb olunmamışdır. Halbuki, onomastikada norma problemi yalnız praktiki məsələ olmayıb, ictimai-siyasi, elmi əhəmiyyət kəsb edir və bu problemin tədqiqi zamanı xalqın tarixinin müxtəlif mərhələlərinə onun ictimai və elmi həyatının müxtəlif sahələrinə – mədəniyyətə, etikaya, estetikaya, dinə, hüquqa, iqtisadiyyata, coğrafiyaya, sosiologiyaya, psixologiyaya, astronomiyaya, mifologiyaya, dilçiliyə, ədəbiyyatşünaslığa və digər sahələrə ekskurs olunur. Bu sahələrin hər biri onomastik normaların tədqiqində, onun daha dərinədən araşdırılmasında bu və ya başqa dərəcədə rol oynayır.

Onomastik normalardan danışmadan əvvəl, ümumiyyətlə, norma və onun əlaqədar olduğu anlayışlar haqqında qısaca mə-

lumat verək. Norma universal anlayış olub, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində işlənir. Norma həm də elmi termindir və onun ayrı-ayrı elm sahələrində özünəməxsus yeri var. Norma dilçilik elmində də çoxaspektli bir mövqe tutur və onun tədqiqi dil mədəniyyətinin nəzəri və əməli məsələlərinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dilçilikdə norma, müxtəsər şəkildə desək, dilin normalarına riayət olunmasıdır. “Norma nədir” sualına Azərbaycan dilçiliyində və ümumi dilçilikdə formaca müxtəlif, lakin məzmunca bir-birinə yaxın cavablar verilir:

“Norma – tarixən formalaşmış və dil sisteminin reallaşmasına xidmət edən modellər, şablonlar şəklində təzahür edir”¹.

“Norma dildə mövcud olan nitq vahidlərinin müəyyən variantlarından birinin seçilməsi, fərqləndirilməsi və əsas kimi götürülməsidir”².

“Dil norması dil quruluşu üçün ictimai kommunikativ praktika prosesində seçilmiş, möhkəmlənmiş və ənənəvi reallaşmış elementlərin dil sistemində qəbul olunan, o dilin daşıyıcılarının nitqində sabitləşmiş və müəyyən dövr ərzində ədəbi dildə məcburi (qanuni) sayılan linqvistik hadisələrin məcmusudur”³.

“Norma konkret tarixi dövrdə kollektiv tərəfindən qəbul və etiraf olunan, üslublar arasında müvafiq şəkildə paylanan və onları təmin edən dil faktlarının müəyyən qanun dairəsində cəmləşən təzahürüdür”⁴.

“Norma nitq mədəniyyətinin aparıcı nəzəri kateqoriyası olub, “düzgünlük” və “yanlışlıq” kriteriyasının şkalasıdır. Norma – dildə eyni vaxtda mövcud olan nitq variantlarından öz funksiyasının ən nümunəvi şəkildə yerinə yetirilmə baxımından fərqləndirilib seçilən və işlədilən variantdır”⁵.

Dil sistemdir və dil işarələrinin hamısı müxtəlif baxımdan bir-birindən asılıdır və bir-birini şərtləndirir. Ona görə də dilin sistemində bütövlükdə fəaliyyət göstərən normalar dilçilikdə

---

¹ Azərbaycan ədəbi dilində norma və normalaşma məsələləri. Bakı, “Elm”, 1991, s.2

² Yəne orada, s.13

³ Yəne orada, s.18

⁴ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “ADU”, 1976, s.10

⁵ Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.201-202

makronorma, yalnız ədəbi dil sahəsində fəaliyyət göstərən və onu tənzimləyən normalar mikronorma terminləri ilə ifadə olunur. Bunların hər ikisi bir-birindən asılıdır və aralarında daimi əlaqə mövcuddur. AXI, ədəbi dil ümumxalq dilinin müəyyən normaya tabe edilən normativ tələblər çərçivəsində fəaliyyət göstərən, seçmə vasitəsilə nitq elementlərinin qaydaya salınmış qoludur. Lakin makronorma ilə mikronorma arasında əsaslı fərq ondan ibarətdir ki, makronormalar insanların ifadəsindən asılı deyildir, obyektiv şəkildə mövcuddur. Mikronormada isə subyektiv müdaxilə zəruridir və əsas amildir¹. Məsələn, müxtəlif, hətta qohum olmayan dillərin qarşılıqlı əlaqəsi obyektiv qanunauyğunluqdur, başqa sözlə, hər hansı bir dil üçün makronormadır. Lakin bu prosesin tənzimlənməsi, subyektiv müdaxilə, ədəbi dil normalarına, fonetik və orfoqrafik qaydaya tabe edilməsi mikronormadır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, norma yalnız ədəbi dilə deyil, dilin bütün sahələrinə, o cümlədən dialektlərə, ümumxalq dilinə aiddir və onun bütün səviyyələrini əhatə edir. Nə qədər dil hadisəsi varsa, bir o qədər də norma var. Məsələn, qrammatik norma, leksik norma, fonetik norma, orfoepik norma, üslubi norma, onomastik norma və s.

Göründüyü kimi, norma haqqında uzun müddətdir ki, yazılır. Müəlliflərin fikirlərində norma probleminə fərqli cəhətlər, müxtəliflik olsa da, onların hamısı normanın ictimai xarakter daşdığını etiraf edirlər. Beləliklə, norma ictimai-tarixi kateqoriya olub, zaman-zaman dəyişir və hər dövrün özünəməxsus dil normaları formalaşır.

Deməli, norma elə variantdır ki, burada dilin bütün qayda-qanunlarına riayət olunur. Başqa sözlə, norma variantlılıqdan doğur və eyni zamanda variantlılığın qarşısını alır. Lakin normanın bu cəhətini mütləq mənada başa düşmək olmaz. Belə ki, dil vahidlərində bəzən bir neçə variant ayrı-ayrılıqda norma kimi qəbul olunur. Bu cəhət daha çox onomastik vahidlərə aiddir. Məsələn, şəxs adlarının əzizləmə və qiçiltmə formalarında Müş-

---

¹ Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s. 11-13

fiq – Müşü, Təranə – Təriş, Gülnarə – Gülü, Məhəmməd – Məmməd, Mehriban – Mehri eyni kökdən olsalar da hər biri ayrılıqda norma səviyyəsindədir və müstəqil adlar kimi işlədilir, yaxud eyni adın müxtəlif fonetik variantları – Əli – Alı, Adil – Ədil, Malik – Məlik, Adilə – Ədilə, Ömər – Umar və s. adların hər ikisi müasir dilimiz üçün normadır. Ona görə də dilçilik ədəbiyyatında qeyd edildiyi kimi, norma eyni bir dil strukturunun cəmiyyətdə məqbul götürülmüş bir və ya bir neçə şəkildə həyata keçirilməsidir¹.

Norma milli səciyyə daşıyır və ayrı-ayrı dillərin, hətta qohum dillərin normaları həm sinxron, həm də diaxron planda bir-birindən fərqlənir. Ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, bütün dillərdə norma daimi olaraq dəyişir, yeni normalar yaranır, normalarda variantlılıq, istisna, qənaət və artıqlıq halları baş verir. Ona görə də norma problemi dilçiliyin müntəzəm olaraq tədqiqata cəlb edilməsi vacib olan universal dil hadisəsidir.

Dilin lüğət tərkibinin leksik-semantik laylarından biri də onomastik vahidlərdir. Dildə olan digər sözlər kimi onomastik vahidlər də ictimai səciyyə daşıyır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə onlar da cilalanır, köhnəliyi əks etdirən, müasir tələblərlə səsleşməyən, bayağı vahidlərdən imtina edilir və yeniləri ilə zənginləşdirilir. Bu cəhət daha çox onomastik vahidlərin şəxs adları qrupuna aiddir. Müxtəlif dövrlərdə zamanın tələblərinə, adamların dünyagörüşünə mənəvi mədəniyyətinə, təfəkkür tərzinə və cürbəcür adət-ənənələrə uyğun olaraq adlara münasibət müxtəlif olur.

Hər dövrün özünəməxsus onomastik normaları olduğundan müxtəlif dövrlərin onomastikası əsaslı şəkildə bir-birindən fərqlənir. Bu ayrı-ayrı dövrlərdə adların müxtəlif cür dərk edilməsi, müəyyən tip adlara ictimai cəhətdən müxtəlif qiymət verilməsi, dövrün tələblərinə uyğun olaraq adların motivləşdirilməsinə müxtəlif şəkildə istinad edilməsi ilə izah olunur. Məsələn, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə müxtəlif xalqların qadın adlarında tarixi şəraitin, dövrün qadına münasibəti əks olunur. Bunu müxtəlif

---

¹ Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989, s.202

dövlərin qadın adlarında aydın şəkildə görmək olar. 1930-40-cı illərdən qabaqkı mətbuatı izlədikdə aydın olur ki, qadınların əksəriyyətinin adı Bəsti, Qızbəs, Qızqayıt, Qızbəsdı, Gülbəs, Yetər, Qızıyetər, Gülyetər, Qıztamam, Gültamam, Tamam, İstəmən, Görəkmən, Kifayət, Nafilə (faydasız, boş deməkdir) və s. Əksinə qədim dövrlərdə cəmiyyətdə qadının mövqeyi daha mötəbər idi və onlara Ayişə, Fatimə, Züleyxa, Zeynəb, Zübeydə, Mələk, Banıçıçək, Burlaxatun və s. kimi nüfuzlu adlar verilir.

Türk dillərində işlədilən şəxs adlarının əmələ gəlməsi və inkişafı tarixi iki dövrlə əlaqələndirilir:

1. Qədim dövrlərdən başlayaraq islam dininin, müsəlmançılığın meydana gəlməsinə qədər, köçərlik dövründə mövcud olan adlar. Məsələn, Toğrulbəy, Ay, Gündüz, Qaraquş. Orxan və s.;

2. İslamiyyətdən sonra yaranan adlar.

O. Mirzəyev yazır ki, ilk adlar, əlbəttə, son dərəcə bəsit olmuşdur. Uşaq dünyaya gələndə ata-ananın nəzərini nə cəlb edib-sə, elə onu da övladına ad seçib: Duman, Tufan, Budaq, Dəmir, Qaya, Qaryağdı və s.¹

İslam dinindən qabaq mövcud olan adların bir qisminin uşaqlara verilməsi o dövrün onomastik normalarına uyğun olaraq, müxtəlif adət-ənənələrlə bağlı idi. Belə ki, müsəlman ailələrində bədbəxt hadisələrin, uşaqların tez-tez vaxtsız ölümünün qarşısını almaq, mövhumı qüvvələrdən uşaqları qorumaq meyl bəzən onların müsəlman adlarından imtina etməsinə, əvvəllər mövcud olan adlara meyl göstərilməsinə səbəb olurdu. Uşaqları ölümdən qorumaq məqsədilə bəzən valideynlər onlara Yaşar, Dursun, Durmuş, Satılmış kimi adlar da verirdilər. Krit adasında qara qüvvələrdən qorunmaq simvolu kimi Arap adı mövcud idi. Krit müsəlmanları qara qüvvələr (cin, şeytan, əcinnə) üçün xoşagəlməz və qorxunc olan bu adı uşaqlarına verirdilər ki, həmin qüvvələr uşaqdan uzaqlaşsın və onları sakit buraxsın².

Bu adət digər türk xalqlarında da müşahidə edilirdi. Məsələn, qırğızlarda Satılqan, türkmənlərdə İtalmaz və s. bu qəbildən olan

¹ Mirzəyev O. Adlarımız. Bakı, 1986, s. 277

² Гордлевский В.А. Рождение ребенка и его воспитание. "Избранные сочинения". Т. IV, М., 1968, с.128

adlardandır. A.B.Superanskaya qeyd edir ki, adqoymada bu adət-ənənə türk xalqlarında hələ də qalmaqdadır¹.

Türklərdə adların bir qismi o dövrün onomastik normalarına uyğun olaraq, dini bayramlar, dini təqvimlərlə əlaqədar idi. Valideynlər uşaqlarını ay, gün adları ilə Mövlud, Ramazan, Şaban, Rəcəb və s. adlandırırdılar. İmamların adları da uşaqlara verildi və Məhəmməd peyğəmbər öz dövrünün adamlarına özünə qədr olan imamların adlarından da istifadə etməyi tövsiyə edirdi. Məsələn, İbrahim, İlyas, Musa və s.

Qədim azərbaycanlılar uşaqlıqda bir ad, gənclikdə başqa, qocalıqda isə üçüncü ad daşıyırdılar. Qədimdə türkün adı həmişə onun cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini göstərirdi. Bu adətin bariz nümunəsini “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında görmək olar. Dastanda qeyd olunur ki, qədim dövrlərdə bir oğlan baş kəsmə-səydi, qan tökmə-səydi, ona ad verməzdilər. Dastanda Dədə Qorqud insanlara ad verən şəxsiyyət kimi qeyd olunur. Həm də Dədə Qorqud körpələrə deyil, böyüklərə ad verir.

Kiçik yaşlarında uşaqların adı olmurdu. Onlar öz valideynlərinin və yaxud tayfada məşhur olan şəxsin, ağsaqqalın adı ilə tanınırdılar. Bu ənənənin izləri müasir dövrümüzdə də qalmaqdadır.

Sonralar yeni doğulanlara ad qəbilənin, tayfanın başçıları, dövrün məşhur alim və tanınmış adamları tərəfindən verilirdi. İslam dininin hakim olduğu dövrlərdə bu vəzifəni din xadimləri yerinə yetirirdilər. Bu dövrdə dini anlayışlarla bağlı olan Oruc, Namaz, Hacı, İmam, Axund, Allah, Şıx və s. vasitələrlə bir sıra şəxs adları yaranmışdır.

VI əsrdən, yəni ərəb istilasından sonra dinlə bağlı və ərəb sözlərindən ibarət adlardan istifadə olunur. Bu dövrdə Novruz, Ramazan, Şaban, Məhərrəm, Rəcəb, Cümə, Qurban, Oruc, Mövlud və s. adlar geniş yayılmışdır. X əsrdən başlayaraq ərəb adları geniş vüsət alır. Türklərin hakim təbəqələrinin əksəriyyəti ərəb adları qoyurdular. Bu dövrdə, eyni zamanda, türk adlarından da istifadə olunurdu. Məsələn, Eldəgiz, Arslan, Cahangir və s.

---

¹ Суперанская А. В. “Как вас зовут? Где вы живете?”, 1964, с.29

Ərəb mənşəli adlardan danışarkən bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər. Məlumdur ki, xüsusi ad digər sözlər kimi ümumi anlayış ifadə etmir, tam şərti işarədir və xüsusi adın əks etdirdiyi əşya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Ona görə də başqa dillərdən xüsusi ad alıb dildə işlətmək heç bir çətinlik törətmir. Bəzən dilimizdə çox yayılmış və ərəb dili sözləri əsasında düzəlmiş xüsusi adları yalnız din ilə, islam ruhanilərinin fəaliyyəti ilə bağlayırlar. Bu fikir doğru deyil. Ona görə ki, daxili forması və mənası xalqa aydın olmayan ərəb sözləri xüsusi ad üçün çox əlverişlidir. Həm də belə sözlər mənaca neytraldır, heç bir emosiya ilə bağlı deyildir. Bu isə xüsusi ad üçün mühüm cəhətdir¹.

Ayrı-ayrı dövrlərdə ad yaradıcılığına müxtəlif baxımdan müdaxilələr olmuş, bu proses təbii axınla getməmişdir. Belə ki, XVI əsrdən sonra iki onomastik-mədəni sistem mövcud olmuşdur. Birinci ümumtürk, ikinci ümumşərq (müsəlman) onomastik-mədəni sistemidir. Bu sistemlərin dialektikası Azərbaycan ictimai təfəkküründəki milliləşməni əks etdirir. Ümumtürk materialı daha çox toponimikada, ümumşərq materialı isə antroponimikada fəlakətə da, XVII-XVIII əsrlərdə onomastika yaradıcılığı bütövlükdə milli məzmunla malik olmuşdur. Məsələn, M.V.Vidadi, M.P.Vaqifdə onomastik vahidlər daha çox Azərbaycanın coğrafiyası, məişəti ilə bağlıdır².

Müasir dövrdə övladlarına advermə, əsasən, valideynlərin öz öhdəsinə düşmüşdür. Hər bir valideyn ad seçməkdə sərbəstdir. Bu sərbəstlikdən sui-istifadə edən valideynlər bəzən övladlarına tarixən advermə ənənələrimizə yad, estetik cəhətdən ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyən, süni, qondarma və yaxud öz kökü, əsası ilə bağlı olmayan adlar vermişlər. Nəticədə bir sıra adların dəyişdirilməsi zəruri olmuşdur. Bu ondan irəli gəlir ki, bizdə hələ onomastikanın nəzəri əsasları, o cümlədən advermə normaları hazırlanmamış, adverməyə hansı meyarlarla yanaşmağın mühüm cəhətləri əsaslı şəkildə göstərilməmişdir. Bu məsələlərin

---

¹ Adilov M. Şəxs adları haqqında. "Bakı" qəzeti, 19 iyun 1969

² Cəfərov N. Azərbaycan onomastikasının milliləşməsi tarixindən. "Azərbaycan onomastikası problemləri", III, 1990, s.284

elmi şəkildə həlli onomastikanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir.

Hazırda yeni doğulanlara zəmanəmizin yüksək estetik tələbləri səviyyəsində dayanan adlar vermək məsələsi dövlət əhəmiyyətli vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Ona görə də onomastik vahidlərdə dil normalarına riayət olunması vacib məsələdir. Ədəbi dil üçün vacib olan dürüstlük, asanlıq, vahidlik, sabitlik, ahəngdarlıq, ekspressivlik və s. mövcud normalar onomastik vahidlər üçün də zəruri şərtlərdəndir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....3

AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİ

Elçin İSMAYILOV

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Şəxs adlarından yaranan toponimlər.....4

Elnurə HÜSEYNOVA

elmi işçi

Azərbaycan dilində zoonim mənşəli onomastik vahidlərin

semantik xüsusiyyətləri.....9

LƏQƏBLƏR

Nərgiz HACIYEVA

filologiya elmləri doktoru, dosent

Azərbaycan dilində ləqəblərin üslubi xüsusiyyətləri 32

Aytən BƏYLƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan dilində ləqəblərin konnotasiyası.....53

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ

Zülfiyyə QULİYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Toponimlərin transliterasiyası

(*Naxçıvan ərazisinin materialları əsasında*).....61

Təranə ŞÜKÜRLÜ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Zəngilan rayonunun toponimləri 73

Gülşən AXUNDOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Toponimik sistemdə seçim problemi.....79

Ayşən İSMAYILLI

kiçik elmi işçi

İşğaldan azad olunmuş Ağdam rayonu ərazisində olan bəzi

toponimlər haqqında.....85

Nərgiz HACIYEVA <i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i> Tavtoloji xüsusi isimlər.....	93
---	----

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KOSMONİMLƏR

Nərgiz HACIYEVA <i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i> Türk dillərində həftənin adları.....	105
Kübra QULIYEVA <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i> Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında Şəra ulduzu	118
Fizuli MUSTAFAYEV <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i> Azərbaycan kino filmlərində kosmonimlərin işlənmə məqamları haqqında.....	125

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MİFONİMLƏR

Nərgiz HACIYEVA <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i> Mifik şəxs adlarının semantik xüsusiyyətləri	137
Tünzalə BAXŞIYEVA <i>filologiya elmləri doktoru, dosent</i> Azərbaycan folklorunda mifonimlər	149
Elçin İSMAYILOV <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i> Türk-qurd etnoniminin izləri	157

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nərgiz HACIYEVA <i>filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent</i> Onomastik vahidlərin üslubi məqamları	163
Şəxs adlarının üslubi xüsusiyyətləri.....	178
F.Eyvazlının “Qaçaq Kərəm” əsərində onomastik vahidlər	188

TARİXİ ONOMASTİKA

İsmayıl KAZIMOV

filologiya elmləri doktoru, professor

Dil və onomastika mühiti 207

Pərviz XASPOLADLI

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Yazılı abidələrdə şəxs adları 215

Türk dillərinin tarixi antroponimikasına yazılı abidələr

prizmasından bir baxış.....223

Səadət ŞIXIYEVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nəsiminin divanlarında

onomastik məcazlar və poetik-üslubi özəllikləri 231

Tünzalə BAXŞIYEVA

filologiya elmləri doktoru, dosent

Qədim yer adlarımız 247

Elnurə HÜSEYNOVA

elmi işçi

Şuşa toponiminin etimologiyası və

onun məhəllələrinin tarixi 270

ONOMASTİKADA NORMA MƏSƏLƏSİ

Təhminə İSMAYILOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Müasir Azərbaycan dilində onomastik normalar 281

Buraxılışa məsul:

Könül Mirzəyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Elmi nəşrlər şöbəsinin müdiri

“ELM VƏ TƏHSİL”

Çapa imzalanmışdır: 01.12.2023.

Format: 70x100

Həcmi: 1/16

Sifariş:

Tiraj: 200